

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ **ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Κ. ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ**
Α.Μ.: 1012201603027

**Θέμα: «Οι πρόσφυγες της Καλαμάτας κατά τον Μεσοπόλεμο (1922-1936):
Η κοινωνική και η πολιτική τους ενσωμάτωση μέσα από τον τοπικό Τύπο»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ευγενία Γιαννούλη

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ.....	12
---	----

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αποκατάσταση: το γενικό πλαίσιο	13
1. Η «αστική» αποκατάσταση	13
2. Η στέγαση των αστών προσφύγων	17

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι πρόσφυγες της Καλαμάτας	21
I. Γενικά στοιχεία: Πληθυσμός.....	21
II. Η εγκατάσταση.....	24
1. Το πρώτο διάστημα	24
2. Η περίθαλψη	30
III. Η περιπέτεια της αποκατάστασης.....	33
1. Προσωρινή στέγαση (1925)	33
2. Ο πρώτος λίθινος συνοικισμός της Δυτικής Παραλίας (1926).....	36
3. Σχεδιασμοί και προετοιμασία (1927).....	38
4. Διεργασίες και αναμονή (1928-1930)	41
5. Οι λίθινοι συνοικισμοί του Μεσοπολέμου ολοκληρώνονται (1930-1935).....	44
IV. Πτυχές της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης.....	47
1. Η προσφυγική «φωνή»	47
2. Πρόσφυγες και γηγενείς	50
2.1 Οι δυσκολίες της υποδοχής και της συνύπαρξης	50
2.2. Ο οικονομικός ανταγωνισμός: Τα παραπήγματα της πλατείας Μαυρομιχάλη	56

3. Επαγγελματική απασχόληση	61
4. Συλλογική οργάνωση	65

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ	70
---	----

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων: το γενικό πλαίσιο	71
1. Οι αιτίες της φιλοβενιζελικής τους στάσης.....	71
2. Η απουσία προσφυγικών κομμάτων	77
3. Οι επιπτώσεις της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930.....	80
4. Το ΚΚΕ και οι πρόσφυγες	83

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων της Καλαμάτας στις εκλογές του Μεσοπολέμου	89
I. Οι εκλογικές αναμετρήσεις στον τοπικό Τύπο.....	89
II. Τα αποτελέσματα των εκλογών και η προσφυγική στάση	91
1. Οι εκλογές του 1923.....	91
2. Δημοψήφισμα για τη δημοκρατία (13/4/1924).....	92
3. Εκλογές 7 ^{ης} Νοεμβρίου 1926.....	93
4. Εκλογές 19ης Αυγούστου 1928	98
5. Γερουσιαστικές εκλογές 21ης Απριλίου 1929	104
6. Εκλογές 25 ^{ης} Σεπτεμβρίου 1932	108
7. Εκλογές 5ης Μαρτίου 1933	114
8. Εκλογές 9ης Ιουνίου 1935	119
9. Εκλογές 26ης Ιανουαρίου 1936	122
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	130
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	134

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ..... 141
ΠΕΡΙΛΗΨΗ 146

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι πάντα τα ερωτήματα του παρόντος που οδηγούν στην περιδιάβαση στο παρελθόν. Σε μια εποχή που στις πύλες του αναπτυγμένου κόσμου, της Ευρώπης και των ΗΠΑ, συνωθούνται μάζες προσφύγων/μεταναστών από την Ασία και την Αφρική και οι λαοί της Δύσης βιώνουν ως απειλή για την ταυτότητα και τον τρόπο ζωής τους την πίεση από τα μεταναστευτικά ρεύματα της εποχής μας, έστρεψα το ενδιαφέρον μου στους «δικούς μας» πρόσφυγες - σε διαφορετικές βέβαια ιστορικές συντεταγμένες. Για να παρακολουθήσω αυτή τη δύσκολη και μακροχρόνια πορεία ενσωμάτωσης ξεριζωμένων πληθυσμών, οι οποίοι αποτελούν πάντα τον ανεπιθύμητο Άλλο στην κοινωνία υποδοχής, τον νέο «απόβλητο».

Μια τέτοια οπτική γωνία επιδιώκει να δει πέρα και πίσω από εξιδανικευτικά σχήματα που παρουσιάζουν τους ξεριζωμένους ομοεθνείς και ομόθρησκους ως ένα ενιαίο σύνολο που ενσωματώθηκε χωρίς αντιστάσεις στην ελληνική κοινωνία. Η πραγμάτωση της ενσωμάτωσης αφορούσε τόσο την υπέρβαση της κοινωνικής τους περιθωριοποίησης στο κατώτερο σκαλί της κοινωνικής ιεραρχίας, όσο και την αναγνώριση από τους «γηγενείς» της ελληνικότητάς τους, με αποτέλεσμα την ένταξή τους και σε φαντασιακό επίπεδο στην εθνική κοινότητα. Η πραγματικότητα που έζησαν οι πρόσφυγες του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου δεν αποτελούσε ελληνική ιδιαιτερότητα. Και τότε, σε όλη την Ευρώπη οι πολυπληθείς πρόσφυγες και μετανάστες του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου αντιμετώπιζονταν ως *ζένοι* που απειλούσαν τα κεκτημένα των ντόπιων.¹

Σε προσωπικό επίπεδο, πάντα με συγκινούσε η οδυνηρή εμπειρία του ξεριζωμού και της προσφυγιάς, παρ' ό,τι καμιά καταγωγή δεν με συνδέει. Η απώλεια της ταυτότητάς σου και η διαμόρφωση μιας νέας μέσα σε εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες έχει και υπαρξιακές προεκτάσεις. Ίσως και να γεννήθηκε το σχετικό ενδιαφέρον από τις αφηγήσεις του παππού μου που πήρε μέρος στη Μικρασιατική εκστρατεία κατά την οπισθοχώρηση: Εσκή Σεχίρ, Αφιόν Καραχισάρ, Ουσάκ, Σαγγάριος και οι αμανέδες λίγο πριν το μεσημεριανό γεύμα. Ένας Πελοποννήσιος αγρότης να τραγουδά αμανέδες;

Ύστερα ήρθε η μελέτη του προσφυγικού ζητήματος και της διαδικασίας αποκατάστασης κατά τον Μεσοπόλεμο μέσα από τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στην Γ' Λυκείου. Στο σχολείο που υπηρετώ σημαντικό μέρος των μαθητών

¹ Αμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης – Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*,

έχουν μικρασιάτικη καταγωγή - απόγονοι των προσφύγων από τον συνοικισμό της Ανάληψης και της Ανατολικής Παραλίας (Νικηταρά). Τα ίδια επώνυμα στις αιτήσεις του Αρχείου Κοινωνικής Πρόνοιας της Νομαρχίας Μεσσηνίας στα ΓΑΚ και στα μαθητολόγια του Λυκείου Παραλίας Καλαμάτας έναν αιώνα μετά. Η ιστορία της πόλης. Πάντως έχει ενδιαφέρον πως, όταν ρωτούσα τους μαθητές αν έχουν *προσφυγική* καταγωγή, παραξενεύονταν. Προτιμούσαν τον προσδιορισμό *μικρασιάτικη*. Η λέξη *πρόσφυγας* επανέκτησε στις μέρες μας την υποτιμητική της σημασία, λόγω των σύγχρονων προσφύγων.

Για την πραγματοποίηση αυτής της εργασίας ευχαριστίες οφείλω πρώτα απ' όλα στην ιδιοκτήτρια της εφημερίδας *Θάρρος* Αλεξάνδρα Αποστολάκη, η οποία με μεγάλη γενναιοδωρία μού εμπιστεύτηκε το αρχείο της εφημερίδας για να το μελετήσω, και μάλιστα σε στιγμές μεγάλου εργασιακού φόρτου. Επίσης στο προσωπικό της εφημερίδας, και ιδιαίτερα στην Τζένη και τον Τάσο για τη φροντίδα τους. Στην πρόεδρο του Συλλόγου Μικρασιατών Καλαμάτας Αργυρώ Μητράκου για τη διάθεση που έδειξε να συμβάλει με κάθε τρόπο, εκεί ένα καλοκαιρινό απόγευμα με καύσωνα στο σπίτι της στον προσφυγικό συνοικισμό της Ανάληψης. Στις συμφοιτήτριές μου Ισιδώρα Καυκά και Παναγιώτα Γράψα για τα βιβλία που μου παραχώρησαν και το αδιάλειπτο ενδιαφέρον τους για την προσπάθειά μου, και ιδιαίτερα στον συμφοιτητή μου Σταύρο Αράπογλου για την πολύτιμη βοήθεια και τις πάντα εύστοχες παρατηρήσεις του κατά τη φάση ολοκλήρωσης της εργασίας. Βέβαια, στον καθηγητή Θανάση Χρήστου για τη διευκόλυνση που μου παρείχε με κάθε μέσο κατά την πραγματοποίηση της εργασίας, αλλά και γενικότερα για την ελευθερία που προσφέρει στους φοιτητές του να πραγματευτούν και να προσεγγίσουν ανεπηρέαστοι το θέμα που τους ενδιαφέρει. Τέλος, στον σύζυγό μου Χρήστο Χρυσανθακόπουλο και στην κόρη μου Κατερίνα για την ενθάρρυνση και την υπομονή που έδειξαν κατά τον χρόνο πραγματοποίησης αυτής της εργασίας.

Είναι αυτονόητο πως οποιαδήποτε λάθη ή παραλείψεις στην παρούσα εργασία βαρύνουν αποκλειστικά τη γράφουσα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έλευση των Μικρασιατών προσφύγων αποτέλεσε τομή για την ελληνική ιστορία και καθόρισε καταλυτικά την οικονομική, πολιτική και πολιτισμική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Πρώτα απ' όλα ήταν ένα μεγάλο σοκ που ανέτρεψε όλες τις σταθερές, από το κράτος ως τις τοπικές κοινωνίες, στα αστικά κέντρα αλλά και στην ύπαιθρο. Ήταν επίσης και μια απειλή για τις κοινωνικές ισορροπίες και τους διαμορφωμένους συσχετισμούς στην ελληνική κοινωνία. Πάντως, σε όλη την Ελλάδα, από την Παλαιά Ελλάδα ως τις Νέες Χώρες, οι τοπικές κοινωνίες δέχτηκαν αυτούς τους εξαθλιωμένους ανθρώπους οι οποίοι εμφανώς διαφοροποιούνταν πολιτισμικά από τους γηγενείς, μετέβαλαν τη σύνθεση του πληθυσμού και τις ισχύουσες κοινωνικές και πολιτικές πραγματικότητες.

Ενώ το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων, ως αποτέλεσμα συγκεκριμένης πολιτικής επιλογής από το κράτος και τους φορείς που ανέλαβαν την αποκατάσταση, εγκαταστάθηκε και εποίκισε τις βόρειες περιοχές της Ελλάδας, ένα τμήμα τους έφτασε και εγκαταστάθηκε στην Πελοπόννησο. Διεσπάρησαν σε όλους τους νομούς και δημιούργησαν συνοικισμούς, με τους μεγαλύτερους αριθμούς τους να συγκεντρώνονται στα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου, όπως η Πάτρα, η Καλαμάτα, η Μεσσήνη, το Αίγιο κ.ά. Οι πόλεις αυτές όμως, λόγω του περιορισμένου σχετικά προσφυγικού πληθυσμού που εγκαταστάθηκαν εκεί, δεν μεταβλήθηκαν ποτέ σε προσφυγοπόλεις όπως στη Βόρεια Ελλάδα.

Ποια διαδικασία ακολούθησε η ενσωμάτωση αυτών των πληθυσμών κατά τις δύο δεκαετίες του Μεσοπολέμου στις τοπικές κοινωνίες της Πελοποννήσου, μιας περιοχής που αποτελεί τον πυρήνα αυτού που χαρακτηρίστηκε ως «Παλαιά Ελλάδα», με τις συνδηλώσεις της συντήρησης παραδοσιακών μορφών άσκησης της πολιτικής, όπως το πελατειακό σύστημα, των ισχυρών ερεισμάτων στον κρατικό μηχανισμό, της κυριαρχίας αξιών και νοοτροπιών μιας παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας μικροϊδιοκτητών; Ειδικά, ποιες μορφές και ποια πορεία ακολούθησε η κοινωνική και πολιτική τους ενσωμάτωση σε μια πόλη όπως η Καλαμάτα, που προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα παραπάνω χαρακτηριστικά μιας πόλης της Παλαιάς Ελλάδας;

Στοιχεία για την απάντηση σε αυτά ερωτήματα αναζήτησα κυρίως στον τοπικό Τύπο της εποχής, αλλά και στα ΓΑΚ Μεσσηνίας. Όσον αφορά το αρχαιακό υλικό, εκτός από το Αρχείο της Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας της Νομαρχίας Μεσσηνίας, στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω, δεν διατηρείται το αρχείο της

Νομαρχίας στο σύνολό του, υπηρεσίας κατεξοχήν υπεύθυνης για την υλοποίηση της κρατικής πολιτικής για τους πρόσφυγες σε τοπικό επίπεδο. Όσον αφορά τις δευτερογενείς πηγές, δεν εντόπισα κάποια μελέτη ή δημοσιευμένες μαρτυρίες για τη ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στην Καλαμάτα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Επομένως, σε μεγάλο βαθμό οι πηγές της παρούσας εργασίας είναι οι μεγαλύτερης κυκλοφορίας εφημερίδες του Μεσοπολέμου στην πόλη της Καλαμάτας *Σημαία και Θάρρος*, διαθέσιμες σε ψηφιακή μορφή η πρώτη, σε έντυπη η δεύτερη.

Η εφημερίδα *Σημαία* ιδρύθηκε το 1914 από τους Βασίλειο Δ. Μιχαλακέα και Αθανάσιο Πύλιουρα. Πρώτος διευθυντής της μέχρι το θάνατό του, το 1940, ήταν ο Γ. Μαράκας. Με την εφημερίδα συνεργάστηκαν σημαντικοί δημοσιογράφοι όπως οι Γιάννης Αναπλιώτης, Μίμης Φερέτος (που εργάστηκε στην *Απογευματινή*), ο μετέπειτα διευθυντής του *Βήματος* Γ. Αποστολόπουλος κ.ά.² Είχε συμπληρώσει σχεδόν έναν αιώνα λειτουργίας ως την τελευταία της έκδοση γύρω στο 2009.

Η εφημερίδα *Θάρρος* ιδρύθηκε το 1899 και κυκλοφορεί μέχρι σήμερα. Από τα μακροβιότερα έντυπα στη χώρα, καταλαμβάνει κορυφαία θέση στην ιστορία του τοπικού Τύπου και αποτελεί επίσης ανεκτίμητη πηγή για την ιστορία της πόλης κατά τον 20ό αιώνα ως σήμερα. Ιδρυτής της υπήρξε ο Ιωάννης Χαρ. Αποστολάκης, και σήμερα βρίσκεται στην ιδιοκτησία της απογόνου της οικογένειας, Αλεξάνδρας Ιωάννη Αποστολάκη. Μεταξύ άλλων, αρχισυντάκτης έχει διατελέσει πριν από το 1910 ο κατόπιν διευθυντής του *Εμπρός* Αθηνών Παναγιώτης Οικονόμου, διευθυντής επίσης υπήρξε την περίοδο του κινήματος στου Γουδή ο γνωστός δημοσιογράφος και συγγραφέας Γ. Βεντήρης και αρχισυντάκτης ο Γιάννης Αναπλιώτης,³ ενώ τακτικός αρθρογράφος τη δεκαετία του '20 ήταν ο Κώστας Καραβίδας κ.ά. Μελέτησα το αρχείο της εφημερίδας σε έντυπη μορφή από το φύλλο της 1/7/1922 ως αυτό της 31/8/1936, αναζητώντας όποια αναφορά υπήρχε για τους πρόσφυγες σε συνδυασμό με τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής. Κατά την παραμονή μου στα γραφεία της εφημερίδας, ζούσα ταυτόχρονα στον παλμό της σύγχρονης τοπικής επικαιρότητας. Παράλληλα αναζήτησα πληροφορίες για τους πρόσφυγες, διασταυρώνοντας τις πληροφορίες που δημοσιεύονταν στο *Θάρρος*, στα φύλλα της έτερης εφημερίδας της

² Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου. Εφημερίδες και περιοδικά 1901-1959*, Αθήνα 1960, τ. 3, σ. 136. https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/e/1/d/metadata-010002421.tkl&do=279214_03_w.pdf&pageno=64&pagestart=1&width=841&height=595&maxpage=191&lang=el (ανακτήθηκε: 25/9/18).

³ Κ. Μάγερ, ό.π., σ. 129.

Καλαμάτας του Μεσοπολέμου *Σημείας*, που προσφέρονται σε ψηφιακή μορφή στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Χαρακτήρα μοναδικότητας για την ιστορία των προσφύγων στην πόλη της Καλαμάτας διαθέτει η έκδοση των ΓΑΚ Μεσσηνίας του 2008 *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης – Από το Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας της Νομαρχίας Μεσσηνίας* των Αναστασίας Μηλίτση-Νίκα και Χριστίνας Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη (Καλαμάτα 2008) (στο εξής: *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*). Το αρχείο απόκειται στην Αρχαιακή Υπηρεσία και αφορά την απόδοση των οριστικών τίτλων ιδιοκτησίας, τα «Οριστικά Παραχωρητήρια», των οικιών στους λίθινους προσφυγικούς συνοικισμούς που κατασκευάστηκαν τη δεκαετία του '30 και '40 από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας ή από την Αγροτική Τράπεζα, αλλά και μεταπολεμικά από το Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας της Νομαρχίας Μεσσηνίας. Στο αρχείο περιλαμβάνονται επίσης και οι αιτήσεις των δικαιούχων προσφύγων μαζί με τα δικαιολογητικά τους: πιστοποιητικά οικογενειακής κατάστασης που εκδίδουν οι προσφυγικοί σύλλογοι της πόλης, οι υπεύθυνες δηλώσεις αστικής τους αποκατάστασης, οι βεβαιώσεις ακτημοσύνης, πιστοποιητικά από τον Δήμο Καλαμών όπου βεβαιώνεται η εγγραφή του αιτούντος στο μητρώο αρρένων και πλήθος οικογενειακών φωτογραφιών συνημμένες στις αιτήσεις. Επομένως από αυτό το υλικό αντλήθηκαν πολύτιμες πληροφορίες για τον χρόνο άφιξης και τον τόπο προέλευσης του προσφυγικού πληθυσμού, την ταυτότητά τους, την προσωρινή και μόνιμη στέγασή τους.⁴ Η συμβολή της έκδοσης αυτής για την προσφυγική ιστορία της πόλης είναι ανεκτίμητη: πολλοί σημερινοί απόγονοι των πρώτων προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Καλαμάτα ανακάλυψαν σε αυτό, με πολλή συγκίνηση, ψηφίδες της οικογενειακής τους ιστορίας.

Επιλέχθηκε ως χρονικό πλαίσιο η περίοδος του Μεσοπολέμου με απότερο όριο το 1936, γιατί η επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, μεταβάλλοντας όλες τις πραγματικότητες της χώρας, συνιστά μια αυτοτελή περίοδο, η οποία κρίνεται αναγκαίο να μελετηθεί ξεχωριστά.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη: το πρώτο αναφέρεται στις διάφορες πτυχές της κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων της Καλαμάτας και το δεύτερο στην πολιτική τους συμπεριφορά, έτσι όπως αποτυπώνεται στις εκλογικές αναμετρήσεις του Μεσοπολέμου.

⁴ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα - Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 12.

Το πρώτο μέρος ξεκινά με την παρουσίαση των βασικών αρχών και πολιτικών που ακολούθησαν οι διάφοροι κρατικοί φορείς και βέβαια η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Δεδομένου ότι οι πρόσφυγες της Μεσσηνίας και φυσικά της Καλαμάτας αντιμετωπίστηκαν ως «αστοί», παρουσιάζεται αναλυτικά η υλοποίηση της αστικής αποκατάστασης, τα προβλήματα που αυτή συνάντησε και τα αποτελέσματα που είχε μέχρι το 1936. Στη συνέχεια έγινε προσπάθεια να προσδιοριστεί με ακρίβεια ο αριθμός των προσφύγων της πόλης που πρωτοέφτασε το 1922 και αυτός που τελικά εγκαταστάθηκε το 1925-1926, όταν σταμάτησαν πια οι μετακινήσεις. Έτσι αξιοποιήθηκαν τα στοιχεία από την πρώτη Απογραφή του 1923, που αφορούσε αποκλειστικά την καταγραφή του προσφυγικού πληθυσμού, αλλά λόγω των συνθηκών παρουσιάζει πολλές ατέλειες, και της Γενικής Απογραφής του 1928. Παράλληλα συσχετίστηκαν τα στοιχεία αυτά με τις διάσπαρτες αναφορές για τον προσφυγικό πληθυσμό από τις τοπικές εφημερίδες.

Επιλέχθηκε να παρουσιαστούν λεπτομερώς οι συνθήκες διαβίωσης και οι ποικίλες δυσκολίες στην παροχή περίθαλψης κατά το πρώτο διάστημα της άφιξης τους ως τον Ιανουάριο του 1923, γιατί αποκαλύπτουν το κλίμα που επικρατούσε στην πόλη και την υποδοχή που επιφύλαξε η τοπική κοινωνία στους ξεριζωμένους πρόσφυγες.

Ακολουθεί η αφήγηση της εγκατάστασης και παρουσιάζεται αναλυτικά το ζήτημα της στέγασης και οι περιπέτειές της μέχρι τη δημιουργία των πρώτων λίθινων συνοικισμών από την ΕΑΠ και το Υπουργείο Προνοίας κατά τη δεκαετία του '30 κυρίως, χωρίς βέβαια να επιλυθεί οριστικά το πρόβλημα. Μεταπολεμικά και με τις εκτεταμένες καταστροφές από τον πόλεμο τέθηκε εκ νέου.

Όσον αφορά την κοινωνική τους ενσωμάτωση στη νέα πόλη, η δική τους «προσφυγική φωνή», ο τρόπος που σκεφτόταν και ένιωθε η μεγάλη μάζα των προσφύγων, αντηχεί απειροελάχιστα στον τοπικό Τύπο ή στα κρατικά έγγραφα. Και όταν μιλούν οι ίδιοι στις εφημερίδες αυτό γίνεται διαμεσολαβημένα, μέσα από τους εκπροσώπους τους. Αυτό το κενό μπορεί να το καλύψει η προφορική ιστορία, παρ' ότι σήμερα η πρώτη γενιά προσφύγων έχει φύγει από τη ζωή και την ακολουθεί η δεύτερη. Παρ' όλα αυτά η συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών αποτελεί το επόμενο απαραίτητο βήμα για τη συνέχιση της έρευνας.

Η διάσταση γηγενών-προσφύγων υπολανθάνει στις σελίδες των εφημερίδων τα χρόνια του Μεσοπολέμου, αλλά στις προεκλογικές περιόδους αποκτά πιο απτή μορφή: οι πρόσφυγες γίνονται στόχος επιθέσεων για τη βενιζελική τους προτίμηση.

Ειδικά σε περιόδους ακραίας πόλωσης, όπως στις εκλογές του 1928 και του 1936, οργανώνεται από μερίδα του Τύπου αντιπροσφυγική εκστρατεία. Στον οικονομικό τομέα, η διάσταση αυτή εκδηλώνεται με τη μορφή οικονομικού ανταγωνισμού: από εκεί πηγάζει η πενταετής διένεξη ανάμεσα σε πρόσφυγες και τοπικές αρχές για τα εμπορικά παραπήγματα της πλατείας Μαυρομιχάλη.

Επίσης, διερευνήθηκε η επαγγελματική τους απασχόληση στην πόλη για να προσδιοριστεί η κοινωνική ταυτότητα που άρχισαν σταδιακά να διαμορφώνουν, χωρίς βέβαια την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως φαίνεται, να εκτοπίσει την προσφυγική, που αποτελεί μια εθνοτική-πολιτισμική ταυτότητα.

Οι πρόσφυγες και στην πόλη της Καλαμάτας εκδήλωσαν έντονη δραστηριότητα για τη συλλογική τους οργάνωση. Οι προσφυγικοί σύλλογοι εκπροσωπούσαν τον προσφυγικό πληθυσμό στις αρχές, είχαν στόχο την αλληλοβοήθεια των μελών και την προώθηση των συμφερόντων τους. Ταυτόχρονα μέσω των συλλόγων τους οι πρόσφυγες αναπτύσσουν τα δικά τους πελατειακά δίκτυα, με επικεφαλής πρόσφυγες πολιτευτές και άμεση πρόσβαση στη βενιζελική ηγεσία.

Το δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας είναι αφιερωμένο στη διερεύνηση της πολιτικής συμπεριφοράς των προσφύγων όπως την αποτυπώνει η στάση τους στις εκλογές του Μεσοπολέμου. Καταρχάς, δίνονται τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής τους συμπεριφοράς και γίνεται προσπάθεια να αιτιολογηθεί η παγιωμένη φιλοβενιζελική τους στάση καθώς και οι σχέσεις τους με την αντιβενιζελική παράταξη. Στη συνέχεια εξετάζονται αυτά τα χαρακτηριστικά αναλυτικά και γίνεται προσπάθεια να ανιχνευτεί η εκλογική συμπεριφορά των προσφύγων, αφού πρώτα εκτεθεί η πολιτική συγκυρία μέσα στην οποία διεξάγονται οι εκλογές και ο συσχετισμός των δυνάμεων σε πανελλαδικό αλλά και σε τοπικό επίπεδο. Ταυτόχρονα παρουσιάζονται αναλυτικά όλες οι παρατάξεις και οι υποψήφιοι ώστε να διαμορφωθεί μια συνολική εικόνα για το πολιτικό προσωπικό και την κινητικότητα του κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στην πόλη της Καλαμάτας.

Μεθοδολογικά, για να γίνει δυνατό να ανιχνευτεί η εκλογική συμπεριφορά των προσφύγων, επιλέχθηκε ένα εκλογικό τμήμα στην περιοχή της Ανάληψης, όπου δημιουργήθηκε ο μεγαλύτερος προσφυγικός συνοικισμός στην πόλη, ως το πιο χαρακτηριστικό για να μελετηθεί η διακύμανση της προσφυγικής ψήφου στον Μεσοπόλεμο. Στο τμήμα αυτό ψηφίζουν και γηγενείς, αλλά βαραινεί στο τελικό αποτέλεσμα η ψήφος των προσφύγων λόγω της αριθμητικής υπεροχής τους. Και σε

άλλα εκλογικά τμήματα ψηφίζουν πρόσφυγες από τους άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς, αλλά κατά τη γνώμη μου δεν βάζουν τη σφραγίδα τους στο τελικό αποτέλεσμα και άρα δεν μπορεί να εξαχθεί μια καθαρή εικόνα για τη συμπεριφορά τους.

Στον επίλογο συμπυκνώνονται τα συμπεράσματα και καταγράφονται τα ερωτήματα που παραμένουν ακόμα ανοιχτά απαιτώντας περαιτέρω έρευνα, νομίζουμε πια σε αρχειακές πηγές που απόκεινται σε κεντρικές αρχειακές υπηρεσίες.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

**Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ
ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ**

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αποκατάσταση: το γενικό πλαίσιο

1. Η «αστική» αποκατάσταση

Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής δεν ήταν το πρώτο προσφυγικό ρεύμα που υποδέχτηκε το ελληνικό κράτος κατά τον 20ό αι. Είχαν προηγηθεί οι πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία, τη Ρουμανία, τη Ρωσία και οι Μικρασιάτες και Θρακιώτες θύματα του διωγμού του 1914. Όμως είναι κοινός τόπος ότι η προσφυγική πλημμυρίδα του 1922 ήταν ένα γεγονός πρωτόγνωρο και καταλυτικό στη σύγχρονη ελληνική ιστορία: ο ξεριζωμός τους συνιστούσε «εθνική τραγωδία» και σηματοδοτούσε τη διάλυση του αλυτρωτισμού και τη συντριβή της Μ. Ιδέας. Οι πρόσφυγες ήταν οι «κληρονόμοι της Καταστροφής», σύμφωνα με τον τίτλο του βιβλίου της Ρενέ Χίρσον.⁵ Από την άλλη πλευρά, η πρόκληση που αποτέλεσε για το ελληνικό κράτος του Μεσοπολέμου το «προσφυγικό ζήτημα», το ανάγκασε να κάνει μια νέα εκκίνηση.

Αυτή την πρόκληση όμως, λόγω των οικονομικών δυσκολιών, της έλλειψης τεχνογνωσίας και των εγγενών δυσλειτουργιών του διοικητικού μηχανισμού, το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να την αντιμετωπίσει μόνο του, γι' αυτό τον Φεβρουάριο του 1923 αποτάθηκε στην Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) και ζήτησε τη συνδρομή της.⁶ Στις 29/9/1923 η ΚτΕ προχώρησε μαζί με την ελληνική κυβέρνηση στην υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Γενεύης, το οποίο προέβλεπε τη σύσταση ενός αυτόνομου διεθνούς οργανισμού που θα τελούσε υπό την εποπτεία της και θα αναλάμβανε το έργο της εγκατάστασης αλλά και της αποκατάστασης στη συνέχεια των προσφύγων στην Ελλάδα: της περίφημης Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ). Η ΕΑΠ έγινε και ο διαχειριστής των δύο δανείων που σύναψε το ελληνικό κράτος το 1924 (12,3 εκατ. λίρες Αγγλίας) και το 1927 (πρόκειται για το λεγόμενο τριμερές δάνειο, εκ του οποίου 5 εκατ. λίρες Αγγλίας αφορούσαν τους πρόσφυγες) με την έγκριση της ΚτΕ, ώστε να διατεθούν για την αποκατάσταση των προσφύγων. Η Επιτροπή θα διοικούνταν από τετραμελές συμβούλιο, του οποίου τα δύο μέλη θα διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση, ενώ επικεφαλής θα ήταν δύο

⁵ Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής – Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2006.

⁶ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», *Πέρα από την Καταστροφή – Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (επιμ. Γ. Τζεδόπουλου), Αθήνα 2003, σ. 20. Στο εξής: Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα».

ξένοι, εκ των οποίων ο ένας θα διοριζόταν από την ΚτΕ και ο άλλος θα ήταν Αμερικανός, εκπρόσωπος των φιλανθρωπικών οργανώσεων που είχαν βοηθήσει σημαντικά στο έργο της περίθαλψης των προσφύγων.⁷

Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, οι πρόσφυγες που θα αποκαθιστούσε η ΕΑΠ ανήκαν σε 4 κατηγορίες: α) πρόσφυγες από την Τουρκία που κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά το 1922, β) «ανταλλάξιμοι» που υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν από την Τουρκία με βάση τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λοζάνης,⁸ γ) «μετανάστες» από τη Βουλγαρία σύμφωνα με τη συνθήκη του Νειγί (1919)⁹, δ) πρόσφυγες από τη Ρωσία (κυρίως από τον Καύκασο) και την Τουρκία, οι οποίοι είχαν φτάσει στην Ελλάδα πριν από το 1922. Εκτός από τους διαφορετικούς τόπους προέλευσης και τα αντίστοιχα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, το προσφυγικό σώμα χαρακτηριζόταν και από σαφή οικονομικο-κοινωνική διαφοροποίηση: ανάμεσα στη μεγάλη μάζα των άπορων προσφύγων υπήρχαν πολλοί επιχειρηματίες και έμποροι, που υπολογίζεται πως το κεφάλαιο που έφεραν στη χώρα έφτανε τα 25 εκατ. λίρες.¹⁰

Η ΕΑΠ αντιμετώπισε όλες αυτές τις κατηγορίες ως ενιαίο σώμα και είχε ως βασική της επιδίωξη να εξασφαλίσει την οικονομική αυτόρκεια των νεήλυδων όσον το δυνατόν πιο σύντομα, χωρίς εξάρτησή τους από τη βοήθεια του κράτους ή από διεθνείς οργανισμούς, ταυτόχρονα με την αποπληρωμή των πιστώσεων που απαιτούσε η εγκατάσταση. Η αποκατάστασή τους βασίστηκε στην αρχή της διάκρισής τους σε «αστούς» (κατοίκους των πόλεων) και «αγρότες» (κατοίκους της υπαίθρου), η οποία αφορούσε τον τρόπο ενσωμάτωσής τους και όχι την επαγγελματική τους ιδιότητα στην πατρίδα.

⁷ Έλσα Κοντογιώργη, «III. Η αποκατάσταση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 103. Στο εξής: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*. Στο εξής: Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση».

⁸ Η Σύμβαση Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών που υπογράφηκε στη Λοζάνη της Ελβετίας στις 30 Ιανουαρίου 1923 προέβλεπε την υποχρεωτική Ανταλλαγή των Ελλήνων ορθοδόξων της Τουρκίας και των μουσουλμάνων της Ελλάδας, με εξαίρεση τους Έλληνες της Κων/πολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης. Προέβλεπε επίσης το δικαίωμα αποζημίωσης των «ανταλλαξιμών» για τις περιουσίες που εγκατέλειψαν στις πατρίδες τους από τη χώρα υποδοχής. Έτσι ξεκίνησε μια μακρόχρονη διαδικασία εκτίμησης των περιουσιών εκ μέρους των δύο χωρών στο πλαίσιο της Μικτής Επιτροπής, που όμως έληξε οριστικά με τη Συμφωνία της Αγκυρας του 1930.

⁹ Η συνθήκη ειρήνης μεταξύ Ελλάδος-Βουλγαρίας υπογράφηκε στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Προέβλεπε με το Σύμφωνο Περί Αμοιβαίας Μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας την εθελούσια ανταλλαγή μεταξύ των Ελλήνων της Βουλγαρίας και των Βουλγάρων της Ελλάδας.

¹⁰ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», σ. 104.

Παρ' ότι αναγνωρίστηκε επίσημα από τους φορείς της αποκατάστασης ότι οι πρόσφυγες στην πλειονότητά τους ήταν αστοί,¹¹ εξαρχής δόθηκε προτεραιότητα στην αγροτική αποκατάσταση, γιατί θεωρήθηκε πιο συμφέρουσα και πιο αποδοτική από την αστική. Πολλοί παράγοντες, άλλωστε -εθνικοί, οικονομικοί, πολιτικοί, ιδεολογικοί- ωθούσαν προς αυτή την κατεύθυνση: η εγκατάσταση των προσφύγων στις βόρειες επαρχίες της χώρας, όπου υπήρχε και το μεγαλύτερο μέρος της «ανταλλάξιμης» περιουσίας,¹² εξασφάλιζε τον εποικισμό παραμεθόριων περιοχών και άρα την κατοχύρωση των συνόρων αλλά και την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας. Ταυτόχρονα ο αγροτικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας, αλλά και η πίεση για αύξηση της αγροτικής παραγωγής λόγω της διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς συνηγορούσαν στην αγροτική ενσωμάτωση των Μικρασιατών προσφύγων. Τέλος, δεν ήταν μικρής σημασίας η επιδίωξη των ιθυνόντων της αποκατάστασης να αποφευχθεί ο κίνδυνος της κοινωνικής αναταραχής και της απειλής που συνιστούσε για το κοινωνικό καθεστώς η ύπαρξη μιας μεγάλης μάζας προλεταρίων ή ακτημόνων προσφύγων· η λύση ήταν η μετατροπή τους σε μικροϊδιοκτήτες, φορείς της μικροαστικής ιδεολογίας, όπως και οι αγρότες της Παλαιάς Ελλάδας.¹³

Οι αριθμοί επιβεβαιώνουν την παραπάνω επιλογή: μέχρι τη διάλυσή της, το 1930, η ΕΑΠ είχε δαπανήσει 86,35% των πόρων (3.518.471.339 δρχ.) για την αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων (47% του προσφυγικού πληθυσμού), ενώ μόλις 13,7% (765.757.154 δρχ.) για τους αστούς πρόσφυγες (53% των προσφύγων).¹⁴

Παρ' ότι βασική αρχή της ΕΑΠ ήταν οι πρόσφυγες στο σύνολό τους να γίνουν γρήγορα παραγωγικοί και αυτάρκεις εξασφαλίζοντας σταθερή απασχόληση και άμεση προοπτική κοινωνικής ενσωμάτωσης, κάτι τέτοιο ήταν εξαιρετικά δυσχερές για τη μεγάλη προσφυγική μάζα στα αστικά κέντρα μιας χώρας με υπανάπτυκτες παραγωγικές δομές και χρόνιο πρόβλημα ανεργίας. Επιπλέον, οι ελληνικές κυβερνήσεις και η ΕΑΠ δεν εκπόνησαν ένα σχέδιο ώστε να αξιοποιηθεί το

¹¹ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», σ. 106.

¹² Επρόκειτο για τις περιουσίες των μουσουλμάνων και Βουλγάρων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα με βάση τη Σύμβαση Ανταλλαγής. Από τα 8.500 κτήματα που επρόκειτο να διατεθούν 7.500 βρίσκονταν στη Μακεδονία και στη Δυτ. Θράκη (Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 24), ενώ για τον εποικισμό της Μακεδονίας δαπανήθηκε το 71,63% από το σύνολο των δαπανών για τους αγρότες πρόσφυγες (Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», σ. 107).

¹³ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», σ. 105. Βλ. επίσης σ. 90.

¹⁴ Από τους πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα (1.220.000 σύμφωνα με την Απογραφή του 1928) οι 579.000 εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο και οι 653.000 στα αστικά κέντρα. Αλ. Πάλλης, «Ελλάς – Προσφυγικόν ζήτημα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1934, τ. 1, σ. 410 (στο: Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 21).

φτηνό εργατικό δυναμικό που αποτελούσαν οι πρόσφυγες για τη βιομηχανοποίηση της χώρας: οι επιλογές τους καθορίζονταν κυρίως από την πίεση της στιγμής. Έτσι η κρατική μέριμνα περιορίστηκε σε παραχώρηση δανείων από την ΕΤΕ για τη δημιουργία μικροεπιχειρήσεων και την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων ως μικροβιοτεχνών και μικροεπαγγελματιών.¹⁵ Στη συνέχεια μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας έχουμε αύξηση του αριθμού των εργοστασιακών μονάδων, για να αξιοποιηθεί η υπερπροσφορά εργατικών χεριών και οι αυξημένες ανάγκες της διευρυμένης εσωτερικής αγοράς μετά την έλευση των προσφύγων.¹⁶ Βέβαια, παρ' ότι η αξία της βιομηχανικής παραγωγής είχε εξαπλασιαστεί το 1929 σε σχέση με το 1921, πολλές από τις νέες βιομηχανικές μονάδες, σύμφωνα με τον Χρήστο Χατζηιωσήφ, δεν ξεπερνούσαν το επίπεδο του βιοτεχνικού εργαστηρίου.¹⁷

Άλλοι τομείς στους οποίους απασχολήθηκαν οι πρόσφυγες ήταν ο κατασκευαστικός και ο τομέας παραγωγής οικοδομικών υλικών, με το κύμα ανοικοδόμησης που κυριάρχησε κατά το Μεσοπόλεμο, αλλά και αυτός των τεχνικών έργων.

Το 1928, ενώ είχε παρέλθει το πρώτο μεταβατικό διάστημα, οι μορφές κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων αποκτούν πλέον πιο μόνιμο χαρακτήρα· έτσι από το έτος αυτό η ΚτΕ ταξινομούσε τους πρόσφυγες σε 3 μεγάλες κοινωνικές κατηγορίες με κριτήριο τη δυνατότητά τους για επιβίωση: Την πρώτη αποτελούσε μια ολιγάριθμη ελίτ που διατήρησε στην Ελλάδα την προνομιούχο θέση που ήδη κατείχε κυριαρχώντας στον εμπορικό, τραπεζικό και βιομηχανικό κλάδο. Στη δεύτερη, σαφώς πιο πολυπληθή, ανήκαν όσοι κατάφεραν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και στην τρίτη, ακόμα πολυπληθέστερη, όσοι, επινοώντας ποικίλες στρατηγικές επιβίωσης, δούλευαν μεροδούλι-μεροφαί για να επιβιώσουν - είναι ο κόσμος της

¹⁵ Με βάση το νόμο 3142/2-8-1924 «Περί παροχής οικονομικής ενισχύσεως, εγγυήσει της ελληνικής πολιτείας, εις ομογενείς πρόσφυγας μικροεπαγγελματίες, οργανωμένους εις ομάδας, ως και εις αστικούς συνεταιρισμούς μικροβιομηχάνων και χειροτεχνών» (Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, Αθήνα 1989, σ. 180). Μεταξύ Ιουλίου και 31ης Δεκεμβρίου 1925 η ΕΤΕ είχε δανειοδοτήσει 21.886 πρόσφυγες μικρεμπόρους με 138.000.000 δρχ. [Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932, σ. 676, στο: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.212120/page/n697> (ανακτήθηκε: 8/9/2018)].

¹⁶ Το 1926 στις προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας λειτουργούσαν 36 εργοστάσια που απασχολούσαν 5.000 πρόσφυγες, κυρίως γυναίκες (Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 39). Τα 27 από αυτά ήταν ταπητουργεία, όπου απασχολούνταν συνολικά γύρω στις 11.000 γυναίκες αλλά και παιδιά (St. Ladas, *ό.π.*, σ. 679).

¹⁷ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές, και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα 2002, τ. Β2, σ. 24-25.

«φτωχολογιάς»¹⁸ που τη ζώή τους, όπως και των γηγενών από τα φτωχά κοινωνικά στρώματα των πόλεων, κυβερνά η «αδήριτος ανάγκη του επιούσιου».¹⁹

2. Η στέγαση των αστών προσφύγων

Στην πράξη η αστική αποκατάσταση προσπάθησε να δώσει λύση μόνο στο πρόβλημα της στέγασης των προσφύγων. Οι φορείς που ανέλαβαν το έργο της στέγασης υλοποίησαν έναν οικιστικό σχεδιασμό που περιλάμβανε την ίδρυση οργανωμένων συνοικισμών σύμφωνα με κάποιο σχέδιο, ή συνοικισμών εκτός σχεδίου πόλης, συνήθως αυθαίρετων, οι οποίοι δημιουργήθηκαν με το σύστημα της αυτοστέγασης. Όπως ίσχυε και στην αγροτική αποκατάσταση, η ιδεολογία από την οποία εμφορούνταν οι κρατικές αρχές της εποχής και αποτυπώνεται στα νομοθετήματα του Μεσοπολέμου, όπως και στις σχετικές συζητήσεις, είναι η εξασφάλιση μιας μικρής ιδιοκτησίας στους ανέστιους και άπορους πρόσφυγες, ώστε να προστατευτεί η κοινωνική σταθερότητα και να αποφευχθεί η πολιτική ριζοσπαστικοποίησή τους.²⁰ Ταυτόχρονα η στέγασή τους συνέβαλλε σημαντικά στην προσαρμογή και στην ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία.

Για τη στέγαση των αστών προσφύγων δραστηριοποιήθηκαν, εκτός από την ΕΑΠ, μια πλειάδα φορέων. Πριν από την ίδρυσή της το έργο της προσωρινής στέγασής τους είχε αναλάβει το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, που ιδρύθηκε και τελούσε υπό την εποπτεία του επιχειρηματία Επαμεινώνδα Χαρίλαου και οι πόροι του προέρχονταν από ιδιωτικές πηγές.²¹ Το ΤΠΠ αντιμετώπισε τα άμεσα προβλήματα στέγασης με την ανέγερση πρόχειρων παραπηγμάτων, αλλά στη συνέχεια και ολόκληρων συνοικισμών (Βύρωνα, Καισαριανή, Κοκκινιά, Ν. Ιωνία) στις παρυφές των μεγάλων αστικών κέντρων και σε επαρχιακές πόλεις όπως η Έδεσσα, ο Βόλος και η Ελευσίνα. Μέχρι το 1925, που διαλύεται, λειτουργεί παράλληλα με την ΕΑΠ και έχει κατασκευάσει 4.000 κτίρια (9.283 δωμάτια), ενώ βρίσκονταν υπό κατασκευή άλλοι 2.500 οικίσκοι (περίπου 6.000 δωμάτια).²² Στη συνέχεια η ΕΑΠ θα αναλάβει τον συστηματικό σχεδιασμό και την επέκταση των υπαρχόντων προσφυγικών συνοικισμών σε όλη την επικράτεια. Παράλληλη δραστηριότητα αναπτύσσει και το

¹⁸ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», *Το 1922 και οι πρόσφυγες – Μια νέα ματιά* (επιμέλεια-εισαγωγή: Αντώνης Λιάκος), Αθήνα 2011, σ. 159. Στο εξής: «Το προσφυγικό ζήτημα».

¹⁹ Αριστοκλής Αιγίδης, *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα 1934, σ. 12.

²⁰ Η παράμετρος αυτή καθόρισε την πολιτική της ΕΑΠ σε διάφορους τομείς της δράσης της.

²¹ Ιδρύεται με το ΝΔ 3-11-1922 (Λίλα Λεοντίδου, ό.π., σ. 154).

²² Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», σ. 152.

κράτος με το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως (στο εξής: Υπουργείο Προνοίας),²³ το οποίο συνεχίζει μετά τη διάλυση της ΕΑΠ, το 1930, το έργο της, κληρονομώντας αρμοδιότητες και τα χρέη των προσφύγων. Λειτουργούν ακόμα κρατικοί φορείς και οργανισμοί αλλά και η Εθνική Τράπεζα, στην οποία περιήλθε όλη η ανταλλάξιμη περιουσία ως εγγύηση και εκείνη ανέλαβε να καταβάλει στους αστούς πρόσφυγες την αποζημίωση.

Σύμφωνα με τον Αριστοκλή Αιγίδη, η αποκατάσταση των προσφύγων που χαρακτηρίστηκαν ως αστοί και παρέμειναν στις πόλεις αποτελούσε μια «απροσάρμοστον εγκατάστασιν».²⁴ Ο λόγος είναι ότι η αστική αποκατάσταση καθυστέρησε σημαντικά και ακολούθησε πολύ πιο αργούς ρυθμούς από την αγροτική. Μάλιστα, σε όλο τον Μεσοπόλεμο αποτέλεσε μια παρατεινόμενη εκκρεμότητα, αποτελώντας μόνιμο θέμα συζήτησης στο ελληνικό κοινοβούλιο.²⁵ Έτσι το 1926 μόνο 72.230 αστοί πρόσφυγες είχαν μόνιμη στέγη και ήταν οικονομικά αυτοδύναμοι σε σύγκριση με τους 550.635 αγρότες πρόσφυγες. Ουσιαστικά το έργο της αστικής αποκατάστασης από την ΕΑΠ ξεκινά μόλις το 1927. Σύμφωνα με σχετικό άρθρο στην αθηναϊκή εφημερίδα *Προσφυγικός κόσμος*,²⁶ ο Αλ. Α. Πάλλης²⁷ της ΕΑΠ επιβεβαιώνει πως η Επιτροπή, έχοντας ως πρώτιστο μέλημα να στεγάσει τους αγρότες πρόσφυγες, για την αστική στέγαση χρησιμοποίησε μόνο το 1/10 του δανείου του 1924. Το 1930 πλέον, η ΕΑΠ είχε κατασκευάσει 27.456 οικίες σε 125 οικισμούς,²⁸ αλλά απέμεναν ακόμα πάνω από 30.000 προσφυγικές οικογένειες που έμεναν σε αυτοσχέδια παραπήγματα. Επιπλέον τα κρατικά προγράμματα για την αστική στέγαση κατά τη δεκαετία του '30 ανεστάλησαν καταρχάς λόγω της οικονομικής κρίσης και της συνακόλουθης έλλειψης πόρων, αλλά και για να αναχαιτιστεί το ρεύμα μετακίνησης των προσφύγων από την ύπαιθρο προς τις πόλεις, που σημειώθηκε την εποχή αυτή. Έτσι, για να αντιμετωπίσουν το στεγαστικό τους πρόβλημα οι πρόσφυγες, ενίσχυσαν την αυθαίρετη δόμηση σε περιοχές εκτός του

²³ Το 1922-1924 κατασκεύασε 18.337 οικήματα.

²⁴ Αρ. Αιγίδης, ό.π., σ. 181.

²⁵ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 35.

²⁶ *Προσφυγικός κόσμος*, 12/5/1929. Σύμφωνα με τον Αλ. Πάλλη, το πραγματικό σύνολο των αστών προσφύγων υπολογίζεται σε 165.000 οικογένειες έναντι 101.406 οικογενειών (394.371 άτομα) που καταγράφηκαν, γιατί πολλοί στις μεγάλες πόλεις δεν έκαναν δήλωση (Βλ. επίσης: Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 36).

²⁷ Ο Αλέξανδρος Αλεξάνδρου Πάλλης (1883-1975) ήταν πολιτικός και συγγραφέας, γιος του γνωστού λογοτέχνη Αλ. Πάλλη. Το 1924-1925 ήταν μέλος της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, ενώ το 1933 εξελέγη βουλευτής Σερρών.

²⁸ Ι. Βασιλείου, *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944, σ. 72.

αστικού ιστού, χωρίς τη δημιουργία των απαραίτητων υποδομών, σηματοδόντας έτσι καταλυτικά την πολεοδομική ταυτότητα των ελληνικών πόλεων.

Για την αστική αποκατάσταση των προσφύγων εκδόθηκαν κατά καιρούς πλήθος νόμων οι οποίοι συμπλήρωναν ο ένας τον άλλο. Όσον αφορά τη διανομή των οικημάτων και τις υποχρεώσεις των δικαιούχων, οι κυριότερες διατάξεις ήταν: Κάθε οικογένεια είχε δικαίωμα να αποκτήσει δική της κατοικία στους συνοικισμούς που έχτιζε το Υπουργείο Προνοίας, εκτός αν είχε δικό της σπίτι ή είχε πάρει γεωργικό κλήρο. Η τιμή της κατοικίας αποπληρωνόταν σε 15 χρόνια με άτοκες δόσεις²⁹ και η αξία της υπολογιζόταν στο 70% του ποσού που δαπανήθηκε για το οικόπεδο και την κατασκευή, χωρίς να λογαριαστούν γενικά έξοδα, ύδρευση, οδοποιία και επίβλεψη στην εκτέλεση. Αντί για μετρητά ήταν δεκτές και οι ομολογίες που δόθηκαν στους πρόσφυγες ως αποζημίωση για την περιουσία που άφησαν στην Τουρκία. Όταν κατατίθετο το 10% από το τίμημα, το Υπουργείο Προνοίας έδινε προσωρινό παραχωρητήριο, το οποίο αποτελούσε τίτλο για μεταγραφή της κυριότητας και την εγγραφή της υποθήκης από το δημόσιο. Το οριστικό παραχωρητήριο δινόταν όταν αποπληρώνονταν όλες οι δόσεις. Τα επτά πρώτα χρόνια από την παραχώρηση δεν επιτρεπόταν να νοικιαστεί ολόκληρη η κατοικία, ούτε να μεταβιβαστεί η κυριότητα, ούτε να εγγραφεί νέα υποθήκη ή να γίνει συντηρητική κατάσχεση.³⁰

Βασική αρχή των φορέων της αποκατάστασης ήταν ότι πρώτα θα ενισχύονταν οικονομικά (με δάνεια, παροχές) οι εύποροι πρόσφυγες, ώστε να αποκτήσουν εκτάσεις σε δημοπρασίες ή για να αναλάβουν οι ίδιοι την ανέγερση αστικών συνοικισμών. Αλλά και ευρύτερα, στους πρόσφυγες που ήθελαν να φτιάξουν οι ίδιοι τις κατοικίες τους και συνέστησαν οικοδομικούς συνεταιρισμούς, το κράτος παραχωρούσε οικόπεδα, με την προϋπόθεση όμως να χτίσουν προτού περάσει ένας χρόνος.³¹

Βέβαια, συχνά οι πρόσφυγες δεν πλήρωναν τις δόσεις ή το ενοίκιό τους, έχοντας την αντίληψη ότι το κράτος όφειλε να αναλάβει το κόστος της στέγασής τους, και η ΕΑΠ φοβόταν μήπως τα οικήματα μείνουν απούλητα ή καταληφθούν.

²⁹ Η αξία τους κυμαινόταν ανάλογα με το εμβαδόν από 30.000-190.000 δραχ. (St. Ladas, *ό.π.*, σ. 676).

³⁰ Ι. Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 77.

³¹ Ι. Βασιλείου, *ό.π.*, σ. 78.

Επίσης προσδοκούσε πως το μεγαλύτερο μέρος του ποσού που καταβλήθηκε στους πρόσφυγες θα προοριζόταν για τη στέγασή τους, κάτι που δεν έγινε πάντα.³²

Εν τέλει η αποκατάσταση των αστών προσφύγων δεν ολοκληρώθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο: το 1952, μετά το τέλος της δεκαετίας του '40 κατά την οποία ενισχύθηκε το στεγαστικό πρόβλημα στις προσφυγογειτονίες, υπήρχαν ακόμα 14.241 παραπήγματα από τσίγκο και πισσόχαρτο σε όλη την Ελλάδα³³ και 20.000 προσφυγικές οικογένειες που δεν είχαν ακόμα αποκατασταθεί.³⁴ με αποτέλεσμα η αστική αποκατάσταση να συνεχιστεί μεταπολεμικά φτάνοντας μέχρι το 1978, οπότε απέμεναν ακόμα 3.000 αστοί πρόσφυγες που δεν είχαν αποκατασταθεί, παρ' ότι οι προσφυγικές παραγκουπόλεις είχαν ήδη εκκαθαριστεί.

---

³² Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Φορείς, θεσμοί και μέτρα για την αποκατάσταση των προσφύγων», Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, <http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5944> (ανακτήθηκε: 22/8/2018).

³³ Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, *Στέγασις αστών προσφύγων 1922. Το έργο της εξαετίας 1952-1957*, Αθήνα 1957 (στο Κώστας Κατσάπης, *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, σ. 153).

³⁴ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», σ. 114.

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι πρόσφυγες της Καλαμάτας

Ι. Γενικά στοιχεία: Πληθυσμός

Σύμφωνα με τον Μ. Ροδά, δημοσιογράφο της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα*, ο οποίος το 1925 διεξάγει μεγάλη έρευνα στην Πελοπόννησο,³⁵ «η προσφυγική υπόθεση εις Μεσσηνία είχε πάρει την μορφήν αμπατίδος και παλιρροίας», γιατί μεγάλος αριθμός προσφύγων έφτασε στο λιμάνι της Καλαμάτας από το 1922 ως το 1925, ο οποίος όμως στη συνέχεια μεταφέρθηκε σε άλλα σημεία της Ελλάδας. Ένα τμήμα τους διασκορπίστηκε στη μεσσηνιακή ύπαιθρο για να φύγει και πάλι από εκεί προς άλλες κατευθύνσεις: κάποιες οικογένειες μεταφέρθηκαν στην Ηλεία, στη Μακεδονία ή αλλού.

Τα πρώτα στοιχεία για τους αριθμούς των προσφύγων προέρχονται από μια Απογραφή που πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1923³⁶ από την επαναστατική κυβέρνηση Πλαστήρα-Γονατά πριν από την εφαρμογή της Σύμβασης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών της Λοζάνης (30/1/1923) και πριν ιδρυθεί και αναλάβει καθήκοντα η ΕΑΠ. Η απογραφή αυτή κατέγραψε σε όλη την ελληνική επικράτεια 786.431 πρόσφυγες. Βέβαια διενεργήθηκε σε πληθυσμούς προσωρινά εγκατεστημένους, που μετακινούνταν συνεχώς και έτσι, ειδικά στα αστικά κέντρα, ήταν δύσκολο να εντοπιστούν και να καταμετρηθούν με ακρίβεια. Επιπλέον, κύματα προσφύγων συνέχισαν να καταφθάνουν στην Ελλάδα, μεταβάλλοντας συνεχώς τα δεδομένα που περιλάμβανε η Απογραφή του 1923.

Στην Πελοπόννησο μέχρι τον Απρίλιο του 1923 είχαν φτάσει, σύμφωνα με την Απογραφή, 46.841 (20.322 άντρες, 26.519 γυναίκες) πρόσφυγες. Ο αριθμός είναι μικρός (6%) σε σχέση με άλλες περιοχές, όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη ή η Ανατολική Μακεδονία. Ο μεγαλύτερος αριθμός τους συγκεντρώθηκε στο νομό Αχαΐας και Ήλιδος (18.788) και ειδικά στην επαρχία Πατρών (10.774). Ακολουθεί ο νομός Αργολιδοκορινθίας με 11.915 άτομα, από τους οποίους οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στην επαρχία Κορινθίας (4.617). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως το μεγαλύτερο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού της Πελοποννήσου είναι «αστικός».

³⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 24/9/1925.

³⁶ *Σημαία*, 4/2/1923: Αναφορά σε εγκύκλιο του Υπουργείου Περιθάλψεως για απογραφή των προσφύγων, που θα διενεργηθεί από 1-6 Απριλίου 1923.

Στην περιοχή της Μεσσηνίας καταγράφηκαν 9.323 άτομα (4.308 άνδρες και 5.015 γυναίκες), εκ των οποίων οι περισσότεροι βρέθηκαν στην επαρχία Καλαμών (4.530) και στην πόλη της Καλαμάτας (4.216). Οι υπόλοιποι διασκορπίστηκαν στις άλλες περιοχές του νομού, κυρίως στις παραλιακές: στην επαρχία Μεσσήνης (1.756), Τριφυλίας (2.228), Πυλίας (805) και Ολυμπίας (4).³⁷ Η Καλαμάτα ήταν λιμάνι με σημαντική κίνηση και η πόλη αξιόλογο εμποροβιομηχανικό κέντρο με μια εύφορη αγροτική ενδοχώρα. Εδώ έφταναν οι караβιές των προσφύγων και στη συνέχεια μοιράζονταν στις υπόλοιπες περιοχές της Μεσσηνίας. Πάντως οι περισσότεροι αρνούταν να μετακινηθούν στην ύπαιθρο και τελικά παρέμειναν στην πόλη (το 71%). Βέβαια, μέχρι να μονιμοποιηθεί η διαμονή τους υπήρχε μεγάλη κινητικότητα που διήρκεσε μέχρι το 1926.³⁸

Στην Απογραφή του 1928 δίνεται μια πιο σταθερή και αποκρυσταλλωμένη εικόνα του προσφυγικού πληθυσμού που είχε εγκατασταθεί μόνιμα πια στην Πελοπόννησο. Αγγίζει συνολικά τον αριθμό των 25.319 ατόμων (2,40% του συνολικού πληθυσμού) και κατοικεί κυρίως στις πόλεις (ο αγροτικός προσφυγικός πληθυσμός είναι 1,03% έναντι 7,89% του αστικού).³⁹

Ειδικά στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, ο συνολικός πληθυσμός έχει αυξηθεί από την Απογραφή του 1920 από 20.977 σε 28.961 άτομα. Οι νέοι κάτοικοι προέρχονται, σύμφωνα με την απογραφή, από άλλο δήμο ή κοινότητα του κράτους (όσοι ανήκουν στην κατηγορία αυτή από 8.418 το 1920 γίνονται 12.386 το 1928) - άρα πρόκειται για εσωτερικούς μετανάστες- ή από το εξωτερικό, δηλαδή πρόσφυγες (από 944 το 1920 οι πρόσφυγες τριπλασιάζονται και γίνονται 3.670 το 1928). Επομένως η αναλογία των προσφύγων στο σύνολο του πληθυσμού της πόλης φτάνει το 1928 το 12,67%, ενώ οι εσωτερικοί μετανάστες που προέρχονται από τη γειτονική ύπαιθρο και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα αγγίζουν το 42,77%.⁴⁰

Επίσης καταγράφονται, με κριτήριο τη γλώσσα, στο νομό Μεσσηνίας 598 Αρμένιοι, εκ των οποίων οι 559 κατοικούν στην πόλη της Καλαμάτας (11 στην

³⁷ Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή Προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923, Αριθμός προσφύγων κυρωθείς διά του από 18/10/1923 Β.Δ., εν Αθήναις*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, <http://www.e-demography.gr/ElstatPublications/censuses/index.cfm?year=1923> (ανακτήθηκε: 30/1/2019).

³⁸ Βλ. παρακάτω «Το πρώτο διάστημα».

³⁹ *Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16ης Μαΐου 1928, Αθήνα 1935.*

⁴⁰ Βλ. Παράρτημα, Πίνακας 3.

επαρχία Μεσσήνης και 21 στην επαρχία Πυλίας). Βέβαια στο τμήμα Απογραφής του πληθυσμού με βάση το θρήσκευμα ο αριθμός όσων ανήκουν στην ορθόδοξη Αρμενική Εκκλησία είναι 590 στον νομό και 551 αντίστοιχα στην πόλη.

Ως προς την προέλευση των προσφύγων, το 1928 καταγράφονται στο Δήμο Καλαμών 331 να κατάγονται από την (Ανατολική) Θράκη, 100 από τον Πόντο, 507 από την Κων/πολη και 2.432 από τη Μ. Ασία (άρα στο σύνολο των 3.670 που προέρχονται από το εξωτερικό, οι πρόσφυγες από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Τουρκίας είναι 3.270). Επίσης ο αριθμός όσων είχαν εγκατασταθεί στην πόλη πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή (η πλειονότητά τους ασφαλώς αφορούσε πρόσφυγες του πρώτου διωγμού) ήταν, σύμφωνα με την Απογραφή, 846, ενώ μετά την Καταστροφή ήρθαν και εγκαταστάθηκαν 2.741 πρόσφυγες.⁴¹

Μια έγκυρη επίσης καταγραφή μεγάλου μέρους των προσφύγων της Καλαμάτας και των οικογενειών τους περιέχεται στο ΑΔΚΠΜ, όπου καταγράφονται ο αρχηγός της οικογένειας, που είναι ο δικαιούχος της οικίας και είναι αρχικός πρόσφυγας, αλλά και όλη του η οικογένεια εξ αίματος.⁴² Έτσι βρίσκουμε καταγεγραμμένα συνολικά 2.205 άτομα, με 2.090 να έχουν εγκατασταθεί στην Καλαμάτα και οι υπόλοιποι στη Μεσσήνη.⁴³ Υπολείπονται δηλαδή 1.000 άτομα περίπου σε σύγκριση με τον αριθμό που αναφέρθηκε πιο πάνω, τα οποία δεν περιλαμβάνονται στο αρχείο. Πιθανές αιτίες αυτής της απόκλισης κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν είτε ότι μέρος των προσφύγων δεν ήταν δικαιούχοι λόγω οικονομικής κατάστασης, είτε γιατί κάποιιοι δεν ενδιαφέρθηκαν να κάνουν αίτηση ή ολιγόρησαν. Στη δεύτερη φάση κατάθεσης αιτήσεων, μεταπολεμικά, πιθανώς κάποιιοι δεν είχαν τη δυνατότητα να διεκδικήσουν εκ νέου μία οικία λόγω κοινωνικών φρονημάτων⁴⁴ ή είχαν μεταναστεύσει σε αστικά κέντρα λόγω των περιπετειών της δεκαετίας του '40 και του εμφυλίου πολέμου, και ο φάκελός τους δεν διατηρήθηκε.

---

⁴¹ Στο ίδιο.

⁴² Βλ. Εισαγωγή.

⁴³ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 34.

⁴⁴ Στη νέα αίτηση που καταθέτει μεταπολεμικά ο δικαιούχος πρόσφυγας επισυνάπτει και πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων.

II. Η εγκατάσταση

1. Το πρώτο διάστημα

Τις πρώτες εβδομάδες της άφιξης των προσφύγων η εφημερίδα *Σημαία* στο πρωτοσέλιδό της διεκτραγωδεί την κατάσταση των άρτι αφιχθέντων και δημοσιεύει τακτικά όλες τις εξελίξεις⁴⁵ όσον αφορά τις πρώτες προσπάθειες για τη διατροφή, τη στέγαση και την περίθαλψή τους. Στις 21 Σεπτεμβρίου 1922 φτάνουν οι πρώτοι 1.500 πρόσφυγες από το λιμάνι της Σύρου.⁴⁶ Υπάρχει η σκέψη από τις τοπικές αρχές 500 από αυτούς να οδηγηθούν στην Κυπαρισσία. Έξι μέρες μετά, στις 27 Σεπτεμβρίου, αποβιβάζονται 800 πρόσφυγες, στην πλειονότητά τους γυναίκοι και παιδιά, από πλοίο που ξεκίνησε από τη Μυτιλήνη και μετά την Καλαμάτα συνέχισε την πορεία του για Πύλο και Κυπαρισσία.

Η τοπική υπηρεσία που βρίσκεται σε συνεννόηση με την κεντρική διοίκηση και αναλαμβάνει τη διαχείριση του προσφυγικού προβλήματος στην πόλη είναι η Νομαρχία. Στις 6 Οκτωβρίου ο νομάρχης Παπαδόπουλος συγκρότησε επιτροπή με επικεφαλής τον μητροπολίτη Καλαμών Μελέτιο και μέλη τον δήμαρχο Παναγιώτη Σαλμά, τον πρόεδρο του Εμπορικού Επιμελητηρίου Ιω. Σταματελάκη, τον πρόεδρο του Εμπορικού Συλλόγου Π. Κωστόπουλο κ.ά.⁴⁷ Τους επόμενους μήνες όμως το Υπουργείο Περιθάλψεως συστήνει νέα Επιτροπή Προσφύγων, αποτελούμενη και πάλι από οικονομικούς και θεσμικούς παράγοντες της πόλης.⁴⁸ Η *Σημαία*, προβάλλοντας το γεγονός ότι οι πρόσφυγες ήρθαν για να παραμείνουν στη μεσσηνιακή γη, προτείνει να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα από τις τοπικές αρχές ώστε να γίνουν χρήσιμοι κοινωνικοί παράγοντες, και κάνει οργανωτικές προτάσεις για την αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών τους.⁴⁹

Σημαντικός αρωγός στις προσπάθειες των αρχών ήταν η ιδιωτική πρωτοβουλία, ήτοι τοπικοί σύλλογοι και σωματεία που δραστηριοποιήθηκαν στη συγκέντρωση χρημάτων μέσω εράνων, φιλανθρωπικών εκδηλώσεων και παροχή υπηρεσιών. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα έρευνα του *Ελεύθερου Βήματος* καταρχάς συγκεντρώθηκαν 700.000 δρχ., ποσό που διανεμήθηκε στους άπορους και πλέον αναξιοπαθούντες πρόσφυγες.⁵⁰ Επίσης κατά το 1922 δημοσιεύονται συνεχώς

⁴⁵ *Σημαία*, 27/9/1922: «Άφιξις προσφύγων: Εικόνες πόνου και δυστυχίας».

⁴⁶ *Σημαία*, 21/9/1922.

⁴⁷ *Σημαία*, 6/10/1922.

⁴⁸ *Σημαία*, 12/12/1922.

⁴⁹ *Σημαία*, 1/10/1922.

⁵⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 24/9/1925.

τα ποσά και τα ονόματα όσων προσφέρουν σε εράνους που διενεργεί η Επιτροπή Προσφύγων μέσω της Τράπεζας Αθηνών.⁵¹ Ανάμεσα στους συλλόγους αυτούς, ενεργό ρόλο αναλαμβάνει το πρώτο διάστημα ο Σύλλογος Κυριών, που συγκεντρώνει είδη ματισμού και πρώτης ανάγκης,⁵² παρασκευάζει και διανέμει τους πρώτους μήνες το συσσίτιο και οργανώνει φιλανθρωπικές εκδηλώσεις για τη συλλογή χρημάτων. Επίσης ο Ιατροφαρμακευτικός Σύλλογος διαθέτει γιατρούς μέλη του για την παροχή στοιχειώδους περίθαλψης στους πρόσφυγες επιτόπου στα διάφορα σημεία της πόλης όπου έχουν βρει καταφύγιο.⁵³

Ταυτόχρονα, ύστερα από σχετική ανακοίνωση του Υπουργείου Περιθάλψεως,⁵⁴ αποφασίζεται η χορήγηση στους πρόσφυγες ανά άτομο ή ανά οικογένεια ενός βιβλιαρίου ή χρηματικού βοηθήματος που δεν υπερέβαινε τις 2 δρχ. ημερησίως. Για το θέμα της σίτισης, εκτός από τα συσσίτια που οργανώθηκαν τον πρώτο καιρό,⁵⁵ αποφασίστηκε η χορήγηση βασικών αγαθών με δελτίο.⁵⁶ Όμως από τις αρχές του 1923 το Υπουργείο Περιθάλψεως αποφάσισε το χρηματικό βοήθημα να χορηγείται μόνο σε παιδιά κάτω των 12 ετών, σε αναπήρους και ανίκανους για εργασία.⁵⁷

Παρά τον επείγοντα χαρακτήρα του προβλήματος και το εμφανές ανθρώπινο δράμα που βιώνουν οι ξεριζωμένοι και στην πόλη της Καλαμάτας, γρήγορα δημοσιεύονται επικρίσεις από τη σύνταξη της εφημερίδας για ισχνή κινητοποίηση και μειωμένη ανταπόκριση των ισχυρών παραγόντων της πόλης στη συγκέντρωση χρημάτων.⁵⁸ Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τηλεγράφημα του Υπουργείου Περιθάλψεως, όπου εκφράζει την έκπληξή του για το μικρό ποσό που συγκεντρώθηκε για την αρωγή των προσφύγων, ένδειξη, όπως επισημαίνει και η εφημερίδα, ότι οι Μεσσήνιοι υπολείπονται σε κινητοποίηση και ευαισθησία για τα πάθη των προσφύγων.⁵⁹

Όπως ήταν αναμενόμενο, παρουσιάζονται πολλά προβλήματα στην προσπάθεια κάλυψης των βασικών αναγκών των προσφύγων για σίτιση και

⁵¹ Σημεία, 16/9/1922.

⁵² Σημεία, 21/9/1922. Επίσης: 13/12/1922

⁵³ Σημεία, 12/10/1922.

⁵⁴ Σημεία, 22/10/1922

⁵⁵ Σημεία, 21/ 9/1922

⁵⁶ Σημεία, 29/11/1922. Σύμφωνα με την εφημερίδα, η καθημερινή δαπάνη της σίτισής τους έφτανε τις 6.000 δρχ.

⁵⁷ Σημεία, 16/12/1922.

⁵⁸ Σημεία, 7/10/1922.

⁵⁹ Σημεία, 23/10/1922.

περίθαλψη. Χαρακτηριστικά, τα μέλη της επιτροπής συσσιτίου στη Μεσσήνη και ο γιατρός που είχε οριστεί για την περίθαλψη των προσφύγων εκεί, όπως μας πληροφορεί η εφημερίδα, λόγω του πλήθους των δυσκολιών παραιτούνται.⁶⁰ Παρόμοια παραιτούνται προσωρινά από την προετοιμασία και τη διανομή του συσσιτίου στην πόλη της Καλαμάτας μέλη του Συλλόγου Κυριών που το είχαν αναλάβει.⁶¹

Όμως η άφιξη στις 20 Οκτωβρίου 8.000 προσφύγων από την Κων/πολη με ατμόπλοιο ναυλωμένο από την ΚτΕ καθιστά την κατάσταση εκρηκτική. Βέβαια, από αυτούς οι 3.000 προορίζονταν να παραμείνουν στην πόλη, ενώ οι υπόλοιποι θα μοιράζονταν στο νομό. Συγκεκριμένα, σε δημοσίευμα της 23ης Οκτωβρίου της *Σημαίας*, αναφέρεται ότι εστάλησαν 718 στη Μεσσήνη, 200 στη Μεθώνη, 300 στην Κορώνη, 100 στο Πεταλίδι και 75 στη Λογκά. Ωστόσο, επισημαίνεται ότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες επιμένουν να παραμείνουν στην Καλαμάτα.⁶²

Τον επόμενο μήνα, τον Νοέμβριο, φαίνεται να εξαντλούνται οι δυνατότητες της τοπικής κοινωνίας να καλύψει από μόνη της τις ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού. Στις 10 Νοεμβρίου ο μητροπολίτης Μελέτιος δηλώνει ότι τα χρήματα που διαθέτει η Επιτροπή επαρκούν για άλλες 4-5 μέρες και ζητά επείγοντως βοήθεια από την κεντρική διοίκηση για να συνεχίσει το έργο της σίτισης των προσφύγων. Ακολούθως, η Επιτροπή Επισιτισμού⁶³ στις 16 Νοεμβρίου επισκέπτεται τον νέο νομάρχη Μπουλούμπαση για να καταθέσει την παραίτησή της, δηλώνοντας αδυναμία να καλύψει και τις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού και της σίτισης των προσφύγων, με κίνδυνο οι τελευταίοι να αφεθούν στην τύχη τους. Στις 18 Νοεμβρίου η κατάσταση έχει οδηγηθεί σε αδιέξοδο, αφού αποφασίζεται να δοθεί για άλλες μόνο δύο ημέρες άρτος στους πρόσφυγες και μετά να χορηγείται μόνο στους αδύναμους προς εργασία. Εν τέλει το Υπουργείο Επισιτισμού αναλαμβάνει να αποστέλλει ξεχωριστά την ποσότητα αλευριού που προορίζεται για τους πρόσφυγες για να μην το στερούνται οι ντόπιοι, και αναφέρεται ότι τον επισιτισμό των προσφύγων θα αναλάβει στο εξής οργανωμένα η Κοινωνία των Εθνών, με απώτερο στόχο να

⁶⁰ *Σημαία*, 11/10/1922.

⁶¹ *Σημαία*, 11/10/1922.

⁶² *Σημαία*, 23/10/1922.

⁶³ Λόγω της ανεπάρκειας ειδών πρώτης ανάγκης, ιδίως άρτου, τα σακιά με αλεύρι που έφταναν στο λιμάνι διανέμονταν, υπό την εποπτεία της Επιτροπής Τροφίμων, με συγκεκριμένη τιμή στους αρτοποιούς. Γίνεται εύκολα αντιληπτό πόσο οξύνθηκε το υπάρχον επισιτιστικό πρόβλημα με την άφιξη των προσφύγων.

διευκολυνθεί η μεταφορά τους στη μεσσηνιακή ύπαιθρο και η αραίωση του πληθυσμού τους στην πόλη.⁶⁴

Για το πρόβλημα της σίτισης των προσφύγων γρήγορα ανέλαβε δράση ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός ύστερα από επίσκεψη του Ντ. Ντούαλ στην πόλη, Επιθεωρητή για τους Πρόσφυγες της φιλανθρωπικής οργάνωσης, ο οποίος συγκέντρωσε στοιχεία για τον αριθμό των προσφύγων και τις δυνατότητες της πόλης να τους περιθάψει και να τους στεγάσει.⁶⁵ Ένα μήνα μετά, ο Κάρολος Λούης, Αντιπρόσωπος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού της Ανατολής, έφτασε στην Καλαμάτα και δήλωσε την πρόθεση της οργάνωσης να ιδρύσει σταθμό τροφίμων για τους πρόσφυγες σε Μεσσηνία, Λακωνία και Αρκαδία, και ο ίδιος να παραμείνει στον νομό για 6 μήνες. Σε συνέντευξή του την επόμενη μέρα, ανήμερα των Χριστουγέννων, γνωστοποίησε ότι το προσφυγικό πρόβλημα στην Καλαμάτα και την Τρίπολη δεν είναι τόσο οξύ όπως στην Κρήτη και στη Μακεδονία, λόγω του μικρού αριθμού των προσφύγων. Ότι επίσης δεν είναι στις προθέσεις του η ίδρυση ορφανοτροφείου, για να μη χωρίζει τα παιδιά από την οικογένειά τους, αφού τα ορφανά προσφυγόπουλα στο νομό ήταν ελάχιστα.

Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός θα ολοκληρώσει το έργο του και θα αναχωρήσει στα μέσα του Ιουνίου 1923.⁶⁶

Ωστόσο, το πλέον δυσεπίλυτο πρόβλημα για τις τοπικές αρχές είναι αυτό της προσωρινής στέγασης των προσφύγων, καθώς μάλιστα αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός τους. Ήδη από τις αρχές Οκτωβρίου, πριν κιόλας από την άφιξη του μεγαλύτερου όγκου, διαπιστώνεται έλλειψη οικημάτων για τη στέγασή τους και η ανάγκη κατασκευής παραπηγμάτων, το κόστος των οποίων θα πρέπει να καλυφθεί με εισφορές των ντόπιων κατοίκων.⁶⁷

Οι πρόσφυγες συγκεντρώνονται στη Λαϊκή Σχολή, στο τελωνείο, σε σχολεία και ναούς, επίσης σε επιταγμένες αποθήκες (Σαλμά, Μασουρίδου, Μπουγά, Νικολόπουλου, Κανούσου, Παπαδέα, Φοίφα κ.ά.), στην περιοχή της Πλεύνας⁶⁸ και σε επιταγμένες οικίες (Κοταροπούλου, Μουνδρέα, Κουτραφούρη κ.ά.).⁶⁹ Επίσης στο Γ' Ελληνικό Σχολείο, στο δημοτικό σχολείο Αρρένων Παραλίας (100 άτομα), στο

⁶⁴ Σημεία, 1/12/1922.

⁶⁵ Σημεία, 24/11/1922.

⁶⁶ Θάρρος, 19/6/1923.

⁶⁷ Σημεία, 1/10/1922.

⁶⁸ Σημεία, 4/10/1922.

⁶⁹ Σημεία, 12/10/1922.

δημοτικό σχολείο Θηλέων (250 άτομα) και στους ναούς Αγ. Ταξιαρχών και Αγ. Νικολάου (300 άτομα). Ακόμα και στις φυλακές Αλεξανδράκη και Ζέρβα.

Το Υπουργείο Περιθάλψεως καλεί τις τοπικές αρχές να ενεργήσουν ταχύτερα για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα εφαρμόζοντας το νόμο για τις επιτάξεις.⁷⁰ Τελικά η Επιτροπή Προσφύγων της πόλης προτείνει ως λύση τη στέγαση του Γυμναστηρίου δίπλα στην πλατεία Ασκήσεων.⁷¹ Η πρόταση αυτή κερδίζει έδαφος, γιατί εξασφαλίζει τη στέγαση μεγάλου αριθμού προσφύγων αλλά και την απομάκρυνσή τους από κεντρικά σημεία της πόλης. Η *Σημαία* υποστηρίζει ότι έτσι το πρόβλημα της στέγασης θα λυθεί οριστικά.⁷² Αλλά οι ίδιοι οι πρόσφυγες δηλώνουν ότι είναι αντίθετοι με την εγκατάστασή τους στα στρατιωτικά παραπήγματα.⁷³ Προφανώς θεωρούσαν ότι στα οικήματα όπου ήταν προσωρινά εγκατεστημένοι προστατεύονταν καλύτερα από τις καιρικές συνθήκες, και επίσης αντιδρούσαν στην απομόνωσή τους στις παρυφές της πόλης. Άλλωστε η παραμονή τους σε κεντρικά σημεία εξασφάλιζε ευκολότερη πρόσβαση και περισσότερες ευκαιρίες για εύρεση εργασίας.

Όμως η απόφαση της μεταφοράς τους στους Στρατώνες είναι οριστική και δηλώνεται η πρόθεση των αρχών να πραγματοποιηθεί ακόμη και με χρήση βίας. Τελικά μεγάλο μέρος των προσφύγων που βρίσκονταν στη Λαϊκή Σχολή, στο τελωνείο, στα σχολεία και στους ναούς μεταφέρθηκαν την προπαραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1922 στα 8 παραπήγματα των Στρατώνων.⁷⁴

Ασκείται επίσης πίεση από τις αρχές, κυρίως από τον στρατιωτικό διοικητή της πόλης Διον. Μπενάκη, να εφαρμοστεί με αποφασιστικότητα ο νόμος για τις επιτάξεις, ο οποίος, όπως καταγράφεται, προκαλεί αντιδράσεις εκ μέρους των ιδιοκτητών, οι οποίοι αρνούνται να συμμορφωθούν.⁷⁵

Από τον επόμενο χρόνο, το 1923, οι κρατικές αρχές, μετά τους πρώτους μήνες του χάους, προσπαθούν να διαχειριστούν τις προσφυγικές ροές και να οργανώσουν τις μετακινήσεις τους. Χαρακτηριστικά, το Υπουργείο Περιθάλψεως ειδοποιεί τον νομάρχη να μη δίνει άδεια μετάβασης των προσφύγων, αν δεν έχουν

⁷⁰ *Σημαία*, 9/10/1922.

⁷¹ *Σημαία*, 13/10/1922. Αλλιώς, πλατεία Άρεως ή Πλατεία Συντάγματος, στα νότια του 9ου Πεζικού Συντάγματος τα κτίρια του οποίου κατασκευάστηκαν το 1909 και σήμερα στεγάζουν το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Αναστασία Μηλίτση-Νίκα - Χριστίνα Θεοφιλοπούλου Στεφανούρη, *Καλαμάτα, Οδοιπορικό σε δρόμους και πλατείες της πόλης μέσα από τεκμήρια δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων 1830-1940*, ΓΑΚ Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2010, σ. 134).

⁷² *Σημαία*, 3/12/1922.

⁷³ *Σημαία*, 6/12/1922.

⁷⁴ *Σημαία*, 31/12/1922.

⁷⁵ *Σημαία*, 27/10/1922.

πρώτα εξασφαλίσει εργασία και στέγη στον τόπο προορισμού. Ταυτόχρονα, γίνεται συστηματική προσπάθεια να αραιώσει ο προσφυγικός πληθυσμός της πόλης και γι' αυτό διερευνάται η δυνατότητα αγροτικών περιοχών της Μεσσηνίας αλλά και της γειτονικής Ηλείας να υποδεχτούν μέρος του προσφυγικού πληθυσμού. Έτσι, στις 7 Δεκεμβρίου 1922 ανακοινώνεται η αποστολή 800 προσφύγων στην περιοχή των Κρεσταίνων και της Ζαχάρως.⁷⁶ Τις πρώτες μέρες του 1923 αναφέρεται η ύπαρξη διαθέσιμων αγροτικών εκτάσεων στην Ηλεία όπου μπορούν να εγκατασταθούν προσφυγικές οικογένειες.⁷⁷ Επίσης κατά καιρούς οι κοινοτικές αρχές οικισμών του νομού ζητούν εργατικά χέρια για εποχιακή αγροτική εργασία. Έτσι στις 14 Ιανουαρίου ο πρόεδρος της κοινότητας Γαργαλιάνων ζητά 300 πρόσφυγες για αγροτικές εργασίες.⁷⁸

Από τα μέσα του 1923 ανάλογες προσπάθειες για να μειωθεί ο αριθμός των προσφύγων που έχει συγκεντρωθεί στις πόλεις και να προωθηθούν προς την ύπαιθρο πραγματοποιούνται και από την κεντρική διοίκηση. Έτσι ζητείται από τους προέδρους των κοινοτήτων του νομού να δηλώνουν τον αριθμό των προσφύγων που μπορούν να φιλοξενήσουν. Οι κοινοτικές αρχές μάλιστα προτείνουν και μεμονωμένους κτηματίες που μπορούν να απασχολήσουν πρόσφυγες.⁷⁹

Νέοι πρόσφυγες όμως συνεχίζουν να καταφτάνουν στην πόλη και το 1923, οξύνοντας τα υπάρχοντα προβλήματα περίθαλψης και στέγασής τους. Στο *Θάρρος* ανακοινώνεται ότι αναμένονται 3.000 πρόσφυγες από το λοιμοκαθατήριο της Μακρονήσου⁸⁰ που σχεδιάζεται να κατανεμηθούν σε διάφορες περιοχές της Μεσσηνίας: 1.000 στους Γαργαλιάνους, 300 στα Φιλιατρά, 200 στον Μελιγαλά κτλ.⁸¹ Εξάλλου, το 1924 είναι το έτος που εφαρμόζεται η Σύμβαση Ανταλλαγής και εγκαταλείπουν οργανωμένα την Τουρκία οι Έλληνες ορθόδοξοι που παρέμειναν εκεί και μετά την Καταστροφή, οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από την Καππαδοκία και τη νοτιοδυτική Μ. Ασία. Η ισχύς της Σύμβασης ξεκίνησε στις 31/3/1924 και άρχισε να

⁷⁶ *Σημαία*, 7/12/1922.

⁷⁷ *Θάρρος*, 2/1/1923.

⁷⁸ *Θάρρος*, 14/1/1923.

⁷⁹ *Σημαία*, 10/7/1923.

⁸⁰ Το νησί της Μακρονήσου είχε χρησιμοποιηθεί στους Βαλκανικούς πολέμους ως τόπος υποδοχής αιχμαλώτων Τούρκων στρατιωτών. Το διάστημα 1922-1923 λειτούργησε ως λοιμοκαθατήριο προσφύγων για 6.000 τουλάχιστον Πόντιους πρόσφυγες. [«[...] δυο αιμόπλοια διά να μεταφερθούν 5.500 πρόσφυγες της Μακρονήσου εις Ανατολικήν Μακεδονίας και Θεσσαλονίκην.» (Εμπρός, 13/9/1922)]. Ο προσφυγικός πληθυσμός εκεί αποδεκατίστηκε από τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και τις αρρώστιες.

⁸¹ *Θάρρος*, 4/2/1923.

εφαρμόζεται ένα μήνα μετά.⁸² Επομένως, από τα μισά του έτους αυτού φαίνεται ότι άρχισαν να φτάνουν στην πόλη οι λεγόμενοι «ανταλλάξιμοι», γεγονός όμως που είναι δύσκολο να εξακριβωθεί λόγω μη διάσωσης της πλήρους σειράς των φύλλων των δύο μεγάλων εφημερίδων της πόλης του 1924.⁸³

Τα επόμενα χρόνια καταγράφονται σποραδικά στις τοπικές εφημερίδες οργανωμένες αποστολές προσφύγων σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας έχοντας εξασφαλίσει από πριν επαγγελματική απασχόληση. Συχνά η μετακίνηση γίνεται ύστερα από σχετικό αίτημα των ίδιων των προσφύγων και έγκρισή τους από τις αρμόδιες αρχές. Έτσι η ΕΑΠ ανακοινώνει στις αρχές του 1924 στον αρμόδιο νομογεωπόνο ότι 100 προσφυγικές οικογένειες της πόλης θα μεταφερθούν στην Κρήτη μόλις συγκεντρωθούν τα απαραίτητα στοιχεία από το εκεί Γραφείο Εποικισμού.⁸⁴ Το καλοκαίρι 40 προσφυγικές οικογένειες θα φύγουν για το Άγιον Όρος.⁸⁵ Τον επόμενο χρόνο 170 περίπου προσφυγικές οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στη Μεσσήνη μεταφέρονται στη Μανωλάδα Ηλείας για να αποκατασταθούν ως αγρότες.⁸⁶ Το 1926 αναφέρεται η μετακίνηση 250 ατόμων (70 οικογένειες) αλιέων προσφύγων προς τον Πειραιά ύστερα από διαταγή της Ανωτάτης Διεύθυνσης Προσφύγων, με στόχο «να ασκήσουν ευχερέστερα το επάγγελμά τους».⁸⁷ Επίσης στις 21/6/1926 η Διεύθυνση Εποικισμού (ΕΑΠ) επέτρεψε δημοσία δαπάνη τη μετακίνηση 5 οικογενειών προσφύγων στην Ανάβυσσο Αττικής.⁸⁸

2. Η περίθαλψη

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, για να αντιμετωπιστούν οι άμεσες ανάγκες περίθαλψης των προσφύγων και να προστατευτεί η δημόσια υγεία, τοποθετούνταν γιατροί υπεύθυνοι στα διάφορα σημεία συγκέντρωσης του προσφυγικού πληθυσμού.

⁸² Γρηγόριος Δαφνής, «Οι πρόσφυγες θαυμάσιο ανθρώπινο υλικό», Γρηγόριος Δαφνής, «Οι πρόσφυγες θαυμάσιο ανθρώπινο υλικό», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 992, Ειδικό Αφιέρωμα 31, 26/4/1973, σ. 11.

⁸³ Στο *Θάρρος* της 29/7/24 αναφέρεται η άφιξη ατμόπλοιου με πάνω από 500 πρόσφυγες από το Δεδαγάτς (Αλεξανδρούπολη) που θα εγκαθίσταντο προσωρινά στην πόλη. Πιστεύω ότι δεν πρόκειται για ανταλλάξιμους.

⁸⁴ *Θάρρος*, 15/2/1924.

⁸⁵ *Θάρρος*, 25/7/1924.

⁸⁶ *Θάρρος*, 2/8/1925. Συγκεκριμένα, το Νοέμβριο του 1924, 110 οικογένειες προσφύγων που προέρχονταν από το χωριό Ντομούζ Ντερέ της περιφέρειας Κωνσταντινουπόλεως, στην Ανατολική Θράκη, έφυγαν από την πατρίδα τους και αρχικά εγκαταστάθηκαν στο Νησί (Μεσσήνη) Μεσσηνίας. Τον Απρίλη του 1925 μια επιτροπή τους επισκέφθηκε τη Νέα Μανωλάδα και κατόπιν συνεννόησης με τους ντόπιους κατοίκους πέτυχαν την εγκατάστασή τους σε έκταση 1.500 στρεμμάτων που ανήκε στο μοναστήρι του Μεγάλου Σπηλαίου. Στο: Χρήστος Τσάκωνας, *Κοινωνιογραφικά στοιχεία της κομμοπόλεως Νέας Μανωλάδας Νομού Ηλείας*, Νέα Μανωλάδα 1962. Επίσης: *Σημεία*, 1/8/1925.

⁸⁷ *Θάρρος*, 6/3/1926. Θα μεταφερθούν τελικά με το ατμόπλοιο *Ερμούπολις* στο Πέραμα στις 24/6/1926.

⁸⁸ *Θάρρος*, 21/4/1926.

Επίσης, το Υπουργείο Στρατιωτικών πρότεινε στο στρατιωτικό διοικητή Καλαμών να νοσηλεύονται πρόσφυγες στο Στρατιωτικό νοσοκομείο.⁸⁹ Σύντομα ανακοινώνεται η ίδρυση νοσοκομειακού παραρτήματος στη Δημοτική Σχολή Θηλέων Καλυβίων,⁹⁰ στις παρυφές της πόλης, για κοινά νοσήματα, ενώ για λοιμώδη νοσήματα νοσοκομείο και απομονωτήριο στους Αγίους Σαράντα.⁹¹

Μεγάλο θέμα, που επανέρχεται κατά καιρούς αλλά χωρίς αποτέλεσμα, είναι η δημιουργία βρεφοκομείου για την περίθαλψη των βρεφών των προσφύγων και των έκθετων. Όμως, παρά τις εξαγγελίες -οι οποίες επανακάμπτον σε τακτική βάση- και τις μεγάλες ανάγκες που υπήρχαν, δημοτικό βρεφοκομείο δεν δημιουργήθηκε ποτέ.

Αντίθετα, σημαντικό γεγονός αποτελεί η ίδρυση ορφανοτροφείου αρρένων (Εθνικόν Ορφανοτροφείο Αρρένων Καλαμάτας) στην πόλη, που ολοκληρώθηκε σχετικά σύντομα εφαρμόζοντας το νόμο 2851/1922 «Περί ιδρύσεως Εθνικών Ορφανοτροφείων και Οικοτροφείων Απόρων Μαθητών» και το βασιλικό διάταγμα της 17ης Δεκεμβρίου 1922 (ΦΕΚ 272/15-12-1922). Σύμφωνα με τον κανονισμό των Εθνικών Ορφανοτροφείων που εξέδωσε το Υπουργείο Προνοίας το 1927, σκοπός του ήταν «η περίθαλψις και η μόρφωσις των ορφανών ως και των στερουμένων επαρκούς συγγενικής αντιλήψεως ανηλίκων και η εν γένει σωματική διάπλασις ως και η εθνική διαπαιδαγώγησις αυτών» (άρθρο 1).⁹²

Τον Απρίλιο του 1924 το *Θάρρος* γνωστοποιεί τη διενέργεια δημοπρασίας για την ενοικίαση οικήματος που θα στέγαζε το ορφανοτροφείο.⁹³ Επιλέγεται η οικία Π. Μαγκουρίλου, στο τέρμα της «δυτικής πλευράς της πόλης». Τελικά η λειτουργία του με διευθυντή τον Δημήτριο Τσιλίρα άρχισε από την 15η Νοεμβρίου 1924.

Στο ορφανοτροφείο μεταφέρθηκαν αρχικά 30 προσφυγόπουλα και μέσα στα επόμενα χρόνια ο αριθμός τους αυξάνεται συνεχώς.⁹⁴ Το 1925 ο Μιχ. Ροδάς στο ρεπορτάζ του στο *Ελεύθερον Βήμα* αναφέρει ότι στο Ορφανοτροφείο ζουν 45 προσφυγόπουλα.⁹⁵

⁸⁹ *Σημαία*, 9/11/1922.

⁹⁰ Οικισμός στη δυτική όχθη του Νέδοντα που περιλαμβάνει τις ενορίες Αγίου Γεωργίου και Αγίου Κωνσταντίνου.

⁹¹ *Σημαία*, 6/1/1923. Η εκκλησία των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων ή ναός του αγίου Ηλία Αρδούνη βρίσκεται στη σημερινή οδό Καλλιπατείας.

⁹² Μουσικό Σχολείο Καλαμάτας, *Το κλουβί και η φωλιά – Το Εθνικό Ορφανοτροφείο Αρρένων Καλαμάτας (ΕΟΑΚ)*, Καλαμάτα 2012, σ. 18.

⁹³ *Θάρρος*, 1/6/1924.

⁹⁴ Μουσικό Σχολείο Καλαμάτας, ό.π., σ. 21.

⁹⁵ *Ελεύθερον Βήμα*, 24/9/1925.

Το 1927 το ίδρυμα θα μεταφερθεί στο μέγαρο Περικλή Παπαδόπουλου στην περιοχή Πενταχώρι (περικλειόταν από τις σημερινές οδούς Αναγνωσταρά, Αριστοδήμου, Πανταζοπούλου και Νικηταρά και αποτελούσε την ενορία του Αγίου Νικολάου Φλαρίου). Δύο χρόνια μετά, το 1929, σε ρεπορτάζ του *Θάρρους* αναφέρεται ότι στο Ορφανοτροφείο ζουν 110 παιδιά, στα οποία το ίδρυμα είναι υποχρεωμένο να εξασφαλίσει και επαγγελματική απασχόληση. Έτσι, όταν συμπληρώνουν τα 17 τους χρόνια, εισάγονται στη Σχολή Υπαξιωματικών Κέρκυρας και Τεχνιτών Θεσ/νίκης.⁹⁶

---

⁹⁶ *Θάρρος*, 22/10/1929.

III. Η περιπέτεια της αποκατάστασης

1. Προσωρινή στέγαση (1925)

Μετά την υπογραφή της Σύμβασης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, η οποία προσδίδει οριστικό χαρακτήρα στον ξεριζωμό των προσφύγων, ξεκινούν συζητήσεις και διατυπώνονται αιτήματα και σε τοπικό επίπεδο για τη μόνιμη στέγαση και αποκατάσταση των προσφύγων της πόλης.⁹⁷ Οι διεργασίες αυτές προκαλούνται τόσο από τις πιεστικές ανάγκες των προσφύγων που διαβιούν σε άθλιες συνθήκες όσο και από τη σχετική κινητικότητα η οποία έχει αναπτυχθεί στις κεντρικές κρατικές υπηρεσίες που ασχολούνται με το προσφυγικό ζήτημα. Άμεση προτεραιότητα είχε η εκκένωση των επιταγμένων σχολείων και εκκλησιών και στη συνέχεια των αποθηκών και της Λαϊκής Σχολής και η εγκατάσταση των προσφύγων σε παραπήγματα ή σε πρόχειρες κατασκευές. Ας σημειωθεί ότι υπήρχαν ήδη οι ξύλινοι καταυλισμοί για τους πρόσφυγες του 1914 στην περιοχή της Ανάλιψης και του Κορδία.⁹⁸

Αρχικά μεταφέρονται σε παραπήγματα στους Στρατώνες, τα οποία κατασκευάστηκαν το πρώτο διάστημα ώστε να εκκενωθούν εκκλησίες και σχολεία. Εκεί οι συνθήκες, ειδικά το χειμώνα, είναι άθλιες.⁹⁹ Παραμένουν εκεί και το 1924 και επειδή και πάλι τα εκεί παραπήγματα δεν επαρκούν, συμπληρώνονται από σκηνές (23) που αποστέλλει το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων για να καλύψει τις ανάγκες.¹⁰⁰

Για την αποφυγή διάδοσης μολυσματικών ασθενειών ο νομάρχης και ο υγειονομικός διευθυντής αποφασίζουν το ίδιο έτος την αραίωση των προσφύγων που παρέμεναν ακόμα σε αποθήκες και την εγκατάστασή τους σε «αναπεπταμένα μέρη».¹⁰¹ Δέκα μέρες μετά άρχισε η μετακίνησή τους στα «άνωθι της οδού Μεσσήνης¹⁰² υψώματα» και η εγκατάστασή τους σε σκηνές.¹⁰³

Το 1925 αναφέρεται η διενέργεια δημοπρασίας για κατασκευή ξύλινων προσφυγικών οικιών στην παραλία της πόλης. Προγραμματιζόταν η κατασκευή 50-80

⁹⁷ *Θάρρος*, 3/2/1923: Σε σχετικό δημοσίευμα αναφέρεται ότι λαμβάνονται μέτρα για την προσφυγική αστική εγκατάσταση που σύντομα θα υλοποιηθούν.

⁹⁸ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, Καλαμάτα, *Οδοιπορικό σε δρόμους και πλατείες της πόλης μέσα από τεκμήρια δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων 1830-1940*, ό.π., σ. 134.

⁹⁹ «Τα παραπήγματα στην πλατεία Άρεως πλημμύρισαν», *Θάρρος*, 3/1/1923.

¹⁰⁰ *Θάρρος*, 7/2/1924.

¹⁰¹ *Θάρρος*, 18/5/1924.

¹⁰² Η σημερινή οδός Αθηνών.

¹⁰³ *Θάρρος*, 27/5/1924.

οικιών.¹⁰⁴ Όταν ο ανταποκριτής του *Ελεύθερου Βήματος* Μιχάλης Ροδάς φτάνει στην πόλη της Καλαμάτας τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου αναφέρει ότι έχουν κατασκευαστεί στην παραλία 28 ξύλινα παραπήγματα 4 δωματίων, όπου εγκαταστάθηκαν 112 οικογένειες, ήτοι 500 άτομα, σε καλή κατάσταση. Επίσης τον Ιούλιο του 1925 εγκαταστάθηκαν 16 οικογένειες στο συνοικισμό Φυτειάς (οδός Ακρίτα). Στο συνοικισμό Αγ. Ιωάννου είχαν ανεγερθεί 13 παραπήγματα, για 52 οικογένειες και η διαμονή τους, όπως παρατηρεί ο δημοσιογράφος, ήταν άνετη.¹⁰⁵ Στη θέση Λιναρδάκη,¹⁰⁶ στη Δυτική Παραλία, 32 οικογένειες εγκαταστάθηκαν σε 8 νέα παραπήγματα. Επίσης αναφέρει ότι στο σημείο αυτό είχε ξεκινήσει την περίοδο αυτή η ανέγερση λίθινου προσφυγικού συνοικισμού με 110 νέα σπίτια, 260 δωματίων συνολικά, όπου σχεδιάζονταν να εγκατασταθούν οι οικογένειες που ζούσαν ακόμα σε αποθήκες, κυρίως χήρες και ορφανά.¹⁰⁷ Επίσης, όπως αναφέρεται στην εφημερίδα *Σημαία*, είχαν προχωρήσει και οι απαλλοτριώσεις σε εκτάσεις ιδιοκτησίας Σταυρέα-Χειλά πλησίον της οδού Μεσσήνης, για την ανέγερση και άλλου προσφυγικού συνοικισμού στη βορειοδυτική πλευρά της πόλης, 110 οικιών σε σύνολο 24 τετραγώνων (4 ανά τετράγωνο), την οποία ανέλαβε εργολάβος από την Αθήνα και επέπτενε υπάλληλος του Ταμείου Περιθάλψεως.¹⁰⁸

Επιπλέον, το 1923 κατασκευάζονται 16 ξύλινα παραπήγματα στην περιοχή της Φυτειάς (οδός Ακρίτα), που περιβάλλονται από σκηνές.¹⁰⁹ Ο συνοικισμός αυτός, σύμφωνα με αναφορά στην εφημερίδα *Θάρρος*,¹¹⁰ παραμένει έτσι και τη δεκαετία του '30 και δεν θα επιλεγεί για να ανεγερθούν εκεί λίθινες οικίες.

Παρ' όλα αυτά, ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων παραμένει στη Λαϊκή Σχολή, για την οποία πολλάκις ζήτησε ως και ο μητροπολίτης να εκκενωθεί και να τοποθετηθούν οι πρόσφυγες στα παραπήγματα.¹¹¹ Επίσης, την ίδια περίοδο

¹⁰⁴ *Θάρρος*, 15/2/1925.

¹⁰⁵ Η ύπαρξη του ξύλινου αυτού συνοικισμού, κοντά στο νεκροταφείο του Αγ. Ιωάννου ή Αβραμόγιαννη, μαρτυρείται και το 1928 (*Θάρρος*, 20/9/28).

¹⁰⁶ Πρόκειται για το ελαιουργείο-σαπωνοποιείο Λιναρδάκη-Στρούμπου που είχε ιδρυθεί το 1898. Βρισκόταν στη συμβολή των οδών Λυκούργου και Σπετσών και σε μέρος του οικοπέδου έχει κτιστεί σήμερα το 1ο ΓΕΛ Καλαμάτας (Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Η Ντουάνα της Καλαμάτας, 1830-1930*, σελ. 15).

¹⁰⁷ Το γεγονός επιβεβαιώνει και η εφημερίδα *Θάρρος* στο φύλλο της 20/6/1925, για ανέγερση 110 λίθινων προσφυγικών οικιών στο κτήμα Πανταζόπουλου.

¹⁰⁸ *Σημαία*, 15/2/1925. Πρόκειται για τον μελλοντικό συνοικισμό της Αγίας Τριάδας.

¹⁰⁹ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα – Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 61.

¹¹⁰ *Θάρρος*, 14/12/1931: Οι πρόσφυγες του συνοικισμού της οδού Ακρίτα ζητούν πισσόχαρτο λόγω φθοράς του υπάρχοντος στα παραπήγματα.

¹¹¹ *Θάρρος*, 10/4/1925.

αναγνώστης διαμαρτύρεται σε επιστολή του προς το *Θάρρος* για τον κίνδυνο για τη δημόσια υγεία από τους ενοίκους της Λαϊκής Σχολής.¹¹²

Έτσι ο εντοπισμός δύο κρουσμάτων εξανθηματικού τύφου ανάμεσα σε πρόσφυγες που κατοικούσαν στη Λαϊκή Σχολή και στην αποθήκη Μηλιού, στη θέση του Παλαιού Συντάγματος, οδηγεί τις αρχές σε εσπευσμένες ενέργειες για να εμποδίσουν την εξάπλωση της επιδημίας. Μετά την κατάλληλη απολύμανση και αποφθειρίαση, αποφασίζεται να μεταφερθούν όλοι οι πρόσφυγες έξω από την πόλη, σε σκηνές ή σε παραπήγματα στη θέση Φραγκοπήγαδο, στην περιοχή Ράχες. Όσοι επρόκειτο να νοσήσουν θα απομονώνονταν στην εκκλησία Μεταμορφώσεως του Σωτήρος που βρίσκεται εκεί.¹¹³ Όμως οι πρόσφυγες αρνούνται να μετακινηθούν και οι τοπικές αρχές γνωστοποιούν το πρόβλημα στο Υπουργείο δηλώνοντας την πρόθεσή τους να μεταχειριστούν βία για να τους μεταφέρουν. Τελικά, βρίσκεται μια συμβιβαστική λύση να μεταφερθούν όσοι συμβίωναν με τους αρρώστους στο Φραγκοπήγαδο και οι υπόλοιποι να εγκατασταθούν σε σκηνές στην οδό Ακρίτα και στη δυτική όχθη του Νέδοντα κοντά στη θάλασσα.¹¹⁴ Παρ' όλα αυτά και ενώ είχε ξεκινήσει η μεταφορά των προσφύγων εκτός της πόλης, όσοι είχαν απομείνει στην αποθήκη Μηλιού και στη Λαϊκή Σχολή αντιστέκονται στη μετακίνησή τους και ζητούν να μεταφερθούν σε άλλα οικήματα και όχι σε σκηνές. Μάλιστα όσοι έχουν ήδη μεταφερθεί στο Φραγκοπήγαδο ζητούν με επιτροπή τους να μετεγκατασταθούν αλλού, γιατί στερούνταν επαρκούς ύδατος.

Ύστερα από σύσκεψη των τοπικών αρχών, ανακοινώθηκε στην επιτροπή των προσφύγων ότι αν δεν συμμορφωθούν, θα γίνει χρήση βίας, και έτσι τελικά αναγκάστηκαν να δεχτούν την απομόνωσή τους μακριά από την πόλη.¹¹⁵

Οι εξελίξεις επιταχύνονται όταν την επόμενη μέρα εντοπίζεται και τέταρτο κρούσμα τύφου, ενώ σημειώνεται και ο πρώτος θάνατος πρόσφυγα ενοίκου της Λαϊκής Σχολής.¹¹⁶ Δύο μέρες μετά καταγράφεται και νέος θάνατος αρρώστου πρόσφυγα που είχε μεταφερθεί στο Φραγκοπήγαδο. Παράλληλα στήνονται 55 σκηνές στην οδό Ακρίτα, στην περιοχή Φυτειάς, για τους μη νοσούντες πρόσφυγες.¹¹⁷

Τα δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου επιβεβαιώνουν ότι το 1925 εντείνονται οι προσπάθειες για την επίλυση του προβλήματος της στέγασης των προσφύγων.

¹¹² *Θάρρος*, 6/3/1925.

¹¹³ *Θάρρος*, 11/4/1925.

¹¹⁴ *Θάρρος*, 12/4/1925.

¹¹⁵ *Θάρρος*, 13/4/1925.

¹¹⁶ *Θάρρος*, 14/4/1925.

¹¹⁷ *Θάρρος*, 16/4/1925.

Μάλιστα, σε σχετική συζήτηση που πραγματοποιήθηκε στη Βουλή οι πρόσφυγες βουλευτές υπέβαλαν μομφή κατά της κυβέρνησης πιέζοντας για την επίλυσή του. Επίσης και οι ίδιοι οι πρόσφυγες με τους συλλόγους τους αρχίζουν να διεκδικούν πιο δυναμικά την παροχή μόνιμης στέγης από τους φορείς αποκατάστασης. Είναι χαρακτηριστική η αίτηση που απευθύνει στην ΕΑΠ το σωματείο των προσφύγων των Γαργαλιάνων για ανέγερση συνοικισμού στην κωμόπολη αυτή προς στέγασή τους.¹¹⁸

Παρ' ότι έχει ξεκινήσει από το καλοκαίρι του 1925¹¹⁹ με πολλές καθυστερήσεις η ανέγερση του πρώτου λίθινου συνοικισμού στο κτήμα Πανταζόπουλου στη Δυτική παραλία, οι πρόσφυγες διατυπώνουν αιτήματα για αύξηση του αριθμού των σπιτιών ή ίδρυση και νέου προσφυγικού συνοικισμού, μετατρέποντας τις μονώροφες οικίες σε διώροφες ή επεκτείνοντας τον συνοικισμό με απαλλοτρίωση γειτονικού οικοπέδου, καθώς οι ανάγκες υπερβαίνουν κατά πολύ τον αριθμό των ανεγειρόμενων οικημάτων.¹²⁰

2. Ο πρώτος λίθινος συνοικισμός της Δυτικής Παραλίας (1926)

Το 1926 είναι η χρονιά της ανέγερσης και ολοκλήρωσης του πρώτου συνοικισμού με λίθινες οικίες στην περιοχή της Ανάληψης.¹²¹ Είναι ο μεγαλύτερος προσφυγικός συνοικισμός της πόλης, ο παλαιότερος και ο πλέον εμβληματικός για τους πρόσφυγες της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Ορίζεται από τις οδούς Καμβύση, Ευαγγελιστριάς και Νέδοντος, καλύπτει έκταση 16.359 τ.μ., και περιλαμβάνει 120 οικίες. Αν συγκρίνει κανείς τη σχέση έκτασης και αριθμού σπιτιών αυτού του συνοικισμού με άλλους που ακολούθησαν, θα διαπιστώσει πως πρόκειται για έναν πυκνοκατοικημένο συνοικισμό, στην προσπάθεια βέβαια να καλυφθούν οι ανάγκες όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού προσφύγων.

Οικοδομήθηκε με τη μέθοδο της εργολαβίας: αναφέρεται εργολάβος να έχει αναλάβει την ανέγερση των προσφυγικών κατοικιών, ο οποίος τον Απρίλιο πήρε εντολή να προσθέσει άλλες 10 σε αυτές που περιλαμβάνονταν στη σύμβασή του.¹²²

Φαίνεται ότι το καλοκαίρι του 1926 έχει ολοκληρωθεί η κατασκευή. Σε δημοσίευμα του Αυγούστου αναφέρεται ότι έχει ξεκινήσει η διανομή των διαμερισμάτων «στον παρά την παραλία συνοικισμό προσφύγων. Η εγκατάσταση στα

¹¹⁸ *Θάρρος*, 6/2/1925.

¹¹⁹ *Θάρρος*, 28/7/1925.

¹²⁰ *Θάρρος*, 7/11/1925.

¹²¹ Αλλιώς συνοικισμός Πανταζόπουλου ή Λιναρδάκη ή Χηρέικα ή Δυτικής Παραλίας.

¹²² *Θάρρος*, 4/4/1926.

παραχωρούμενα γίνεται ευθύς αμέσως». ¹²³ Ο τρόπος διάθεσης των οικιών έχει ρυθμιστεί ένα χρόνο πριν με εγκύκλιο του Υπουργείου Προνοίας, με την οποία ενημέρωνε τις τοπικές αρχές για τον τρόπο διάθεσης των δωματίων. Σύμφωνα με αυτή, προτεραιότητα είχαν οι οικογένειες με χήρες και ορφανά που είχαν άμεση ανάγκη στέγασης. Ακολουθούσαν οι οικογένειες που είχαν καταθέσει σχετική αίτηση. Αν δεν επαρκούσαν τα οικήματα, θα γινόταν κλήρωση ανάμεσα στους αιτούντες. ¹²⁴

Βέβαια, στον συνοικισμό το πρόβλημα της στέγασης δεν λύθηκε οριστικά. Επίσης εκκρεμούσαν τα έργα υποδομής που θα προστάτευαν τον οικισμό από τα καιρικά φαινόμενα και θα εξασφάλιζαν συνθήκες υγιεινής διαβίωσης. Τρία χρόνια μετά την ανέγερσή του και μετά την επίσκεψη του προσφυγικής καταγωγής υπουργού Προνοίας Εμμανουήλ Εμμανουηλίδη στην πόλη, η εφημερίδα *Θάρρος* δημοσιεύει έκκληση να υπάρξει ενδιαφέρον και για το συνοικισμό Δυτ. Παραλίας. ¹²⁵ Μετά από λίγες μέρες αναφέρεται ότι ο δυτικός προσφυγικός συνοικισμός έχει μεταβληθεί σε λίμνη. ¹²⁶ Και σε δημοσίευμα του 1931 η εφημερίδα με αιχμές καλεί τη βενιζελική κυβέρνηση να μεριμνήσει, γιατί η ατμόσφαιρα στο συνοικισμό της Δυτικής Παραλίας είναι «δυσώδης και αποπνικτική». ¹²⁷

Μια πολύ καθαρή εικόνα για τις συνθήκες που επικρατούσαν στο συνοικισμό τη δεκαετία του '30 μας δίνει έρευνα του *Θάρρους* τον Αύγουστο του 1932. ¹²⁸ Ο δυτικός προσφυγικός συνοικισμός παρουσιάζεται βέβαια ξεχωριστά από τη συνοικία Αναλήψεως και Παραλίας. Η διάκριση η πληθυσμιακή και η οικιστική είναι σαφής. Η προσφυγογειτονιά δεν έχει ενσωματωθεί ακόμα οικιστικά και κοινωνικά στον αστικό ιστό όπου κατοικούν οι γηγενείς.

Σύμφωνα με την έρευνα, ο μεγαλύτερος προσφυγικός συνοικισμός της πόλης αποτελείται από 120 σπίτια ορθογώνια, όπου κατοικούν 260 οικογένειες «σαρδεληδόν». Πρόκειται για το 1/3 των προσφύγων της Καλαμάτας. Οι συνθήκες διαβίωσης είναι αντίξοες, ειδικά τον χειμώνα, οπότε τα νερά της βροχής λιμνάζουν μεταξύ των οικημάτων, κάποιες στέγες είναι κατεστραμμένες από τη βροχή και είναι αδύνατη η επικοινωνία του συνοικισμού με τον οικισμό της Παραλίας, γιατί η οδός Αναλήψεως μετατρέπεται σε ποτάμι λάσπης. Λίγο πιο μακριά από τα λίθινα σπίτια και πιο κοντά στη θάλασσα βρίσκονται 8 τετράγωνα με 32 ξύλινα δωμάτια, όπου

¹²³ *Θάρρος*, 24/8/1926.

¹²⁴ *Θάρρος*, 22/8/1925.

¹²⁵ *Θάρρος*, 3/12/1929.

¹²⁶ *Θάρρος*, 21/12/1929.

¹²⁷ *Θάρρος*, 27/11/1931.

¹²⁸ *Θάρρος*, 20/8/1932.

κατοικούν 32 οικογένειες, και τον χειμώνα όλη η βροχή, ελλείπει πισσόχαρτου για τις στέγες, πλημμυρίζει το εσωτερικό τους. Στο συνοικισμό, εκτός από αυτές που διαμένουν στα οικήματα, κατοικούν επιπλέον 140 οικογένειες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Δυτική Παραλία έχει ιδρυθεί από το 1929 δημοτικό σχολείο Αρρένων.¹²⁹

Ο δημοσιογράφος συνομιλεί με τον πρόεδρο του συνοικισμού Όμηρο Εμμανουηλίδη,¹³⁰ ο οποίος διατυπώνει τα αιτήματα των προσφύγων: χωροθέτηση, κατασκευή δημόσιων αφοδευτηρίων και βόθρων, χαλικόστρωση της οδού Αναλήψεως που θα εξυπηρετήσει και τους γηγενείς, αποστολή πισσόχαρτου για τις κατεστραμμένες στέγες και αποξήρανση των ελονοσιογόνων εστιών. Επίσης επέκταση του συνοικισμού, για να μην αποβαίνει η συνοίκηση ασφυκτική. Τέλος, ζητά την αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας των προσφύγων λιμενεργατών με την καθιέρωση της εκ περιτροπής εργασίας.¹³¹

Στο δημοσίευμα αναφέρεται επίσης ότι σε κοντινή απόσταση, λίγο πιο πέρα από τη γέφυρα των Σφαγείων και στη θέση Κορδία, κατοικούν σε ξύλινα ετοιμόρροπα παραπήγματα 52 οικογένειες που προέρχονται από πρόσφυγες του 1914.¹³²

3. Σχεδιασμοί και προετοιμασία (1927)

Το επόμενο έτος, 1927, κρίνοντας από το πλήθος των δημοσιευμάτων στον τοπικό Τύπο, παρατηρείται έντονη κινητικότητα και εκδηλώνεται πιο καθαρά η βούληση από τους κρατικούς φορείς και την ΕΑΠ να προχωρήσει η αστική αποκατάσταση. Άλλωστε κατά την προεκλογική περίοδο, πριν από τις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926, καταγράφηκε έντονη δυσαρέσκεια μεταξύ των αστών προσφύγων για την εγκατάλειψή τους απειλώντας μέχρι και με αποχή από τις εκλογές.¹³³

Η προετοιμασία για την υλοποίηση της μόνιμης στέγασης των προσφύγων περιλαμβάνει και λεπτομερή καταγραφή των αναγκών ώστε να γίνει ο κατάλληλος σχεδιασμός και προγραμματισμός. Έτσι τον Αύγουστο του 1927 πραγματοποιείται απογραφή στα γραφεία της υπηρεσίας Προνοίας και Αντιλήψεως, ύστερα από άφιξη

¹²⁹ *Θάρρος*, 24/3/1929.

¹³⁰ Ο ίδιος εμφανίζεται και ως μέλος του ΔΣ του Συλλόγου των εν Καλάμαις Αλυτρώτων. Βλ. και στο κεφ. «Συλλογική οργάνωση».

¹³¹ *Θάρρος*, 20/8/1932.

¹³² Βλ. και στο κεφ. «Πληθυσμός».

¹³³ Βλ. και Β' μέρος της παρούσας εργασίας.

ανώτερου υπάλληλου της ΕΑΠ.¹³⁴ Η απογραφή αυτή διενεργήθηκε σε όλη την Ελλάδα κατά νομό και περιλάμβανε τους αστούς πρόσφυγες, οι οποίοι διαιρέθηκαν σε 4 κατηγορίες: α) Στους επαρκώς στεγασθέντες, που κατοικούσαν σε μόνιμους συνοικισμούς και ακίνητα ιδιόκτητα ή ανταλλάξιμα σε καλή κατάσταση. β) Στους μετρίως στεγασθέντες, που κατοικούσαν σε ανταλλάξιμα οικήματα αμφιβόλου στερεότητας ή παραπήγματα, που όμως μπορούν να χρησιμοποιηθούν ακόμα για αρκετό καιρό ως κατοικίες. γ) Στους κακώς στεγασθέντες, που κατοικούν σε τρώγλες, ερειπωμένες κατοικίες, αποθήκες, εκκλησίες κτλ. και δ) σε όσους κατοικούν σε ενοίκιο ή σε σπίτια εκτός των προσφυγικών συνοικισμών είτε ως υπηρέτες είτε ως ιδιοκτήτες. Τα στοιχεία μεταφέρθηκαν στην ΚτΕ.¹³⁵

Όσον αφορά τον νομό Μεσσηνίας, καταγράφηκαν συνολικά 3.546 πρόσφυγες.¹³⁶ Από αυτούς στην πρώτη κατηγορία καταγράφηκαν 108 οικογένειες, στη δεύτερη 217, στην τρίτη 127, συνολικά 452 οικογένειες, ήτοι 1.670 άτομα. Με ενοίκιο κατοικούσαν 499 οικογένειες, ήτοι 1.876 άτομα. Έτσι λοιπόν στη Μεσσηνία, και κυρίως στην Καλαμάτα -γιατί στην πόλη κατοικεί η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων του νομού- ο μισός πληθυσμός των προσφύγων έχει φροντίσει να εξασφαλίσει μόνος του στέγη καταβάλλοντας ενοίκιο, στοιχείο που μαρτυρεί την υψηλή προσαρμοστικότητα των προσφύγων.¹³⁷

Τα σημεία χωροθέτησης των νέων προσφυγικών συνοικισμών προκαλούν έντονες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους ιδιοκτήτες των εκτάσεων λόγω των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων, τους πρόσφυγες και ενίοτε τους κατοίκους των περιοχών αυτών.¹³⁸ Έτσι η επιλογή της θέσης μπροστά στην εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων για δημιουργία προσφυγικού συνοικισμού, σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του *Θάρρους*, συναντά αντιδράσεις από ένα μέρος της τοπικής κοινωνίας, συγκεκριμένα τους τοπικούς οικονομικούς παράγοντες και τη δημοτική

¹³⁴ Το 1925 η σύνθεση της ΕΑΠ άλλαξε, καθώς ο Κάρολος Χόουλαντ, ο Αλέξανδρος Πάλλης και ο Αχιλλέας Λάμπρος αντικατέστησαν τα αρχικά μέλη, που στο μεταξύ είχαν παραιτηθεί.

¹³⁵ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη. Στην πρώτη κατηγορία καταγράφηκαν πανελλαδικά 39.450 οικογένειες, στη δεύτερη 26.288, στην τρίτη 35.667 και στην τελευταία 23.077 οικογένειες (αριθμός που πιθανότατα αντιπροσωπεύει μόνο το μισό του πραγματικού αριθμού των οικογενειών που εντάσσονταν σε αυτή την κατηγορία). Stephen Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, Ν. Υόρκη 1932, στο <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.212120/page/n693> (ανακτήθηκε: 8/9/2018).

¹³⁶ Ο αριθμός αυτός προσεγγίζει τον συνολικό αριθμό των προσφύγων που καταγράφηκαν στην Απογραφή του 1928 (3.670 άτομα). Βλ. επίσης στο κεφ. «Πληθυσμός».

¹³⁷ Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Φορείς, θεσμοί και μέτρα για την αποκατάσταση των προσφύγων», Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, <http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/flLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5944> (ανακτήθηκε: 23/8/2018).

¹³⁸ Βλ. το σχέδιο της πόλης της Καλαμάτας στο Παράρτημα.

αρχή. Αρνούνται την οικοδόμηση συνοικισμού σε κεντρικό προνομιακό σημείο της πόλης, που μπορεί να εξελιχθεί σε βιομηχανικό τομέα λόγω της γειτνιάσής του με το λιμάνι και τη σιδηροδρομική γραμμή.¹³⁹

Αντίθετα, στη συνοικία Νησάκι οι ίδιοι οι ντόπιοι κάτοικοι αντιδρούν στη μετατροπή της γειτονιάς τους σε βιομηχανικό τομέα και επιθυμούν να επεκταθεί η οικιστική ζώνη με τη δημιουργία προσφυγικού συνοικισμού. Συγκεκριμένα με επιστολή τους στην εφημερίδα *Σημαία* ζητούν να ληφθεί υπόψη των αρχών η βούληση και των κατοίκων και όχι μόνο των 10-20 βιομηχάνων της πόλης, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν.¹⁴⁰

Η αντίπαλη πλευρά, των «κτηματιών», των ιδιοκτητών της γης δηλ., σε ανώνυμο άρθρο με την υπογραφή Παρατηρητής, τονίζει τη μεγάλη αξία των οικοπέδων και απορρίπτει την προοπτική της αναγκαστικής απαλλοτριώσης για να ανεγερθεί προσφυγικός συνοικισμός, αφού έτσι θα ζημιωθούν οι ιδιοκτήτες, όπως, σύμφωνα με το άρθρο, έγινε και με τα οικόπεδα της παραλίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι ως επιχείρημα οι ιδιοκτήτες προβάλλουν την ελληνικότητά τους και ότι οι περιουσίες τους θα πρέπει να έχουν διαφορετική μεταχείριση από το κράτος και όχι την τύχη των βουλγαρικών και τουρκικών κτημάτων που χρησιμοποιήθηκαν για την αποκατάσταση των προσφύγων. Παρεμπιπτόντως, εκφράζουν τη συμπάθειά τους για την κατάσταση των προσφύγων. Παρ' όλα αυτά θεωρούν πως η μετατροπή της περιοχής σε βιομηχανική ζώνη υπηρετεί τη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης, καθώς ήδη υπάρχουν αρκετά εργοστάσια εκεί (Λιναρδάκη, κεραμοποιία, καρφοβελονοποιία κ.ά.)

Στον αντίποδα, οι ντόπιοι κάτοικοι της συνοικίας Νησάκι, με ενέργειες του συνοικιακού συλλόγου τους, προετοιμάζουν συλλαλητήριο μαζί με «άπαντες τους πρόσφυγες» για τη δημιουργία προσφυγικού αστικού συνοικισμού.¹⁴¹ Η διαμάχη αυτή απασχόλησε και το δημοτικό συμβούλιο, που συνεδρίασε για να εξετάσει τη δημιουργία του συνοικισμού. Παρευρέθησαν αντιπρόσωποι του συλλόγου του συνοικισμού και των προσφυγικών σωματείων και τελικά αποφασίστηκε να συσταθεί μια επιτροπή από έναν βιομήχανο, ένα νομομηχανικό, έναν αντιπρόσωπο των προσφυγικών συλλόγων και έναν από το σύλλογο του συνοικισμού για να εξετάσουν

¹³⁹ Η εταιρεία καταλάμβανε μια τεράστια έκταση από την Αριστομένους μέχρι τη Φαρόν και από τη Λέσχη Αξιωματικών μέχρι τη Σχολή Παπαφλέσσα.

¹⁴⁰ *Σημαία*, 15/12/1927.

¹⁴¹ *Θάρρος*, 20/12/1927.

το θέμα και να συντάξουν σχετικό πόρισμα.¹⁴² Στο θέμα τις επόμενες μέρες πήρε θέση και ο βιομήχανος της πόλης Ι. Σταματελάκης, ο οποίος, όπως αναμενόταν, τάχθηκε ενάντια στη δημιουργία προσφυγικού συνοικισμού στο Νησάκι.¹⁴³

4. Διεργασίες και αναμονή (1928-1930)

Σε σύγκριση με άλλες αστικές περιοχές όπου έχουν εγκατασταθεί πρόσφυγες, ακόμη και της Πελοποννήσου, στην πόλη της Καλαμάτας παρατηρείται καθυστέρηση στην ανέγερση συνοικισμών. Μέχρι το 1930 η πόλη δεν συγκαταλέγεται στην ομάδα των 30 ελληνικών πόλεων όπου έχουν ανεγερθεί πάνω από 100 προσφυγικά οικήματα.¹⁴⁴ Αυτό διατείνεται και η εφημερίδα *Θάρρος*, όταν χαρακτηρίζει τους εν Καλάμαις πρόσφυγες παραμελημένους, θεωρώντας ότι ευθύνεται το γεγονός πως δεν έχουν δικό τους αντιπρόσωπο στη Βουλή, όπως συμβαίνει σε άλλες περιοχές.¹⁴⁵ Άλλο σταθερό μοτίβο των τοπικών αντιβενιζελικών εφημερίδων όταν αναφέρονται στο θέμα της στέγασης είναι πως οι πρόσφυγες είναι θύματα εμπαιγμού και εκμετάλλευσης από τη βενιζελική παράταξη, που δεν ικανοποιεί τα αιτήματά τους.¹⁴⁶

Τα χρόνια αυτά, μέχρι την ανέγερση και των άλλων λίθινων συνοικισμών της πόλης, τα βασικά θέματα που απασχολούν πρόσφυγες και αρχές και για τα οποία διατυπώνονται προτάσεις, ασκούνται πιέσεις και προκαλούνται αντιπαραθέσεις είναι: οι τοποθεσίες που θα οικοδομηθούν οι συνοικισμοί, η επάρκεια των οικημάτων, ώστε να καλυφθούν οι στεγαστικές ανάγκες του συνόλου των προσφύγων, η διασπορά ή η συγκέντρωση των προσφυγικών συνοικισμών.¹⁴⁷ Η δυστοκία, η αναβολή, η ματαίωση ειλημμένων αποφάσεων και εκπονηθέντων σχεδίων είναι ο κανόνας, και οι διαμαρτυρίες των προσφύγων όπως αντηχούν μέσα από τον τοπικό Τύπο δίνουν τον τόνο στο θέμα της στέγασης, που βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους.

Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο όταν συνδέεται και με πολιτικά συμφέροντα, προσωπικές σκοπιμότητες και ανταγωνισμούς των ίδιων των ηγετών των προσφύγων, ενόψει μάλιστα και των εκλογών. Συγκεκριμένα, κατά την

¹⁴² *Θάρρος*, 22/12/1927.

¹⁴³ *Θάρρος*, 29/12/1927.

¹⁴⁴ Ι. Βασιλείου, *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944, σ. 77.

¹⁴⁵ *Θάρρος*, 25/11/1928.

¹⁴⁶ *Θάρρος*, 8/8/1929. Σε πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Οι πρόσφυγες δεν εμπαιζονται».

¹⁴⁷ *Θάρρος*, 15/4/30: Σε επιστολή με υπογραφή «Πρόσφυξ» καταδικάζεται η δημιουργία πολλών προσφυγικών συνοικισμών και όχι ενός, εξέλιξη που θα έχει και μεγαλύτερο κόστος για το κράτος, σύμφωνα με τον συντάκτη. Επίσης: *Θάρρος*, 19/4/1930.

προεκλογική περίοδο των γερουσιαστικών εκλογών της 21ης Απριλίου του 1929,¹⁴⁸ ξεσπάει μια αντιπαράθεση μεταξύ των δύο πιο σημαντικών προσφυγικών συλλόγων της πόλης και των ηγετών τους για τα οικόπεδα όπου επιθυμούν να ανεγερθούν οι προσφυγικοί συνοικισμοί. Να σημειωθεί εδώ ότι ο νεοεκλεγείς βουλευτής των Φιλελευθέρων και αργότερα¹⁴⁹ υπουργός Εθνικής Οικονομίας Στ. Κωστόπουλος, σύμφωνα με δημοσιεύματα, πέτυχε μετά από συνεχείς παρεμβάσεις του το 1929 να εγγράψει η ΕΑΠ πίστωση 8 εκατ. δρχ. για ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών στην Καλαμάτα, κονδύλιο από τα τελευταία του προσφυγικού δανείου (του λεγόμενου «σταθεροποιητικού») του 1928.¹⁵⁰

Ενόψει λοιπόν των κρίσιμων αποφάσεων για την υλοποίηση της ανέγερσης, ο πρόεδρος του Συλλόγου Αλυτρώτων Ουσταμπασιδής σε κοινή συνεδρίαση των δύο ΔΣ στράφηκε ενάντια στον παραπάνω βουλευτή και στις ενέργειές του και πρότεινε τα γήπεδα Στασινόπουλου και Οικονομάκου στο Νησάκι ως πιο κατάλληλα, επιμένοντας στη διεκδίκηση μιας οριστικής λύσης για τη στέγαση του συνόλου του προσφυγικού πληθυσμού και όχι σε ημίμετρα (χαρακτηριστικά, σύμφωνα με την εφημερίδα, πλειοδότησε με το το «ή όλοι ή κανείς»). Ο πρόεδρος Καραμάλης της Προσφυγικής Ένωσης υποστήριξε ότι πρέπει να συμβιβαστούν, αφού προέχει να στεγαστούν άμεσα όσοι μένουν ακόμα σε σκηνές και αποθήκες.¹⁵¹

Το *Θάρρος* στέκεται επικριτικά απέναντι στη στάση των προσφύγων και κυρίως κατηγορεί τις «ιθύνουσες τάξεις» τους για έλλειψη σχεδιασμού για το ζήτημα της στέγασης και για κακές επιλογές που τους βλάπτουν.¹⁵² Επίσης αναφέρει ότι επικρατεί δυσαρέσκεια μεταξύ του προσφυγικού πληθυσμού για τους χειρισμούς των «κακών πατρώνων τους», οι οποίοι, σύμφωνα με την εφημερίδα, καλλιεργούν την «ψυχρότητα με την πλειοψηφούσα πολιτική μερίδα της Μεσσηνίας» (τους αντιβενιζελικούς), που όμως ουδέποτε έπαυσε να τους συμπονεί θεωρώντας τους θύματα πολέμου. Υπονοείται ότι η επιμονή των προσφύγων να διεκδικούν εκτάσεις της πόλης της Καλαμάτας με μεγάλη αξία και σε κεντρικό σημείο, χωρίς να αποδέχονται υπάκουα τις εκτάσεις που τους παραχωρούνται στις παρυφές της πόλης,

¹⁴⁸ Στις 10 Φεβρουαρίου 1929.

¹⁴⁹ Ορκίστηκε στις 5/6/1932 στην κυβέρνηση Βενιζέλου.

¹⁵⁰ *Θάρρος*, 21/2/1929.

¹⁵¹ *Θάρρος*, 12/2/1929.

¹⁵² *Θάρρος*, 13/2/1929.

τροφοδοτεί τη σύγκρουση με τους γηγενείς οικονομικούς παράγοντες, δίνοντας σκόπιμα στη σύγκρουση αυτή πολιτικό χρώμα.¹⁵³

Σχετικά με το ίδιο θέμα, δημοσιεύεται δίστηλο ανώνυμο άρθρο στην πρώτη σελίδα του *Θάρρους* με υπογραφή Πρόσφυξ και τίτλο «Η δράσις ενός προέδρου Αλυτρώτων». Ο στόχος είναι η καταγγελία του προέδρου του Συλλόγου Αλυτρώτων Ουσταμπασίδη για τη δράση του το προηγούμενο διάστημα, θεωρώντας ότι σε μεγάλο βαθμό σε αυτόν οφείλεται η μεγάλη δυστοκία και ασυνεννοησία που υπάρχει μεταξύ των προσφύγων και ότι ο ίδιος παλινωδεί και εκμεταλλεύεται οικονομικά και πολιτικά τους πρόσφυγες προς ίδιον όφελος.¹⁵⁴

Όμως, ακόμη και στον συνοικισμό της Αναλήψεως, δύο χρόνια μετά την ανέγερσή του, σύμφωνα με δημοσίευση του *Θάρρους*, το τοπικό συμβούλιο στέγασης δεν έχει ολοκληρώσει την παραχώρηση των οικημάτων και συγκαλείται για να αποφασίσει την εκποίησή τους.¹⁵⁵ Η ΕΑΠ από το 1924 έχει εγκαινιάσει ένα σύστημα εκμίσθωσης των προσφυγικών κατοικιών, το οποίο από το 1925 θα επεκταθεί και σε πωλήσεις.¹⁵⁶ Έτσι αποφασίζουν το ύψος της μηνιαίας δόσης να είναι για οικήματα με ένα δωμάτιο 25 δρχ., για 2 δωμάτια 45 δρχ. και για οίκημα με περισσότερα δωμάτια, 25 δρχ. έκαστο.¹⁵⁷

Από όλους τους προσφυγικούς συνοικισμούς τον τοπικό Τύπο απασχολεί περισσότερο η κατάσταση του συνοικισμού της Ανατολικής Παραλίας. Επαναλαμβανόμενο μοτίβο είναι οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των εκεί προσφύγων, οι οποίοι βρίσκονται στο έλεος των καιρικών συνθηκών. Μάλιστα, ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας μετά από επίσκεψή του στον εν λόγω προσφυγικό συνοικισμό για να εξετάσει πώς θα καλυφθούν οι θρησκευτικές ανάγκες των προσφύγων, διαπίστωσε ότι οι συνθήκες διαβίωσης για τις οικογένειες είναι άθλιες και βασανιστικές. Μένουν σε παραπήγματα που δεν διαθέτουν στέγη, με αποτέλεσμα να είναι γεμάτα νερά, και επίσης κινδυνεύουν να παρασυρθούν ανά πάσα στιγμή από τη θάλασσα, αφού ζουν στο χείλος της.¹⁵⁸ Και οι κάτοικοι με επιστολές τους δεν παύουν να διαμαρτύρονται για τη μη ανέγερση συνοικισμού στον καταυλισμό τους.¹⁵⁹ Ενδιαφέρον έχει ο

¹⁵³ *Θάρρος*, 22/2/1929.

¹⁵⁴ *Θάρρος*, 10/5/1929.

¹⁵⁵ *Θάρρος*, 15/6/1928.

¹⁵⁶ Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Φορείς, θεσμοί και μέτρα για την αποκατάσταση των προσφύγων», Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, <http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5944> (ανακτήθηκε: 24/8/2018).

¹⁵⁷ *Θάρρος*, 19/6/1928.

¹⁵⁸ *Θάρρος*, 30/10/1928.

¹⁵⁹ *Θάρρος*, 6/11/1929.

χαρακτηρισμός του προσφυγικού συνοικισμού Ανατ. Παραλίας, μετά την επίσκεψη του υπουργού Προνοίας Εμμανουηλίδη στις αρχές φθινοπώρου του 1929, ως αλιευτικού, με στόχο την επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων αλλά και την ανάπτυξη της τοπικής αλιείας.¹⁶⁰

Η εξέλιξη του παραθαλάσσιου αυτού προσφυγικού συνοικισμού αποτυπώνεται στη μεγάλη έρευνα του *Θάρρους* του 1932 στις γειτονιές της πόλης. Ο δημοσιογράφος συνομιλεί με τον πρόεδρο και τον αντιπρόεδρο του τοπικού προσφυγικού συλλόγου «Βόσπορος», Βασίλειο Κόντζογλου και Ιωάννη Παυλικιανίδη αντίστοιχα, και καταγράφει τα παράπονα και τα αιτήματά τους: Τα ξύλινα παραπήγματα όπου διαμένουν το χειμώνα βρίσκονται στο έλεος της βροχής λόγω των κατεστραμμένων στεγών. Η μόνη τους σωτηρία είναι το πισσόχαρτο, το οποίο όμως, όταν αποστέλλεται από το Υπουργείο, δεν επαρκεί και ένα χρόνο πριν (1931) τα οικήματα τεσσάρων τετραγώνων πέρασαν το χειμώνα με την παλιά κατεστραμμένη στέγη. Οι συνθήκες οίκησης είναι ασφυκτικές, αφού ένα δωμάτιο αντιστοιχεί σε 4-6 άτομα, και γι' αυτό ζητούν επέκταση του συνοικισμού. Σχετικά με την αποζημίωση, προβάλλουν το πρόβλημα των προσφύγων που έκαναν εκπρόθεσμες δηλώσεις και δεν έχουν λάβει την αποζημίωση ενώ τη δικαιούνται.¹⁶¹

Στην ίδια έρευνα αναφέρεται σε μικρή απόσταση η ύπαρξη του λίθινου συνοικισμού Ιωνία με 19 λιθόκτιστες διπλοκατοικίες, 100 μ. από τη θάλασσα, όπου η ζωή είναι πιο άνετη.¹⁶² Δύο χρόνια μετά (1934) δημοσίευμα σχετικά με τον ίδιο συνοικισμό αναφέρει ότι στα ξύλινα παραπήγματα παραμένουν 125 οικογένειες.¹⁶³

5. Οι λίθινοι συνοικισμοί του Μεσοπολέμου ολοκληρώνονται (1930-1935)

Κατά την τελευταία τετραετία της διακυβέρνησης Βενιζέλου, και ιδίως το διάστημα 1930-1932, ανεγείρονται και οι υπόλοιποι λίθινοι προσφυγικοί συνοικισμοί του Μεσοπολέμου. Παρά την εντυπωσιακή πρόοδο, δεν καλύπτονται όλες οι ανάγκες για στέγαση των προσφύγων της Καλαμάτας: πολλοί θα εξακολουθήσουν να διαμένουν σε προσωρινά παραπήγματα. Σύμφωνα με τον προσφυγικής καταγωγής Υπουργό Προνοίας Εμμ. Εμμανουηλίδη που, όπως έχει ήδη ειπωθεί, επισκέφτηκε την πόλη το φθινόπωρο του 1929, απαιτούνταν συνολικά 600 μόνιμες κατοικίες,¹⁶⁴ έναντι

¹⁶⁰ *Θάρρος*, 8/9/1929.

¹⁶¹ *Θάρρος*, 17/8/1932.

¹⁶² Ανεγέρθηκε το 1930. Βλ. στο επόμενο κεφάλαιο.

¹⁶³ Βλ. στο επόμενο κεφάλαιο.

¹⁶⁴ *Θάρρος*, 8/9/1929.

230 οικιών που τελικά κατασκευάστηκαν στους διάφορους συνοικισμούς το διάστημα αυτό.¹⁶⁵

Αρχικά, το 1930 παραδίδονται οι πρώτες λίθινες οικίες στους προσφυγικούς συνοικισμούς του Αγίου Ιωάννη Αβραμιού και της Ανατολικής Παραλίας, το 1932 στον συνοικισμό του Αγίου Κωνσταντίνου και της Αγίας Τριάδας, ενώ το 1935 στον συνοικισμό του Κορδία.¹⁶⁶ Επίσης το 1930 ανεγέρθηκε και ο λίθινος προσφυγικός συνοικισμός «Νέα Βρύση» στη γειτονική Μεσσήνη (Νησί), σε έκταση 31.505 τ.μ., με 48 οικίες.¹⁶⁷

Η απαλλοτρίωση για την ανέγερση του συνοικισμού του Αγίου Ιωάννη δημοσιεύεται στις 13/7/1929 (ΦΕΚ 74/13-7-29) και αφορά έκταση 28.055 τ.μ. Ως φορέας υλοποίησης παρουσιάζεται η ΕΑΠ. Περιλαμβάνει τελικά 32 οικίες και περιβάλλεται από τις οδούς Μιλτιάδου και Σεφέρη. Στο συνοικισμό της Ανατολικής Παραλίας (ή αλλιώς, Νικηταρά), δίπλα στα 112 ξύλινα παραπήγματα, ανεγείρονται, σε έκταση 17.827 τ.μ., το 1930 38 λίθινες οικίες.¹⁶⁸

Ακολουθήθηκε και εδώ για την ανέγερσή τους η μέθοδος της εργολαβίας. Βέβαια, τα φαινόμενα διαφθοράς και υπερκοστολόγησης των εργασιών εκ μέρους των εργολάβων ήταν συχνά, γι' αυτό και το *Θάρρος* σε σχετικό δημοσίευσμά του επισείει τον σχετικό κίνδυνο και επιστά την προσοχή των αρχών.¹⁶⁹

Σειρά έχουν το 1932 οι προσφυγικοί συνοικισμοί Αγ. Κωνσταντίνου στην ανατολική πλευρά της πόλης, πλησίον των στρατώνων, και της Αγίας Τριάδας, στη δυτική πλευρά, παραπλεύρως της οδού Μεσσήνης.

Η ίδρυση του συνοικισμού του Αγίου Κωνσταντίνου¹⁷⁰ θεσμοθετείται στις 18/7/1930 (ΦΕΚ 87/18-7-30) με φορέα ίδρυσης το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως. Περιλαμβάνει 44 οικίες και περικλείεται από τις οδούς Γραβιάς, Δημητσάνας και Αχιλλέως.

Ο συνοικισμός της Αγίας Τριάδας καταλαμβάνει 46.077 τ.μ., και φορέας ίδρυσης είναι επίσης το Υπουργείο Προνοίας. Περικλείεται από τις οδούς

¹⁶⁵ Δεν υπολογίζονται βέβαια οι οικίες του συνοικισμού της Αναλήψεως που έχει προηγηθεί.

¹⁶⁶ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα – Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 60-61. Επίσης: *Θάρρος*, 26/7/1929.

¹⁶⁷ *Προσφυγικός κόσμος*, 26/5/1929: Απόφαση για ανέγερση 50 οικημάτων στο Νησί Καλαμών αξίας 1.875.000 δρχ. Επίσης, στο φύλλο της 20/5/1932 του *Θάρρους* αναφέρεται πως ο υπάλληλος της Αγροτικής Τράπεζας θα μεταβεί στη Μεσσήνη για να εξηγήσει τον τρόπο πληρωμής και την τελική εξόφληση των παραχωρηθέντων προσφυγικών οικημάτων.

¹⁶⁸ Μεταπολεμικά φτάνουν τον αριθμό των 62 οικιών.

¹⁶⁹ *Θάρρος*, 22/2/1929.

¹⁷⁰ Αλλιώς, Άγιος Κωνσταντίνος Συντάγματος ή Σύνταγμα ή Πεδίον Άρεως ή Στρατώνες.

Καραϊσκάκη, Παιωνίου, Περσεφόνης, Ορέστη και Πέλοπος και περιλαμβάνει 86 οικήματα.¹⁷¹ Είναι ο δεύτερος μεγαλύτερος προσφυγικός συνοικισμός της πόλης ύστερα από αυτόν της Αναλήψεως.

Η εφημερίδα καταγράφει στις 5 Απριλίου του 1932 τη σύσταση ειδικής επιτροπής από νομομηχανικό, μηχανικό και γραμματέα του Υπ. Προνοίας με σκοπό την εκτίμηση των γηπέδων και των ανεγερθέντων οικημάτων στους προαναφερθέντες συνοικισμούς. Τα οικήματα παραχωρούνται στους δικαιούχους είτε ύστερα από κλήρωση με προσωρινό παραχωρητήριο είτε διατίθενται προς ενοικίαση. Στις 6 Μαΐου πραγματοποιήθηκε κλήρωση για επί πληρωμή διανομή προσφυγικών οικημάτων της Αγίας Τριάδας και του Αγ. Κωνσταντίνου. Όσον αφορά την ενοικίαση, απορρίφθηκαν οι αιτήσεις όσων διέθεταν ήδη: 1) ιδιοκτησία κρατικού οικήματος, 2) ιδιόκτητη οικία στην Καλαμάτα ή 3) αποτελούν οικογένεια με άλλον λαβόντα. Επίσης υπήρχε δυνατότητα για αλλαγή του παραχωρηθέντος οικήματος. Σε όσους πρόσφυγες κρίνονταν ότι δεν ήταν ικανοί για εργασία παραχωρούνταν η χρήση οικημάτων, των οποίων όμως δεν μπορούσαν να αποκτήσουν την κυριότητα. Το ίδιο ίσχυε και με τα άτεκνα ζευγάρια που αποκτούσαν οίκημα σε προσφυγικό συνοικισμό.¹⁷²

Στις 18 Μαΐου του 1932 δημοσιεύεται στο *Θάρρος* η απόφαση της στεγαστικής επιτροπής της Νομαρχίας με όλα τα ονόματα των στεγαζομένων δικαιούχων, είτε επί πληρωμή είτε με ενοίκιο, στους δύο πρόσφατα ανεγερθέντες λίθινους συνοικισμούς του Αγ. Κωνσταντίνου και της Αγ. Τριάδας.¹⁷³ Επίσης νέα ανακοίνωση δημοσιεύεται στο τέλος Ιουνίου για διανομή και άλλων οικημάτων κατόπιν κληρώσεως και επί πληρωμή στους δύο παραπάνω συνοικισμούς¹⁷⁴.

¹⁷¹ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα – Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 61. Μεταπολεμικά ανεγέρθηκαν άλλα 14 οικήματα (σύνολο 90).

¹⁷² *Θάρρος*, 31/5/1932.

¹⁷³ *Θάρρος*, 18/5/1932.

¹⁷⁴ *Θάρρος*, 24/6/1932.

IV. Πτυχές της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης

1. Η προσφυγική «φωνή»

Το πρώτο διάστημα της άφιξης των προσφύγων -και όχι μόνο τότε- είναι εξαιρετικά δύσκολο να ανιχνευθούν στον τοπικό Τύπο οι αντιδράσεις, η κατάσταση πνευμάτων και ο αντίκτυπος που είχε στους ίδιους η επαφή και οι ποικίλες σχέσεις με τους ντόπιους κατοίκους. Με σταθερές τις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης, την οδύνη του ξεριζωμού και της απώλειας των αγαπημένων προσώπων και το άδηλο και σίγουρα απειλητικό μέλλον μιας δύσκολης επιβίωσης, είναι σχεδόν αδύνατο να ανασυνθέσει κανείς τη ζωή τους το πρώτο διάστημα. Μιλούν γι' αυτούς όλοι οι άλλοι, αλλά όχι οι ίδιοι. Μόνο αμυδρά και διακριτικά κάνουν φανερή την παρουσία τους με αραιές δικές τους δημοσιεύσεις στον Τύπο ή αναφορές των ίδιων των εφημερίδων για τις αντιδράσεις τους στα μέτρα των αρχών. Βέβαια, η «φωνή» της προσφυγικής μάζας όταν απασχολεί τον τοπικό Τύπο διαμεσολαμβάνεται πάντα από τους ηγέτες των προσφύγων, με αποτέλεσμα να λανθάνει η αυθεντική φωνή των πολλών.

Η άφιξη των προσφύγων μεταβάλλει την ύλη των τοπικών εφημερίδων: Ήδη από τις αρχές Οκτωβρίου φιλοξενείται σε μόνιμη βάση στην εφημερίδα *Σημαία* η στήλη των προσφύγων, όπου αναζητούν χαμένα συγγενικά τους πρόσωπα. Σχεδόν καθημερινά επίσης βρίσκει κανείς τα πρώτα χρόνια δημοσιεύσεις για έκθετα βρέφη σε διάφορα σημεία της πόλης. Μια πρώτη ένδειξη της σχέσης των άρτι αφιχθέντων με τους ντόπιους δίνει μια μεμονωμένη επιστολή που δημοσιεύεται στις 11 Οκτωβρίου του 1922 με αποστολέα πρόσφυγα από το Αϊβαλί, ο οποίος ευχαριστεί τους κατοίκους της Λάμπαινας (Λέξι) για τη βοήθειά τους. Μερικά χρόνια μετά μια ευχαριστήρια επιστολή του Συλλόγου των Εν Καλάμαις Αλυτρώτων προς τον οφθαλμίατρο Καμπούρογλου που έκανε εγχείρηση αφιλοκερδώς σε δύο γυναίκες πρόσφυγες φανερώνει πτυχές των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται ανάμεσα σε γηγενείς, πρόσφυγες και τους εκπροσώπους τους.¹⁷⁵

Η δημόσια επικοινωνία με την τοπική κοινωνία αφορά εκκλήσεις το πρώτο διάστημα για κάλυψη άμεσων αναγκών όπως ο ιματισμός, λόγω και της εκτεταμένης φθειρίασης που ευνοούσε την ανάπτυξη του εξανθηματικού τύφου. Από τα μέσα της δεκαετίας του '20 και τη δεκαετία του '30 όμως τους φθινοπωρινούς μήνες επαναλαμβάνονται αδιάλειπτα οι εκκλήσεις των προσφύγων προς τις κρατικές

¹⁷⁵ *Σημαία*, 29/8/1925. Πρόεδρος: Νικ. Ψιακής. Αντιπρόεδρος: Ιω. Άννινος.

υπηρεσίες για αποστολή πισσόχαρτου για τις κατεστραμμένες στέγες των παραπηγμάτων τους ώστε να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν το χειμώνα – χωρίς όμως αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές. Το θέμα συχνά δέσποζε σε άρθρα σχετικά με την εκλογική συμπεριφορά των προσφύγων κατά τις προεκλογικές περιόδους και γινόταν αντικείμενο μικροπολιτικής εκμετάλλευσης από τους τοπικούς υποψηφίους.

Χαρακτηριστικό επεισόδιο για τα τεράστια προβλήματα επιβίωσης που αντιμετώπιζαν οι ξεριζωμένοι αυτοί άνθρωποι το πρώτο κυρίως διάστημα της άφιξής τους, αλλά και μοναδική ανάλογη περίπτωση αποτελεί η πορεία διαμαρτυρίας που πραγματοποίησαν πρόσφυγες της Μεσσηνίας προς την Καλαμάτα για τον ελλιπή επισιτισμό τους μέχρι ασιτίας.¹⁷⁶

Τα δικά τους προσφυγικά ζητήματα όμως τους ωθούν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην πόλη: Ενόψει της υπογραφής της Σύμβασης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών οι πρόσφυγες της Καλαμάτας κινητοποιούνται για να διαμαρτυρηθούν, όπως έγινε και σε όλη την Ελλάδα. Αρχικά συνέρχονται στη Λαϊκή Σχολή,¹⁷⁷ όπου τη βασική ομιλία εκφωνεί ο Κ. Μοσχογιαννίδης. Επίσης αναφέρεται πως και άλλος πρόσφυγας στην ομιλία του κατήγγειλε τη μεγάλη αδικία που συντελείται εις βάρος των προσφύγων, αφού, όπως είπε χαρακτηριστικά, άφησαν πίσω μεγάλες περιουσίες για να πάρουν «εν τεμάχιον τουρκικής μακεδονικής χαμοκέλας». Στη συνέχεια διαδήλωσαν και επέδωσαν ψήφισμα διαμαρτυρίας στα προξενεία των χωρών της Αντάντ και των ΗΠΑ. Το επιδοθέν ψήφισμα του συλλαλητηρίου το υπέγραφε ο εκπρόσωπος της Επιτροπής Προσφύγων Κων/πόλεως και Πόντου Γ. Γρηγοράκης, της Επιτροπής Μ. Ασίας Κ. Μοσχογιαννίδης και Στ. Λιακάκης, της Επιτροπής Θράκης Γ. Ζαχάρωφ και Ορθόδοξος Γρηγοριάδης και των Αρμενίων οι Κεβόν Τεργογιασιάν και Ζαρές Ραφαϊλιάν.¹⁷⁸

Για να αντικρούσουν τις κατηγορίες που διαδίδονται εις βάρος τους και δημοσιεύονται στον τοπικό Τύπο τους πρώτους μήνες της άφιξής τους ότι δεν αναζητούν εργασία και επαναπαύονται στην ενίσχυση του κράτους και των τοπικών αρχών, σε επιστολή τους με υπογραφή «άπαντες οι εν Καλάμαις πρόσφυγες» δηλώνουν πως δεν βρίσκουν εργασία ή ότι αμείβονται γλισχρότατα, διαμαρτυρόμενοι για τη διαστρέβλωση της αλήθειας.¹⁷⁹

¹⁷⁶ *Θάρρος*, 3/1/1923.

¹⁷⁷ *Θάρρος*, 8/1/1923.

¹⁷⁸ *Σημαία*, 10/1/1923.

¹⁷⁹ *Σημαία*, 22/1/1923.

Ένα από τα μείζονα ζητήματα που απασχολεί όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου τον προσφυγικό πληθυσμό είναι η καταβολή και το ύψος της αποζημίωσης που οφείλει σύμφωνα με τη Σύμβαση Ανταλλαγής να καταβάλει το ελληνικό κράτος, υπόθεση που διήλθε από μεγάλες περιπέτειες. Σε ψήφισμα της συνέλευσης των εγκατεστημένων στην Καλαμάτα προσφύγων που συγκάλεσε ο Σύλλογος Αλυτρώτων στη Λαϊκή Σχολή και αφορούσε την καθυστέρηση στην καταβολή της αποζημίωσης αποφάσισαν: 1) Η κυβέρνηση να διατάξει την ταχύτερη κατάρτιση του συμπληρωματικού μητρώου, 2) Να συμπεριληφθούν σε αυτόν πάντες οι μη αποζημιωθέντες, 3) Να πληρωθούν οι αποζημιώσεις εντός του Οκτωβρίου, 4) Να αρχίσει η εκδίκαση των εκπρόθεσμων δηλώσεων, 5) Να δοθεί η παρακράτηση του 25% από την Εθνική Τράπεζα, 6) Να μην καταπιέζει η Εθνική τράπεζα τους επαγγελματίες πρόσφυγες μέχρι να αποζημιωθούν, 7) Υποστήριξη από κοινού από όλες τις προσφυγικές οργανώσεις των αιτημάτων τους, 8) Να κοινοποιηθεί το ψήφισμα στον τοπικό και στον προσφυγικό Τύπο, 9) Ο Σύλλογος των εν Μεσσηνία Αλυτρώτων να επιδώσει το ψήφισμά τους στην κυβέρνηση και στις αρχές.¹⁸⁰

Βέβαια, η πιο συχνή παρουσία τους στον τοπικό Τύπο παρατηρείται στις προεκλογικές περιόδους και αφορά τις πολιτικές τους προτιμήσεις. Μέχρι το 1930 στη συντριπτική τους πλειονότητα οι δημοσιευμένες επιστολές που υπογράφουν ανώνυμα πρόσφυγες έχουν αποκλειστικά φιλοβενιζελικό προσανατολισμό ενάντια στους αντιβενιζελικούς επικριτές τους, όμως στη συνέχεια σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ασκείται κριτική στη βενιζελική πολιτική που εγκατέλειψε τους πρόσφυγες.

Τέλος, ενόψει της υπογραφής των συμφωνιών της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930 οι καλαματιανοί προσφυγικοί σύλλογοι αποστέλλουν τηλεγραφική διαμαρτυρία για την επικείμενη ελληνοτουρκική συνθήκη που παραβιάζει τα περιουσιακά τους συμφέροντα όπως ορίζουν οι διεθνείς συνθήκες. Πάντως, δεν καταγράφονται στον τοπικό Τύπο άλλες πιο δυναμικές ενέργειες ενάντια στις συμφωνίες αυτές· φαίνεται ότι κυρίως προκάλεσε πολιτικές διεργασίες εντός του προσφυγικού κόσμου και των ηγετών του, οδηγώντας μια μερίδα να αποστασιοποιηθεί από τη βενιζελική παράταξη.¹⁸¹

¹⁸⁰ Σημεία, 5/10/1927.

¹⁸¹ Θάρρος, 25/2/1930.

2. Πρόσφυγες και γηγενείς

2.1 Οι δυσκολίες της υποδοχής και της συνύπαρξης

Η παρουσία ενός τόσο μεγάλου αριθμού ανθρώπων διασάλεψε τις ισορροπίες και τους ρυθμούς της πόλης και αναστάτωσε τους γηγενείς. Όπως έχει αναφερθεί αλλού,¹⁸² τοπικοί παράγοντες και απλός κόσμος το πρώτο διάστημα ευαισθητοποιήθηκαν και προσπάθησαν να ανταποκριθούν στις επείγουσες ανάγκες ενός εξαθλιωμένου πληθυσμού απόλυτα εξαρτημένου από τη βοήθεια των άλλων. Όμως, όπως παρατηρεί ο Χένρι Μοργκεντάου, ο πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ, «παρά τη γενναιόδωρη βοήθεια που πρόσφεραν οι ιθαγενείς Έλληνες στους Μικρασιάτες αδελφούς τους, ήταν φυσικό να φαίνεται αρχικά πως αυτή η εξαθλιωμένη ορδή δεν θα ήταν τίποτε άλλο από ευθύνη και βάρος».¹⁸³

Σε μια συγκυρία που η χώρα δοκιμάζεται από μια μεγάλη ήττα οι διαστάσεις της οποίας δεν έχουν ακόμα συνειδητοποιηθεί, με μεγάλα οικονομικά προβλήματα και δυσκολίες επισιτισμού, τις εκδηλώσεις αλληλεγγύης και συμπόνιας προς τους πρόσφυγες διαδέχονται σύντομα ο προβληματισμός (θα μπορούσε να πει κανείς η δυσφορία, αν λάβει υπόψη του το φιλτράρισμα της πραγματικότητας που γίνεται μέσα από τον Τύπο) και η ανησυχία (ως και η αγανάκτηση). Το κλίμα αυτό εκφράζεται ποικιλοτρόπως στον τοπικό Τύπο. Είναι χαρακτηριστικό άρθρο με υπογραφή Ν. Κ. Αναγνωστόπουλος και τίτλο «Η σπουδαιότητα του προσφυγικού ζητήματος», όπου παρουσιάζονται όλες οι πτυχές του προβλήματος που αναστατώνουν τους γηγενείς: παρατηρείται έλλειψη ειδών πρώτης ανάγκης και αύξηση των τιμών λόγω αύξησης της ζήτησης, υπάρχει μεγάλος κίνδυνος για επιδημίες, παράβλεψη των συμφερόντων των ντόπιων εργαζομένων τάξεων λόγω του «συναγωνισμού» τους με τους πρόσφυγες, κίνδυνος για τη δημόσια και ατομική ηθική. Η πρόταση του συντάκτη είναι οι πρόσφυγες να μεταφερθούν στη Μακεδονία και να εποίκισουν τις αραιοκατοικημένες εκτάσεις της.¹⁸⁴

Η μεγαλύτερη αγωνία αφορά τη διάρκεια της οικονομικής τους ενίσχυσης και προβάλλεται επιτακτική η ανάγκη να καταστούν γρήγορα αυτάρκειες. Έτσι από τους πρώτους μήνες ακόμα, σε μια σειρά άρθρων γίνεται σύσταση προς τους πρόσφυγες να εξασφαλίσουν σύντομα εργασία χωρίς απαιτήσεις και αξιώσεις, με

¹⁸² Βλ. κεφάλαιο «Το πρώτο διάστημα».

¹⁸³ Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, Αθήνα 1994, σ. 394 (στο: Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 120.)

¹⁸⁴ *Θάρρος*, 28/3/1923.

εξαίρεση τους ανήμπορους. Στο πεδίο αυτό προβάλλονται στερεότυπα και καλλιεργούνται προκαταλήψεις εις βάρος τους, όπως σε σχετικό δημοσίευμα που μιλά για «ανατολίτικη τεμπελιά» και με ύφος πατερναλιστικό παρακινεί τους πρόσφυγες να μην αρκεστούν στην πενιχρή περίθαλψη του κράτους. Αλλού γράφεται ότι η αργία είναι μήτηρ πάσης κακίας.¹⁸⁵

Επανερχόμενη στο θέμα, η *Σημαία* υποδεικνύει στους ικανούς πρόσφυγες ότι πρέπει να δεχτούν οποιαδήποτε δουλειά, υπονοώντας και με οποιαδήποτε αμοιβή.¹⁸⁶ Σε κεντρικό άρθρο δύο μήνες μετά διαπιστώνεται ότι το προσφυγικό είναι ένα κοινωνικό ζήτημα και πρέπει να υπάρξει σχεδιασμός και οργάνωση για την εξεύρεση εργασίας στους πρόσφυγες. Παρ' όλα αυτά αναγνωρίζεται ότι η πλειονότητα των ξεριζωμένων ανθρώπων αποτελείται από γέροντες, παιδιά και ανθρώπους «γονατισμένους από τη συμφορά».¹⁸⁷

Τελικά το Υπουργείο Περιθάλψεως αναλαμβάνει να ρυθμίσει το ζήτημα, αποφασίζοντας ότι από την 1^η Φεβρουαρίου 1923 δικαιούχοι του επιδόματος περιθάλψεως είναι μόνο οι μη δυνάμενοι να εργαστούν και οι οικογένειές τους, οι κάτω των 14 ετών και όσοι παρά τις προσπάθειές τους αδυνατούν να βρουν εργασία.¹⁸⁸

Στο πρόβλημα αυτό είναι λογικό να θεωρείται ως διέξοδος η προώθησή τους στην ύπαιθρο για να απασχοληθούν με αγροτικές εργασίες. Ο συνωστισμός τους στην πόλη, σύμφωνα με τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής, περικλείει πολλούς κινδύνους: δημόσιας υγείας, κοινωνικής αναταραχής, διασάλευσης της ηθικής τάξης, αναστάτωση της αγοράς εργασίας. Έτσι επανέρχεται τακτικά η ανάγκη αραιώσης του πληθυσμού τους. Όμως διαπιστώνεται ότι το ποσοστό των αγροτών στον προσφυγικό πληθυσμό της Καλαμάτας είναι μόλις 6,5% και παράλληλα παρατηρείται απροθυμία των προσφύγων να μετακινηθούν στην ύπαιθρο.

Το ζήτημα της στέγασης ήταν από τα πιο σημαντικά σημεία τριβής ήδη από τον πρώτο καιρό της άφιξής τους. Το ΝΔ «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων» της 11/11/22 για μη κατοικούμενα οικήματα, που τροποποιείται λόγω των αυξημένων αναγκών από το ΝΔ της 22/11/22 που περιλαμβάνει και

¹⁸⁵ *Σημαία*, 4/10/1922.

¹⁸⁶ *Σημαία*, 6/10/1922.

¹⁸⁷ *Θάρρος*, 24/1/1923.

¹⁸⁸ *Θάρρος*, 20/1/1923.

«κατοικούμενα ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενα»¹⁸⁹ προκαλεί αισθήματα δυσφορίας στους γηγενείς αφού νιώθουν την εγκατάσταση των προσφύγων σε δημόσιους κοινόχρηστους χώρους όπως σχολεία και εκκλησίες, αλλά και ακόμα περισσότερο στα σπίτια τους, ως εισβολή. Δεν είναι ανιχνεύσιμο σε ποιο βαθμό εφαρμόστηκε στην πόλη της Καλαμάτας ο νόμος των επιτάξεων κατοικούμενων οικιών, που οδηγούσε σε αναγκαστική συγκατοίκηση πρόσφυγες και γηγενείς. Πάντως στις τοπικές εφημερίδες υπάρχουν αναφορές για πιέσεις που ασκούνται από τις κεντρικές κρατικές υπηρεσίες να εφαρμοστεί ο νόμος, στοιχείο που υποδεικνύει ολιγωρία και αναβλητικότητα των τοπικών αρχών στο θέμα αυτών λόγω αντιδράσεων των γηγενών.¹⁹⁰

Έμμεσα μπορεί να γίνει αντιληπτό το κλίμα δυσφορίας που επικρατεί λόγω της παρουσίας των προσφύγων: όπως από την επιστολή του μητροπολίτη στη *Σημαία*, όπου εξηγεί γιατί παραχώρησε τους ναούς της πόλης ως καταφύγιο στους πρόσφυγες.¹⁹¹ Η από άλλη επιστολή αγανακτισμένου ανώνυμου πολίτη, που καταδικάζει την παραμονή προσφύγων στον Αγ. Νικόλαο μιλώντας για βεβήλωση του ναού. Επίσης γονείς σε δική τους επιστολή διαμαρτύρονται για την καθυστέρηση της μεταφοράς των προσφύγων στα παραπήγματα των Στρατώνων ώστε να αδειάσουν τα σχολεία.¹⁹²

Κλίμα καχυποψίας και αρνητική εικόνα για τους πρόσφυγες διαμορφώθηκε και λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσής τους, αφού συχνά στους χώρους όπου συνωστίζονταν ή στους καταυλισμούς τους ενέσκηπταν επιδημίες. Τον Δεκέμβριο του 1922 διατυπώνονται έντονες ανησυχίες για εξάπλωση επιδημιών λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών που επικρατούσαν στους κλειστούς χώρους όπου είχαν καταλύσει. Οι περίοικοι της Λαϊκής Σχολής εκφράζουν έντονες διαμαρτυρίες για δυσώδη ατμόσφαιρα στον περιβάλλοντα χώρο.¹⁹³ Οι αρχές αναφέρεται ότι λαμβάνουν σχετικά μέτρα και όλοι περιμένουν την απομάκρυνσή τους στους Στρατώνες, μακριά από κεντρικά σημεία της πόλης.¹⁹⁴ Επίσης γίνεται λόγος για

¹⁸⁹ Αρχικά η διάρκεια επίταξης καθορίζεται για 4 μήνες. Όμως τον Μάιο το τετράμηνο καταργείται επ' αόριστον λόγω της μη δυνατότητας μεταστέγασης των προσφύγων. (Βίκα Δ. Γκιζελή, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα – Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο 11-12/4/1997, Εταιρεία Σπουδών και ΝΕ Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, σ. 75).

¹⁹⁰ Βλ. στο κεφάλαιο «Το πρώτο διάστημα».

¹⁹¹ *Σημαία*, 23/10/1922.

¹⁹² *Σημαία*, 15/12/1922. Είναι ενδεικτικό ότι στην Αθήνα και τον Πειραιά το 1925 χρησιμοποιούνταν ακόμα 45 σχολεία για τη στέγαση των προσφύγων. (Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 120).

¹⁹³ *Σημαία*, 20/12/1922.

¹⁹⁴ *Σημαία*, 22/12/1922.

κρούσματα μηνιγγίτιδας σε πρόσφυγες. Μερικά χρόνια μετά, εντοπίζεται πάλι σε προσφυγικό συνοικισμό, συγκεκριμένα σε αυτόν κοντά στο νεκροταφείο του Αγ. Ιωάννου του Αβραμιού, ύποπτο κρούσμα χολέρας σε Αρμένιο πρόσφυγα, αλλά τελικά δεν επιβεβαιώνεται.¹⁹⁵

Στο ίδιο κλίμα εκφράζονται φόβοι και γίνονται αδιάκοπα συστάσεις για τήρηση της καθαριότητας στις κάθε είδους προσφυγικές εγκαταστάσεις. Στις αρχές του 1923 ο Εκπρόσωπος της ΚτΕ Χέικ επιπλήττει τις τοπικές αρχές για έλλειψη καθαριότητας στους χώρους των προσφύγων και παράλληλα καλεί τον ντόπιο πληθυσμό να παράσχει περισσότερα υλικά μέσα για την ενίσχυσή τους.¹⁹⁶ Ακόμα και το 1925 παραμένουν πρόσφυγες στη Λαϊκή Σχολή, γεγονός για το οποίο διαμαρτύρεται αναγνώστης επισείοντας τον κίνδυνο για τη δημόσια υγεία.¹⁹⁷ Κάποια χρόνια μετά, το 1928, το *Θάρρος*, μην παραλείποντας να αφήσει πολιτικές αιχμές («Ψηφοφόροι είναι οι άνθρωποι. Ψηφοφόροι και μάλιστα φανατικοί»), υποδεικνύει τους βόθρους των προσφυγικών συνοικισμών ως απειλή για τη δημόσια υγεία.¹⁹⁸

Βέβαια, τη βασικότερη αιτία σύγκρουσης με τους γηγενείς αποτελεί η βενιζελική προτίμησή τους σε μια πόλη προπύργιο του αντιβενιζελισμού. Έτσι η προσφυγική ψήφος τροφοδοτεί πληθώρα δημοσιευμάτων πριν από κάθε εκλογική αναμέτρηση του Μεσοπολέμου και οι επικρίσεις για πολιτική εκμετάλλευση από τους ηγέτες τους και τη βενιζελική παράταξη αποτελούν μόνιμη επωδό. Είναι αποκαλυπτικό για τη στάση των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες το πρώτο κιόλας διάστημα της άφιξής τους δημοσίευμα του *Θάρρους* την επόμενη μέρα του ξεσπάσματος του κινήματος Γαργαλίδη-Λεοναρδόπουλου, με τίτλο «Ούτε ύβρεις ούτε προκλήσεις», όπου ο αρθρογράφος επιπλήττει την επιθετική συμπεριφορά των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες, που θεωρούνταν οπαδοί του Πλαστήρα, συστήνοντας στις τοπικές αρχές να τιμωρήσουν όσους τους υβρίζουν. Όμως η διάσταση στον πολιτικό τομέα παρουσιάζεται αναλυτικά στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας.

Η τοπική κοινωνία επίσης ανησυχεί για τις επιρροές και την αναταραχή που μπορεί να φέρει στα ήθη η παρουσία και η συνύπαρξη των ντόπιων με τους νεοφερμένους. Και είναι λογικό για μια επαρχιακή πόλη στην άκρη της Παλαιάς Ελλάδας με μόνη δυνατότητα επικοινωνίας με τα αστικά κέντρα της χώρας, το λιμάνι

¹⁹⁵ *Θάρρος*, 20/9/1928.

¹⁹⁶ *Θάρρος*, 23/1/1923.

¹⁹⁷ *Θάρρος*, 6/3/1925.

¹⁹⁸ *Θάρρος*, 30/8/1928.

της. Επιπλέον, πολίτες και τοπικές αρχές βρίσκονται ξαφνικά αντιμέτωποι με ένα μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα ποικίλων διαστάσεων και πρωτόγνωρης οξύτητας για τα δεδομένα της πόλης. Σημαντικότερο όμως όλων είναι ότι η πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα, όπως σε όλη τη χώρα, εκλαμβάνεται από τους ντόπιους ως απειλή για τη δική τους πολιτισμική ταυτότητα. Την ίδια στιγμή που οι πρόσφυγες αναφέρονται ως «ομοεθνείς» και «ομογενείς» από τον τοπικό Τύπο η διάκρισή τους από τους γηγενείς δεν αίρεται ποτέ κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Καταρχάς τα διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά των προσφύγων προσεγγίζονται με διάθεση γραφικότητας: δημοσιεύονται χρονογραφήματα με θέμα το προσφυγικό δράμα διανθισμένα με πινελιές ανατολίτικου εξωτισμού. Τις ίδιες μέρες, βέβαια, σε επιστολή αναγνώστη σημειώνεται ότι πρέπει να σωθούν τα προσφυγόπουλα που επαιτούν και να υπάρξει μέριμνα να παρακολουθήσουν το σχολείο. Συντάκτης της εφημερίδας συμφωνεί και υπογραμμίζει την ανάγκη για «εθνικό φρονηματισμό των προσφυγοπαίδων» και απόκτηση στοιχειωδών γνώσεων για τον πρακτικό βίο.¹⁹⁹ Ο «εθνικός φρονηματισμός» αφορά την απόκτηση ελληνικής εθνικής συνείδησης, την οποία ο γράφων φαίνεται να αμφισβητεί ότι διαθέτουν οι πρόσφυγες και τα παιδιά τους.

Μέσα από τις εγκυκλίους των κρατικών αρχών αποτυπώνονται οι κίνδυνοι εκμετάλλευσης που αντιμετωπίζουν άνθρωποι απροστάτευτοι και χωρίς κανένα μέσο επιβίωσης. Έτσι εγκύκλιος του Υπουργείου Περιθάλψεως προς τη Νομαρχία ζητά από τις τοπικές αρχές να μεριμνήσουν για την ηθική προστασία των προσφύγων, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος σωματεμπορίας γυναικών και παιδιών. Στις αρχές του 1924, αναφέρεται ότι οι στρατιωτικές αρχές παίρνουν μέτρα προστασίας των προσφύγων που έχουν εγκατασταθεί στα παραπήγματα των Στρατώνων λόγω ενοχλήσεων που δέχτηκαν από «μέρος καθαρμάτων και κοινωνικών περιτριμμάτων».²⁰⁰ Το πρόβλημα παραμένει υπαρκτό ακόμα και 4 χρόνια μετά την άφιξή τους: Το 1926 δημοσιεύεται έκκληση στο *Θάρρος* να ληφθούν μέτρα, ώστε να μην ασκείται εμπόριο λευκής σαρκός των απροστάτευτων προσφύγων από επιτήδειους.²⁰¹ Το 1925 καταγράφεται αιματηρό επεισόδιο στην παραλία ανάμεσα σε πρόσφυγες και ντόπιους. Οι τελευταίοι βρέθηκαν κοντά στις προσφυγικές σκηνές της παραλίας και δέχτηκαν επίθεση από πρόσφυγες, που δικαιολογήθηκαν στην

¹⁹⁹ *Σημαία*, 13/10/1922.

²⁰⁰ *Θάρρος*, 7/2/1924.

²⁰¹ *Θάρρος*, 27/1/1926.

αστυνομία ότι τους επιτέθηκαν γιατί τα θύματα ήθελαν να ενοχλήσουν προσφυγοπούλες.²⁰² Ενάμιση μήνα μετά αναφέρεται περιστατικό «διακόρευσης 17χρονης προσφυγοπούλας από δύο Καλαματιανούς».²⁰³ Είναι λογικό βέβαια ότι ελάχιστα ανάλογα περιστατικά γνωστοποιήθηκαν και στη συνέχεια είδαν και το φως της δημοσιότητας.

Όσον αφορά τον κίνδυνο εργασιακής τους εκμετάλλευσης, ανακοινώνεται ότι όποιος προσλαμβάνει πρόσφυγα ως υπηρέτη θα πρέπει να το δηλώνει στην Αστυνομία και να παίρνει τη συγκατάθεσή της.²⁰⁴ Πολλές νεαρές προσφυγοπούλες κυρίως βρήκαν γρήγορα δουλειά σε σπίτια ως υπηρέτριες. Έτσι πάλι το 1923 το Υπουργείο Προνοίας καλεί όσους έχουν υπηρέτες πρόσφυγες να το δηλώσουν στο αστυνομικό τμήμα.²⁰⁵ Λίγες μέρες πριν στη *Σημαία* γράφεται ότι ντόπιοι που απασχολούν ως υπηρέτες νεαρά κορίτσια ή αγόρια πρόσφυγες έχουν πρόθεση να τα υιοθετήσουν.²⁰⁶

Όσον αφορά την εγκληματικότητα στην περιοχή μετά την άφιξη των προσφύγων, ελάχιστα, σχεδόν ανύπαρκτα, είναι τα δημοσιεύματα για κλοπές ή άλλες παράνομες ενέργειες εκ μέρους τους.²⁰⁷ Στο αστυνομικό ρεπορτάζ πάντως, απαντώνται, κυρίως τα πρώτα χρόνια, ειδήσεις για αυτοκτονίες προσφύγων «πασχόντων υπό νευρασθένεια».²⁰⁸

Όμως είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ξεσπάει μια μεγάλη καταστροφή που δοκιμάζει την πόλη τα πρώτα χρόνια άφιξης των προσφύγων, η φοβερή πλημμύρα της 21ης Οκτωβρίου του 1924 με 15 νεκρούς,²⁰⁹ τοπική εφημερίδα, ο *Μεσσηνιακός Κήρυξ*, υποδεικνύει ως υπεύθυνους της καταστροφής τους πρόσφυγες. Γράφει χαρακτηριστικά ο Ι. Κορφιοτάκης: «Και αντί των ανωτέρω οπόσην κακήν αίσθησιν μας επροξένει να εβλέπομεν τους πτωχοπρόσφυγας από της ενταύθα αφιξεώς τους μικρούς τε και μεγάλους και γυναίκας μεταφέροντας αδιακόπως φορτώματα καυσόξυλα τα οποία συνέλεγον από τας κλιτύας και φάραγγας των ορέων του Νέδοντος, καταφύγοντες εις τούτο ως το προχειρότερον έργον χάριν εξοικονομήσεως

²⁰² *Θάρρος*, 8/1/1925.

²⁰³ *Θάρρος*, 26/2/1925.

²⁰⁴ *Σημαία*, 24/9/1922.

²⁰⁵ *Θάρρος*, 17/8/1923.

²⁰⁶ *Σημαία*, 10/8/1923.

²⁰⁷ Είδηση για ληστεία από πρόσφυγες στον Μελιγαλά (*Σημαία*, 5/10/22). Επίσης βλ. *Θάρρος*, 26/6/1924.

²⁰⁸ Βλ. χαρακτηριστικά *Θάρρος*, 25/6/1925.

²⁰⁹ Μ.Α. Μιμίκου, *Το πλημμυρικό καθεστώς στην Ελλάδα*, <https://eclass.duth.gr/modules/document/file.php/TMB262/floods%20Greece.pdf> (ανακτήθηκε: 1/5/2019).

του αναγκαιούντος αυτοίς άρτου, αφού μάλιστα τα καυσόξυλα ετιμώντο τόσον πανάκριβα. Πιστεύω δε ότι δεν αφήκαν εις τα βουνά του ποταμού κούτσουρο ή κλαράκιον, ένεκεν του οποίου έπρεπεν να αναμένωμεν την προχθεσινήν πλημμύραν».²¹⁰

Το 1930 βέβαια, οπότε έχει προχωρήσει σε κάποιο βαθμό η κοινωνική τους ενσωμάτωση, μια παρουσίαση του Δυτικού συνοικισμού που κάνει ο αρθρογράφος του *Θάρρος* Γιώργος Σούλιος στη στήλη του «Περίπατου», χαρακτηρίζεται από μια εντελώς διαφορετική προσέγγιση του προσφυγικού στοιχείου. Περιδιαβαίνει λοιπόν τον συνοικισμό, με τα νεόδμητα σπίτια, μια νύχτα καλοκαιριού και περιγράφει με εξιδανικευτική γλαφυρότητα τη μαγευτική ατμόσφαιρα που δημιουργείται εκεί υπό τους ήχους των σμυρνείων τραγουδιών. Επ' ευκαιρία παρουσιάζει το ήθος και τη νοοτροπία των προσφύγων και τη συγκρίνει με αυτή των γηγενών. Σύμφωνα λοιπόν με τον αρθρογράφο, ο πρόσφυγας είναι άνθρωπος του γλεντιού, αρέσκεται στην ευθυμία, έχει έμφυτη τη διάθεση στο κέφι, στο τραγούδι, στη χαρά. Είναι το προσωποποιημένο μεράκι, πρακτικότερος άνθρωπος, ξέρει να ζει τη ζωή όπως του παρουσιάζεται, απέχει πολύ από τις μοιρολατρίες και τις μεμψιμοιρίες. Αντίθετα, οι γηγενείς σαπίζουν στην αθυμία και στη μοιρολατρία, γιατί εξαρτούν τη διάθεσή τους από την οικονομική τους κατάσταση. Προσπαθώντας να ερμηνεύσει τον χαρακτήρα των γηγενών, ο αρθρογράφος τον αποδίδει στα δεινά του πολέμου που προηγήθηκε και στην οικονομική κρίση.²¹¹

2.2. Ο οικονομικός ανταγωνισμός:

Τα παραπήγματα της πλατείας Μαυρομιχάλη

Ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς απλώνεται σε όλο το φάσμα των οικονομικών δραστηριοτήτων, αλλά εκφράζεται πιο έντονα στην αγορά εργασίας.²¹² Οι πρόσφυγες αποτέλεσαν ένα φτηνό εργατικό δυναμικό που συμπίεσε προς τα κάτω τα ημερομίσθια και ενέτεινε, τη δύσκολη περίοδο του Μεσοπολέμου, το πρόβλημα της οικονομικής αβεβαιότητας, κυρίως στην επαρχία, λόγω της μεγάλης προσφοράς φτηνών εργατικών χεριών.²¹³ Την πραγματικότητα αυτή επισήμανε και το

²¹⁰ Ηλίας Μπιτσάνης, «Επί τάπητος: Η πλημμύρα του 1924, ο Νέδοντας και οι προτεραιότητες», 22/11/2017, <https://www.eleftheriaonline.gr/stiles/kalimera-kyrie-dimarxe/item/139570-epi-tapitos-i-plimmyra-tou-1924-o-nedontas-kai-oi-proteraiotites> (ανακτήθηκε: 1/5/2019).

²¹¹ *Θάρρος*, 27/8/1930.

²¹² Λίλα Λεοντίδου, ό.π., σ. 164.

²¹³ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 125.

Διεθνές Γραφείο Εργασίας, όταν το 1929 σημείωνε πως «οι μισθοί στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά χαμηλοί λόγω της αφθονίας εργατικής δύναμης που προέρχεται από τους πρόσφυγες της Μ. Ασίας».²¹⁴

Το γεγονός ότι στις τοπικές εφημερίδες της Καλαμάτας δεν έχουν εντοπιστεί δημοσιεύματα για ανταγωνισμό ή συγκρούσεις μεταξύ εργατών προσφύγων και γηγενών δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν οι πραγματικές διεργασίες στον εργατικό κόσμο ελάχιστα απασχολούσαν τον τοπικό Τύπο. Οι αναφορές περιορίζονταν ως επί το πλείστον στις εξελίξεις στο επίσημο συνδικαλιστικό πεδίο.

Πολλοί πρόσφυγες απασχολήθηκαν ως γυρολόγοι και μικροπωλητές, κοινή δραστηριότητα για τους φτωχούς των πόλεων. Η δημοτική αρχή τούς έδωσε αρχικά τη δυνατότητα να διατηρούν πάγκους ή να ανεγείρουν παραπήγματα για επαγγελματική χρήση. Συγκεκριμένα, το 1924 δημοσιεύεται πρόσκληση των άπορων επαγγελματιών προσφύγων να προσέλθουν στα γραφεία του Συλλόγου Αλυτρώτων για να δηλώσουν το επάγγελμά τους και να πάρουν άδεια ασκήσεως επαγγέλματος.²¹⁵

Άλλοι πουλούσαν τα προϊόντα τους (ψιλικά, υφάσματα) σε χειράμαξες διατρέχοντας τις κεντρικές οδούς και πλατείες της πόλης.²¹⁶ Από το 1926, όμως, ξεκινά να καταγράφεται στον τοπικό Τύπο δυσaréσκεια των γηγενών για αυτές τις δραστηριότητες των προσφύγων και προβάλλεται με απόλυτο τρόπο το αίτημα για κατεδάφιση των παραπηγμάτων που διατηρούν σε κεντρικά σημεία της πόλης. Οι λόγοι που επικαλούνται τα δημοσιεύματα και χρησιμοποιούν και οι τοπικές αρχές είναι αισθητικοί, αλλά συχνά υποβόσκει η ιδέα της προνομιακής μεταχείρισης των προσφύγων και του αθέμιτου ανταγωνισμού τους με τους γηγενείς. Η σύγκρουση αυτή πολλές φορές φτάνει μέχρι τις κεντρικές υπηρεσίες που ασχολούνται με το προσφυγικό ζήτημα, ώστε να δώσουν την έγκρισή τους για κατασταλτικές επιχειρήσεις.

Δεν είναι απλή σύμπτωση ότι τον Μάιο της ίδιας χρονιάς το Υπουργείο Εσωτερικών ανακοίνωσε ότι από τον Σεπτέμβριο και μετά θα ανακαλούνταν όλες οι άδειες που είχαν δοθεί σε πρόσφυγες μικροπωλητές στην Αθήνα και στον Πειραιά²¹⁷ επικαλούμενο την ανάγκη ευπρέπειας της πόλης. Η εφημερίδα *Παμπροσφυγική* αμφισβήτησε έντονα το σκεπτικό αυτό, υποστηρίζοντας ότι πίσω από την απόφαση

²¹⁴ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, σ. 451.

²¹⁵ *Θάρρος*, 14/6/1924.

²¹⁶ *Θάρρος*, 7/1/1926.

²¹⁷ Επρόκειτο για 10.000 μαγαζάκια που στεγάζονταν σε παράγκες του ενός και των δύο τ.μ. (*Παμπροσφυγική*, 31/5 και 21/8/1926).

αυτή βρίσκονται οι ντόπιοι καταστηματάρχες της πόλης, και μάλιστα απείλησε και με κατάληψη των καταστημάτων των γηγενών.

Στην πόλη της Καλαμάτας, αρχικά οι πρόσφυγες διατηρούσαν παραπήγματα στην πλατεία της 23^{ης} Μαρτίου, το πιο εμπορικό σημείο της πόλης, τα οποία η διοίκηση της Χωροφυλακής με έγκριση της Νομαρχίας τούς ανάγκασε να τα μεταφέρουν στην πλ. Μαυρομιχάλη²¹⁸ με δεκαήμερη προθεσμία. Επίσης την ίδια περίοδο απαγόρευσε την ελεύθερη μετακίνηση των χειραμαξών με ιδιοκτήτες πρόσφυγες και προτάθηκε η μόνιμη παραμονή τους σε μια πλατεία, πιθανώς των Αγ. Αποστόλων.²¹⁹

Σχετικό σχόλιο την επόμενη μέρα αναφέρεται στην αντιαισθητική όψη που προσδίδουν τα παραπήγματα των προσφύγων μικροπωλητών στην κεντρική πλατεία και στη λεωφόρο Αριστομένους, αλλά ο συντάκτης θεωρεί ότι ευθύνονται κυρίως οι αρχές που τους έδωσαν την άδεια, αφού ως βιοπαλαιστές δεν θα μπορούσαν εύκολα να εγκαταλείψουν αυτή την απασχόληση και άρα θα παρέμεναν εκεί για πολύ καιρό. Με αυτό το σκεπτικό έκρινε την απόφαση της Χωροφυλακής άδικη.²²⁰

Τον επόμενο χρόνο (1927) πρόβλημα δημιουργείται εκ νέου, τώρα στην πλ. Μαυρομιχάλη όπου έχουν μεταφερθεί. Φαίνεται ότι οι μικροπωλητές πρόσφυγες διαμαρτυρήθηκαν στις κεντρικές υπηρεσίες για επικείμενη κατεδάφιση των παραπηγμάτων από τις δημοτικές αρχές, γιατί αναφέρεται παρέμβαση του Υπουργείου Προνοίας που ζητά εξηγήσεις από το Δήμο για την κατεδάφιση των προσφυγικών εργαστηρίων στην πλ. Μαυρομιχάλη και ενημέρωση για οποιαδήποτε περαιτέρω ενέργεια. Ο δήμαρχος Βασίλειος Κροντήρης απάντησε ότι δεν προτίθεται να προβεί στην κατεδάφισή τους, αλλά ότι λόγοι αισθητικοί επιβάλλουν την απομάκρυνσή τους από την πλατεία. Ζητά μάλιστα να πάρει μέτρα το υπουργείο, αφού οι πρόσφυγες είναι άτομα πλέον αυτάρκη, μιας και έχουν εισπράξει από το ελληνικό κράτος μέρος της αποζημίωσης που δικαιούνταν.²²¹ Λανθάνει εδώ η ιδέα της προνομιακής μεταχείρισης έναντι των γηγενών.

Έχει προηγηθεί η κατεδάφιση των λίγων ξύλινων παραπηγμάτων στην κεντρική πλατεία και το *Θάρρος* συγχαίρει τον δήμαρχο για την πρωτοβουλία του,

²¹⁸ Στην οδό Μαυρομιχάλη, πλατεία με σημαντική εμπορική κίνηση.

²¹⁹ *Θάρρος*, 7/1/1926.

²²⁰ *Θάρρος*, 8/1/1926.

²²¹ *Θάρρος*, 20/5/1927, «Τα προσφυγικά παραπήγματα της πλ. Μαυρομιχάλη».

ενώ ταυτόχρονα καταφέρεται κατά των ιδιοκτητών προσφύγων που δεν έχουν καμιά δικαιολογία να διατηρούν παραπήγματα σε κεντρικά σημεία της πόλης.²²²

Ενδιαφέρον έχει απάντηση στους ισχυρισμούς του δημάρχου σε επιστολή με χιουμοριστική διάθεση που δημοσιεύεται στη *Σημαία*, όπου ο αποστολέας με υπογραφή «Πρόσφυξ ΒΚ»²²³ διαψεύδει το δήμαρχο ότι δεν προτίθεται να τα κατεδαφίσει, και μάλιστα καταγγέλλει ότι προεκλογικά υποσχόταν στους πρόσφυγες να τα ανεγείρει με έξοδα του δήμου. Θεωρεί ότι ο εξωραϊσμός της πόλης είναι πρόσχημα, και με περιπαιχτικό τόνο αναφέρει ότι στην πλατεία στάθμευαν πριν υποζύγια.²²⁴ Στη συνέχεια, οι πρόσφυγες με αναφορά τους προκάλεσαν τη συζήτηση του θέματος στη Βουλή, και ο δήμαρχος ύστερα από ερώτηση της Νομαρχίας αρνήθηκε ότι έχει παρθεί απόφαση για κατεδάφιση και έξωση των προσφύγων, αλλά πάντως ότι είναι επιβεβλημένο.²²⁵ Τελικά φαίνεται πως δόθηκε περιθώριο δύο χρόνων στους πρόσφυγες ιδιοκτήτες να μεταφέρουν τα εργαστήριά τους από την πλατεία Μαυρομιχάλη σε άλλο σημείο.

Επίσης, τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς ενόψει της ανέγερσης Λαχαναγοράς οι πρόσφυγες που διατηρούσαν εμπορικά παραπήγματα εκεί ζητούν αποζημίωση για την καταστροφή τους. Ο δήμαρχος, αντί για αποζημίωση, πρότεινε την παραχώρηση καταστήματος στη νεοανεγειρόμενη Λαχαναγορά με ίσης αξίας μίσθωμα.²²⁶

Την επόμενη χρονιά (1928) και πάλι το Υπουργείο Προνοίας προστατεύει τα προσφυγικά συμφέροντα με διαταγή του προς τη Νομαρχία να παραμείνουν τα λίγα παραπήγματα των προσφύγων στη Λαχαναγορά αυτή τη φορά, αν δεν βρεθεί πλησίον χώρος να μεταφερθούν. Η εφημερίδα χαρακτηρίζει την παρέμβαση «πλήρη ιταμότητας» και ότι μάλιστα έτσι καλλιεργεί την εχθρότητα ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες, αφού τους ευνοεί και δεν αντιμετωπίζονται επί ίσοις όροις με τους ντόπιους.²²⁷

Δύο χρόνια μετά (1930) αναφέρεται ότι μέρος τους έχει καταστραφεί από πυρκαγιά και οι πρόσφυγες ιδιοκτήτες τους με διάβημά τους προς τη Νομαρχία ζητούν να εγκρίνει την αποκατάστασή τους. Η Νομαρχία αποποιείται την ευθύνη

²²² *Σημαία*, 26/5/1927.

²²³ Ο δήμαρχος Βασίλειος Κροντήρης είχε το προσωνύμιο Βητακάπας από τα αρχικά του ονοματεπωνύμου του, που συνειρμικά παρέπεμπε στον Βασιλιά Κωνσταντίνο (Παναγής Χ. Κουμάντος, *Οι δήμαρχοι της Καλαμάτας (1834-1978)*, Καλαμάτα 2017, σ. 313-314).

²²⁴ *Σημαία*, 25/5/1927.

²²⁵ *Σημαία*, 18/6/1927.

²²⁶ *Σημαία*, 5/10/1927.

²²⁷ *Θάρρος*, 5/1/1928.

υποδεικνύοντας ως υπεύθυνο τον Δήμο.²²⁸ Το δημοτικό συμβούλιο όμως σε ψήφισμά του, εκφράζοντας αίτημα των περιοίκων, ζητά από τη Νομαρχία να μην αποκατασταθούν τα κατεστραμμένα ούτε να ανεγερθούν νέα.²²⁹ Όπως καταγράφεται σε δημοσίευμα μεταγενέστερο,²³⁰ η υπόθεση καταλήγει σε παραχώρηση και πάλι διετούς προθεσμίας στους επαγγελματίες πρόσφυγες να μετακινηθούν από την πλατεία. Επίσης ανακοινώνεται το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου ότι η Χωροφυλακή θα προβεί στην κατεδάφιση παραπηγμάτων που λειτουργούν ως καταστήματα εντός των προσφυγικών συνοικισμών, με το αιτιολογικό ότι αποτελούν πόλο έλξης και για γηγενείς και προκαλούνται συχνά επεισόδια, τα οποία σύμφωνα με το δημοσίευμα απειλούν και την ηθική των προσφύγων (;)²³¹

Στη συνέχεια, στην πλ. Μαυρομιχάλη φαίνεται να ξέσπασε και νέα πυρκαγιά, όπως καταγράφεται σε δημοσίευμα του 1932. Νέα διαταγή της Νομαρχίας το έτος αυτό συνιστά τη μεταφορά των προσφυγικών εργαστηρίων από την πλατεία, δίνοντας προθεσμία ενός μηνός πριν από την κατεδάφισή τους.²³² Επίσης και το δημοτικό συμβούλιο δύο μήνες μετά αποφασίζει την κατεδάφισή τους για την εκκαθάριση της πλατείας, με τη συναίνεση τώρα του Υπουργείου Προνοίας.²³³ Τελικά οι προσφυγικές παράγκες στην πλ. Μαυρομιχάλη ανακοινώνεται ότι εκκενώνονται οριστικά στις 16 Ιουνίου 1932. Έγγραφο του Υπουργείου Προνοίας συνιστά τη στέγαση των ενοίκων σε άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς. Στην ίδια πλατεία αναφέρεται πως κατοικούν και Αρμένιοι, οι οποίοι θα στεγάζονταν στους αρμένικους συνοικισμούς.²³⁴

Απορίες γεννά το γεγονός ότι τα ανεπιθύμητα αυτά παραπήγματα από τα οποία χρόνια προσπαθούσαν οι τοπικές αρχές να απαλλαγούν, κήκαν δύο φορές. Το *Θάρρος* βέβαια δεν κάνει πουθενά λόγο ή έστω έναν υπαινιγμό για εμπρησμό, όμως είναι εύλογο να ερμηνευτεί έτσι το γεγονός, και οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν στον ανταγωνισμό με τους ντόπιους καταστηματάρχες. Η αναλογία με τον εμπρησμό προσφυγικών καταστημάτων και σπιτιών στα γεγονότα του Βόλου το 1936²³⁵ παραπέμπει προς μια τέτοια κατεύθυνση.

²²⁸ *Θάρρος*, 4/1/1930.

²²⁹ *Θάρρος*, 6/11/1930.

²³⁰ *Θάρρος*, 13/4/1932.

²³¹ *Θάρρος*, 7/7/1930.

²³² *Θάρρος*, 25/2/1932.

²³³ *Θάρρος*, 13/4/1932.

²³⁴ *Θάρρος*, 15/6/1932.

²³⁵ Την περίοδο πριν από τις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936, γηγενείς επιτέθηκαν στον προσφυγικό συνοικισμό Ρήγας Φεραίος του Βόλου και πυρπόλησαν οικήματα και μαγαζιά, με κατάληξη δύο

3. Επαγγελματική απασχόληση

Η επαγγελματική αποκατάσταση των αστών προσφύγων ήταν ένα πρόβλημα δυσεπίλυτο, περισσότερο και από τη στέγασή τους. Εκτός από τους εύπορους πρόσφυγες ή όσους διέθεταν υψηλή μόρφωση,²³⁶ που κατάφεραν να ορθοποδήσουν και να ενσωματωθούν άμεσα ασκώντας την επαγγελματική ή επιχειρηματική²³⁷ δραστηριότητα που γνώριζαν,²³⁸ η μεγάλη προσφυγική μάζα ήταν άνθρωποι άποροι, χωρίς κανένα παραγωγικό μέσο στη διάθεσή τους. Τρεις επιλογές υιοθέτησε η ΕΑΠ για την επίλυση του προβλήματος, προσπαθώντας ταυτόχρονα να ανακόψει την τάση προλεταριοποίησης των προσφύγων: την ίδρυση ταπητουργείων,²³⁹ τη χορήγηση δανείων για να γίνουν μικροκαταστηματάρχες ή μικρέμποροι²⁴⁰ και τη διοχέτευση ενός μέρους τους στην ύπαιθρο.²⁴¹

Η τελευταία επιλογή παρουσιάζεται συχνά στον καλαματιανό Τύπο, ώστε να επιλυθεί και το πρόβλημα έλλειψης εργατικών χεριών που έπληττε τη μεσσηνιακή ύπαιθρο.²⁴² Σχετικά, δημοσιεύεται άρθρο ειδικού συνεργάτη (υπογραφή «Ειδικός»), όπου ανησυχεί για το γεγονός πως εκκρεμεί ο αγροτικός εποικισμός της μεσσηνιακής υπαίθρου από τους πρόσφυγες. Απευθύνεται στον πρόεδρο της ΕΑΠ, Χ. Μοργκεντάου, και ζητά -θεωρώντας ότι οι τοπικές αρχές δεν θα ανταποκριθούν ή λειτουργούν σπασμωδικά- την εύρεση κεφαλαίων για την πραγματοποίηση

νεκρούς πρόσφυγες. Το γεγονός αποδόθηκε στην αντιπροσφυγική υστερία που είχε εκδηλωθεί εναντίον των προσφύγων, αλλά σύμφωνα με τον Κ. Κατσάπη οφείλεται σε σύγκρουση οικονομικών συμφερόντων (Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 126).

²³⁶ Ο Ιωσήφ Ι. Άννινος, από την Αμισό του Πόντου, υπηρέτησε ως καθηγητής Γαλλικών στο Α' Γυμνάσιο Αρρένων Καλαμάτας από το 1928 ως το 1935 (Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 100). Επίσης, οι εκπρόσωποι των προσφύγων ανήκουν στα ανώτερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Το 1929 το ΔΣ του Συλλόγου των εν Μεσσηνία Αλυτρώτων έχει πρόεδρο τον Δ. Δημητριάδη, αρχιτέκτονα, αντιπρόεδρο τον Γ. Ηλιόπουλο, οδοντίατρο, ταμία τον Όμ. Εμμανουηλίδη, παντοπώλη, και μέλη τους Μ. Πασχαλίδη, Θ. Ζαρίτση, Ι. Σπανούδη, Β. Κρητικό, Γ. Κακνή, Γ. Παπαευσταθίου, φαρμακοποιό, ζυθοπώλη, εργολάβο, ράπτη, βυρσοδέψη, λογιστή αντίστοιχα.

²³⁷ Ένας από τους πρώτους διαχειριστές και μετόχους της μεγάλης αλευροβιομηχανίας στο λιμάνι της Καλαμάτας, γνωστής ως «Ευαγγελίστριας», που ιδρύθηκε το 1925, ήταν ο Βρασιδάς Φαϊπέας, κάτοχος ο ίδιος κυλινδρόμυλου στη Σύμρνη. (Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 97).

²³⁸ Ένα παράδειγμα άμεσης επαγγελματικής και άρα κοινωνικής ενσωμάτωσης πρόσφυγα είναι η εξής: Ήδη στις 8 Οκτωβρίου 1922 αναφέρεται πως πρόσφυγας από το Αϊβαλί έχει ανοίξει κατάστημα γυναικείων ενδυμάτων σε κεντρικό σημείο της πόλης. (*Σημαία*, 8/10/1922).

²³⁹ Αποφασίστηκε η ίδρυση ταπητουργείου και στην Καλαμάτα για την απασχόληση, αλλά τελικά φαίνεται ότι δεν υλοποιήθηκε (*Θάρρος*, 13/6/1923).

²⁴⁰ *Θάρρος*, 1/8/1926: Η Εθνική Τράπεζα πρόκειται να ανανεώσει για 6 μήνες τις προθεσμίες των γραμματίων των επαγγελματιών προσφύγων λόγω οικονομικών τους δυσκολιών.

²⁴¹ Βλ. στο κεφ. «Το πρώτο διάστημα».

²⁴² Στο *Θάρρος* της 23ης Αυγούστου 1923, όταν είχε ήδη ξεκινήσει η προσφυγική αγροτική εγκατάσταση στη Μακεδονία, δημοσιεύεται έκκληση να μη μεταφερθούν οι πρόσφυγες της Μεσσηνίας στη Μακεδονία λόγω ελλείψεως εργατικών χεριών στη μεσσηνιακή γη.

αποξηραντικών και αντιπλημμυρικών έργων και στη Μεσσηνία ώστε να ευνοηθεί η προσφυγική εγκατάσταση στην ύπαιθρο. Εκφράζει μάλιστα τους φόβους του ότι λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσής τους οι πρόσφυγες που ήδη απασχολούνται σε εμπόρους ή σε γαιοκτήμονες θα εγκαταλείψουν τη Μεσσηνία.²⁴³

Κατά καιρούς, μεταφέρονται στη μεσσηνιακή ενδοχώρα για αγροτικές εργασίες²⁴⁴ ή απασχολούνται εποχιακά στους αγρούς κοντινών κοινοτήτων για να εξασφαλίσουν ένα συμπληρωματικό εισόδημα. Επίσης γίνονται προσπάθειες οι αγρότες να απασχοληθούν σε εργασίες του πρωτογενούς τομέα που γνώριζαν: για παράδειγμα δίνεται άδεια στους σηροτρόφους πρόσφυγες να εκθρέψουν μεταξοσκώληκες.²⁴⁵ Το σχέδιο όμως να αραιωθεί ο πληθυσμός τους και να εγκατασταθούν μόνιμα στην ύπαιθρο δεν ευοδώνεται. Ανάλογη συμπεριφορά επέδειξε η πλειονότητα των αστών προσφύγων και σε άλλα σημεία της Ελλάδας, όταν έγινε προσπάθεια να εγκατασταθούν ως αγρότες: γρήγορα επέστρεψαν στις πόλεις.²⁴⁶

Μια αρκετά ευκρινή εικόνα της επαγγελματικής σύνθεσης του ανδρικού πληθυσμού των προσφύγων της Καλαμάτας δίνει το ΑΣΚΜΝΜ, από τις αιτήσεις που κατέθεσαν οι πρόσφυγες στις αρχές του 1930 για να αποκτήσουν τίτλους κυριότητας των σπιτιών που δικαιούνταν.²⁴⁷ Ας σημειωθεί ότι στο Αρχείο αυτό υπάρχουν δηλώσεις επαγγέλματος των 232 από τους 710 άντρες, ηλικίας 11 χρονών και πάνω. Μεγάλο μέρος τους δηλώνονται ως εξειδικευμένοι τεχνίτες (ξυλουργός, βαρελοποιός, ζαχαροπλάστης, ράπτης, υποδηματοποιός κ.ά) ή έμποροι (οπωροπώλης, ιχθυοπώλης, μανάβης, υαλοπώλης κ.ά.).²⁴⁸ Επίσης υπάρχουν 2 γιατροί, 1 δημοδιδάσκαλος, 1 αστυφύλακας, 1 χωροφύλακας και 1 μουσικός.²⁴⁹

²⁴³ *Θάρρος*, 20/1/1924.

²⁴⁴ Πολύδωρος Δανηλίδης, *Ο Πολύδωρος θυμάται*, Αθήνα 1990, σ. 47.

²⁴⁵ *Θάρρος*, 14/4/1923.

²⁴⁶ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», σ. 115. Ο λόγος ήταν ότι ακόμη και όσοι ήταν κάτοχοι μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας στις πατρίδες τους δεν καλλιεργούσαν οι ίδιοι τα χωράφια τους (Ι. Ν. Πολύζος, «Η πολεοδομική διαμόρφωση με την προσφυγική πλημμυρίδα», *Ειδικό Αφιέρωμα 31: Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα – Πενήντα χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο, Οικονομικός Ταχυδρόμος 992*, 26/4/1973, σ. 80).

²⁴⁷ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 96.

²⁴⁸ Στο σύνολο της χώρας, σύμφωνα με υπολογισμούς της ΕΑΠ (1926) που προέρχονταν από δηλώσεις των ίδιων των αστών προσφύγων, το 65% ήταν έμποροι, μικροβιοτέχνες και τεχνίτες και το 35% ανειδίκευτοι εργάτες. Βέβαια, σύμφωνα με την Κοντογιώργη (ό.π., σ. 115) οι δηλώσεις αυτές σε μια εποχή μεγάλης κινητικότητας ακόμα, εκφράζουν περισσότερο την κοινωνική ταυτότητα των προσφύγων και τον τρόπο που θα ήθελαν να ενσωματωθούν και όχι το πραγματικό τους επάγγελμα. Δεν ισχύει βέβαια κάτι τέτοιο για τους πρόσφυγες της Καλαμάτας το 1930.

²⁴⁹ Στο σύνολο της χώρας, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχουν οι απογραφές, το 49,45% των αντρών απασχολήθηκε στη βιομηχανία και το 23,41% στο εμπόριο (Μιχάλης Ρηγίνος, «Επαγγελματική

Η πόλη διέθετε μεγάλο εμπορικό λιμάνι και σημείωσε κατά τον Μεσοπόλεμο σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη στους κλάδους της μεταξουργίας (αφοί Μαλεύρη, μονή Καλογραιών, Αφοί Στασινόπουλοι, Αφοί Χριστόπουλοι), της καπνοβιομηχανίας (αφοί Δαμηλάτη, αφοί Καρέλια, Κ. Πτωχούλης, Ηλ. Τσιλιβής κ.ά.), της οινοπνευματοποιίας (Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων, Γεωργική Βιομηχανία ΑΕ), της σαπωνοποιίας και πυρηνελουργίας (Λιναρδάκη).²⁵⁰ Έτσι πρόσφερε ευκαιρίες απασχόλησης στο φτηνό ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό που αποτελούσαν οι πρόσφυγες, με αποτέλεσμα το 31,90% από τους πρόσφυγες του ΑΣΚΜΝΜ να ανήκει στους εργάτες ή «εργατικούς» (χειρώνακτες). Είναι μυλεργάτες, βυρσοδεψεργάτες,²⁵¹ επίσης απασχολούνται στο λιμάνι ως αλιείς, λεμβούχοι, λιμενεργάτες, αχθοφόροι, ναυτεργάτες, φωτοεκφορτωτές κ.ά.²⁵²

Πάντως, το πρώτο διάστημα πολλοί πρόσφυγες άλλαζαν συνεχώς επάγγελμα, διαμορφώνοντας μια ασταθή επαγγελματική τάξη. Είναι χαρακτηριστική η επαγγελματική πορεία του Στρατή Κισόγλου, πρόσφυγα που έζησε και ρίζωσε στην Καλαμάτα και έχουν δημοσιευτεί μέρη του ημερολογίου του: Ξεκίνησε ως εργάτης σε περιβόλι, έγινε ναυτεργάτης σε τράτες και στη συνέχεια μέλος του πληρώματος της τράτας ως ψαράς. Η μητέρα του εργαζόταν ως πλύστρα σε σπίτια Καλαματιανών και αναφέρει ότι κάποιο διάστημα εκείνη επαιτούσε. Εποχιακά δούλευαν οικογενειακώς στον τρύγο στη Μικρομάνη. Επίσης δούλεψε ως λιμενεργάτης και συμμετείχε ενεργά στα γεγονότα της εξέγερσης των λιμενεργατών τον Μάιο του 1934.²⁵³

Στον τοπικό Τύπο υπάρχουν σποραδικά αναφορές που επιβεβαιώνουν την ένταξη των προσφύγων στην εργατική τάξη της πόλης: το 1924, την ημέρα του δημοψηφίσματος για τη Δημοκρατία, οι Εργάτες Θαλάσσης απευθύνονται σε οργανωμένους και μη εργάτες αλλά και σε *εργάτες πρόσφυγες* για να τους ενημερώσουν για το ύψος του ημερομισθίου.²⁵⁴ Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις που έχουν μέλη πρόσφυγες, μαζί με τις εργατικές διεκδικήσεις, συμπεριλαμβάνουν και

αποκατάσταση προσφύγων», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα – Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστ. Συμπόσιο 11-12/4/1997, Εταιρεία Σπουδών και ΝΕ Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, σ. 235).

²⁵⁰ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 97.

²⁵¹ Η περιοχή της Ανάληψης όπου αναπτύχθηκε και ο μεγαλύτερος προσφυγικός συνοικισμός της πόλης, διέθετε πολλά βυρσοδεψεία, εξ ου και η ονομασία της περιοχής «Ταμπάκικα». (Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 99).

²⁵² Το 1926 η ΕΑΠ σημειώνει ότι το 45% του εργαζόμενου πληθυσμού των προσφύγων αποτελείται από ανειδίκευτους εργάτες (Κοινωνία των Εθνών, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα - Γενεύη 1926*, Αθήνα 1997, σ. 146).

²⁵³ Μαρία Σταθέα, *Ημερολόγιον της ζωής – Ενστράτιος Κισόγλου – 1922*, Καλαμάτα 2009, σ. 26-27.

²⁵⁴ *Θάρρος*, 13/4/1924.

αιτήματα για τη βελτίωση της ζωής των μελών τους. Ενδεικτικά, η Ένωση Φορτοεκφορτωτών Θαλάσσης και Αποθηκών Ξηράς Καλαμών ζητά την πραγματοποίηση έργων υποδομής στους εργατικούς και στους δύο προσφυγικούς συνοικισμούς Παραλίας (ανατολικός και παλιός δυτικός).²⁵⁵

Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, οι πρόσφυγες θα εξελιχθούν στο πιο μαχητικό κομμάτι του εργατικού κινήματος.²⁵⁶ Η ενεργός συμμετοχή τους στο εργατικό κίνημα της πόλης της Καλαμάτας δεν μπορούσε να βρει πιο τραγική επιβεβαίωση από το γεγονός πως οι 3 από τους 6 δολοφονημένους λιμενεργάτες της αιματηρής εξέγερσης τον Μάιο του 1934, οι Παναγιώτης Μπλίκος, Ιωάννης Κολλιτσιδάκης και Βασίλης Γιαρετσινός, ήταν πρόσφυγες.²⁵⁷

Σε μεγάλο βαθμό η επιβίωση των προσφυγικών οικογενειών στηρίζεται στην εργασία των γυναικών, λόγω και της λειψανδρίας που υπήρχε. Με την έλευση των προσφύγων οι γυναίκες παίρνουν ενεργά μέρος στην αγορά εργασίας, αγγίζοντας το 30% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στο ΑΣΚΜΝΜ οι γυναίκες σε παραγωγική ηλικία (21-55) ήταν 561 μαζί με 250 κορίτσια 11-20 ετών. Μόνο σε 110 από αυτές γίνεται γνωστό το επάγγελμά τους, σύμφωνα με τις δικές τους δηλώσεις: 50 δηλώνουν οικιακά, αλλά συνήθως απασχολούνταν σε κάποια άτυπη ή πρόσκαιρη απασχόληση, 31 δηλώνουν εργάτριες, καπνεργάτριες και μυλεργάτριες, ενώ 4 δηλώνονται ως μοδίστρες, 4 ως υπηρέτριες, ενώ εμφανίζεται μία μαγείρισσα, μία κεντήστρα, μία νοσοκόμα του Ορφανοτροφείου Καλαμάτας και μία διδασκάλισσα.²⁵⁸

Το 1930 το *Θάρρος* δημοσιεύει ρεπορτάζ από το Δημόσιο Καπνεργοστάσιο (διευθυντής: Ι. Βενιός), όπου, όπως λέει, εργάζονται κορίτσια του λαού και κυρίως προσφυγοπούλες. Διαπιστώνει πως λειτουργεί υποδειγματικά, τηρούνται οι όροι υγιεινής, δεν υπάρχει εκμετάλλευση παιδικής εργασίας και εφαρμόζεται η εργατική νομοθεσία στο ακέραιο. Όμως καταλήγει πως τα ημερομίσθια παραμένουν χαμηλά.²⁵⁹

²⁵⁵ *Θάρρος*, 16/2/1926.

²⁵⁶ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 179.

²⁵⁷ Λέει χαρακτηριστικά ο Παναγής Χρ. Κουμάντος στο βιβλίο του *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960)*, Καλαμάτα 1997, σ. 123: «Γλίτωσαν από τουρκικό σπαθί για να πέσουν από ελληνικό βόλι».

²⁵⁸ Συνολικά στη χώρα, το 71,73% των γυναικών εμφανίζονται να εργάζονται στη βιομηχανία, ενώ το 15,52% εργάστηκε ως υπηρετικό προσωπικό. Πάντως ένα σημαντικό ποσοστό εργαζόμενων γυναικών διαφεύγει από τις απογραφές (Μιχάλης Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 235).

²⁵⁹ *Θάρρος*, 9/10/1930.

Φαίνεται ότι το πρόβλημα της ανεργίας μάστιζε έντονα τις τάξεις των προσφύγων: όταν έρχεται το 1925 ο Μιχ. Ροδάς του *Ελεύθερου Βήματος*²⁶⁰ στην πόλη αναφέρεται σε 3.000 πρόσφυγες, κυρίως γυναικόπαιδα, χωρίς μόνιμη εργασία και κρούει τον κώδωνα του κινδύνου στις αρχές να τους βοηθήσουν, πριν διαφθαρούν ή αποδεκατιστούν από τις αρρώστιες και την εξαθλίωση.

4. Συλλογική οργάνωση

Όπως έγινε σε όλη την Ελλάδα, οι πρόσφυγες άμα τη αφίξει τους προσπάθησαν να οργανωθούν συλλογικά για να εκπροσωπηθούν στις επαφές τους με τις κρατικές ή τοπικές αρχές ή με στόχο την αλληλοβοήθεια των μελών και την προώθηση των συμφερόντων τους. Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, τα προσφυγικά σωματεία έγιναν οργανικό τμήμα των βενιζελικών οργανώσεων. Αποκλεισμένοι αρχικά από τα δίκτυα πελατείας των γηγενών, οι πρόσφυγες ανέπτυξαν τα δικά τους, με επικεφαλής πρόσφυγες πολιτευτές και άμεση πρόσβαση στη βενιζελική ηγεσία, ως και στον ίδιο τον Βενιζέλο.²⁶¹ Στα μεγάλα αστικά κέντρα συναντά κανείς ένα γαλαξία προσφυγικών οργανώσεων, ώστε να εξυπηρετηθούν όχι μόνο τα ποικίλα προβλήματα του προσφυγικού πληθυσμού, αλλά και η πληθώρα προσωπικών, πολιτικών, τοπικών συμφερόντων και φιλοδοξιών.²⁶²

Οι πρόσφυγες της Καλαμάτας για πρώτη φορά συγκεντρώνονται στις 6 Νοεμβρίου 1922 στην αίθουσα Παντοπωλών για να εκλέξουν μια προσωρινή επιτροπή ώστε να τους αντιπροσωπεύσει.²⁶³ Ως χώρος συνάντησής τους τον πρώτο δύσκολο καιρό αναφέρεται το Καφενείο Ζαμπούρου, αλλά και το περίπτερο Σεραφείμ απέναντι από τη Μεραρχία. Στις αρχές του επόμενου χρόνου (4/1/1923) συστήνεται ο «Κεντρικός Σύλλογος Αλληλοβοήθειας Προσφύγων Νομού Μεσσηνίας»,²⁶⁴ ο οποίος έχει σκοπό του την «εξυπηρέτησιν των συμφερόντων των προσφύγων και τη μεταξύ τους αλληλοϋποστήριξιν». Δικαίωμα να γίνουν τακτικά μέλη έχουν «οι επί τούτο συνελθόντες ιδρύσοντες αυτόν, όσοι απεδεχθέντες τον σκοπόν αυτού ήθελον εγκριθή παρά του διοικητικού συμβουλίου». Τα μέλη πληρώνουν συνδρομή 1 δρχ. μηνιαίως,

²⁶⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 25/9/1925.

²⁶¹ George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, σ. 202.

²⁶² Γιάννης Σκαλιδάκης, «Στοιχεία για τη συλλογική οργάνωση των προσφύγων στην πρωτεύουσα και τη σχέση τους με την πολιτική ζωή του Μεσοπολέμου», εφημερίδα *Αριστερά*, 21/2/2011.

²⁶³ *Σημεία*, 26/11/1922.

²⁶⁴ *Θάρρος*, 26/1/23. Επίσης: Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνδικαλισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, σ. 90.

ενώ οι ιδρυτές πρέπει να καταβάλλουν ακόμα 50 δρχ. και όσοι θέλουν να χαρακτηριστούν ως δωρητές επιπλέον 50 δρχ. Ο σύλλογος εμφορείται από αριστοκρατική λογική και στη συνέχεια δεν καταγράφεται κάποια δράση του στον τοπικό Τύπο (έτος διάλυσης στο Πρωτοδικείο: 1964).

Το καλοκαίρι του 1923 ιδρύεται ο ένας από τους μακροβιότερους προσφυγικούς συλλόγους της πόλης, ο Σύλλογος των εν Καλάμαις Αλυτρώτων, με στόχο, σύμφωνα με το καταστατικό του, την «εν γενικαίς γραμμαίς εξυπηρέτησιν των προσφυγικών συμφερόντων», ο οποίος, όπως φαίνεται, αποτελεί παράρτημα του Συλλόγου των εν Μεσσηνία Αλυτρώτων (1923). Τακτικά του μέλη είχαν το δικαίωμα να είναι όλοι οι πρόσφυγες που έχουν συμπληρώσει το εικοστό έτος της ηλικίας τους και είναι εγγραφόμενοι στο μητρώο. Δεν προβλεπόταν η καταβολή συνδρομής «λόγω του εξαιρετικού της θέσεως του συλλόγου».²⁶⁵ Οι επικεφαλής απευθύνουν πρόσκληση στους πρόσφυγες να ενημερωθούν σχετικά με το καταστατικό του και στη συνέχεια να προχωρήσουν σε αρχαιρεσίες.²⁶⁶ Σύντομα ο εκπρόσωπος του νέου συλλόγου Α. Μαρτυρίδης αναχώρησε για την Αθήνα για να συμμετάσχει στο πρώτο συνέδριο του Συνδέσμου Αλυτρώτων.²⁶⁷ Δύο χρόνια μετά, το 1925, ο Σύλλογος των εν Καλάμαις Αλυτρώτων προχωρά σε εκλογές για ανάδειξη νέου ΔΣ, όπως καταγράφεται στην εφημερίδα *Θάρρος*.²⁶⁸

Όμως το 1927 ξεσπάει έντονη διαμάχη στο εσωτερικό του, που τον οδηγεί σε διάσπαση. Ένα τμήμα του αποχωρίζεται και ιδρύει την Προσφυγική Ένωση Καλαμών, που θα αποτελέσει κατά τον Μεσοπόλεμο τον έτερο πόλο συσπείρωσης των προσφύγων της Καλαμάτας.²⁶⁹

Οι λόγοι της διάσπασης, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του προέδρου του νέου συλλόγου Ι. Καράμαλη, φαίνεται να αφορούν προσωπικούς ανταγωνισμούς μεταξύ των ηγετών των προσφύγων στην πόλη, οι οποίοι διαπλέκονται και διασυνδέονται με τοπικούς πολιτευτές του βενιζελισμού. Ταυτόχρονα, η δυσαρέσκεια στις τάξεις των προσφύγων για τη μη ικανοποίηση των αιτημάτων τους και τη

²⁶⁵ Αρ. πρωτοκόλλου 485/1-7-1923 του Πρωτοδικείου Καλαμάτας (έτος διάλυσης: 1964).

²⁶⁶ *Θάρρος*, 28/7/1923.

²⁶⁷ *Σημαία*, 7/9/1923. Ο Σύνδεσμος Αλυτρώτων ήταν δευτεροβάθμια προσφυγική οργάνωση (ομοσπονδία), στον οποίο είχε ενταχθεί ο τοπικός σύλλογος. Ας σημειωθεί ότι κατά τη μεσοπολεμική περίοδο υπήρχαν 26 προσφυγικές ομοσπονδίες στην πρωτεύουσα. (Γιάννης Σκαλιδάκης, ό.π.) Η άλλη προσφυγική οργάνωση της πόλης, Προσφυγική Ένωση Καλαμών, ανήκε στην ΠΟΑΔΑ (Παμπροσφυγική Οργάνωση Άμυνας Δικαιούχων Ανταλλαξιμών) (*Θάρρος*, 26/3/1929).

²⁶⁸ *Θάρρος*, 10/2/1925. Εξελέγησαν: Πρόεδρος ο Ν. Ψιακής, αντιπρόεδρος ο Κων. Μοσχογιαννίδης, ταμίας ο Όμηρος Εμμανουηλίδης και σύμβουλοι οι Σάββας Τομπούλης, Λέανδρος Θεοχαρίδης, Ανδρ. Πασχαλίδης, Αντ. Βερβέρης, Αχ. Ζαφειριάδης, Θεοδ. Ψύχας.

²⁶⁹ Στις 24/7/1927.

διαιώνιση των προβλημάτων τους εκδηλώνεται πια και με αμφισβήτηση των εκπροσώπων τους. Χαρακτηριστικά, ο πρόεδρος του νέου συλλόγου, που προερχόταν από τη μειοψηφία του ΔΣ του Συλλόγου Αλυτρώτων,²⁷⁰ κατηγορεί τους αντιπάλους του²⁷¹ για λαθροχειρίες, φιλαρχία, μεγαλομανία και αναποτελεσματικότητα να προωθήσουν επαρκώς τα προσφυγικά συμφέροντα. Επίσης τους καταλογίζει ότι δεν αξιοποίησαν τη δύναμη που είχε η συλλογική τους οργάνωση, με αποτέλεσμα η δράση τους να περιορίζεται σε γραφειοκρατικές διαδικασίες όπως η έκδοση πιστοποιητικών για τους πρόσφυγες μέλη τους, και σε απροσχεδιάστες παρεμβάσεις στην Εθνική Τράπεζα για τις αποζημιώσεις των προσφύγων. Φαίνεται επίσης ότι οι σχέσεις με την τοπική κοινωνία διέρχονται από κρίση, αφού ο ίδιος ισχυρίζεται ότι έχει τρωθεί η υπόληψη των προσφύγων εξαιτίας τους και οι ντόπιοι, επίσημοι και ιδιώτες, τους αποκαλούν απαξιωτικά «παλιοπρόσφυγες».²⁷² Σε δύο μέρες, στην ίδια εφημερίδα, η γραμματεία του Συλλόγου Αλυτρώτων δημοσιεύει την απάντησή της, κατηγορώντας το νέο σύλλογο ότι προκαλεί το διχασμό των προσφύγων και την κατάτμηση των δυνάμεών τους, αποδίδοντας τώρα με τη σειρά της ως κίνητρο στον αντίπαλο προσωπικές φιλοδοξίες.²⁷³

Βέβαια, ενόψει των εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928 και λόγω της ακραίας πόλωσης που είχε διαμορφωθεί, τα δύο προσφυγικά σωματεία, σε κοινή τους συνέλευση και με τη συμμετοχή 300 μελών τους, αποφασίζουν ότι θα υποστηρίξουν στις εκλογές το κόμμα των Φιλελευθέρων, ως το μόνο που μπορεί να προωθήσει τα συμφέροντά τους. Ένα χρόνο μετά, το 1929, τα διοικητικά συμβούλια των δύο προσφυγικών συλλόγων αποφασίζουν τη συγχώνευσή τους.²⁷⁴ Όμως η εφημερίδα τα επικρίνει γιατί καθυστερούν να συνέλθουν για να υλοποιήσουν τις αποφάσεις των συνελεύσεών τους.

Στις αρχές της δεκαετίας του '30 νέοι σύλλογοι κάνουν την εμφάνισή τους με το ιδιαίτερο γνώρισμα ότι δεν εκπροσωπούν πλέον το σύνολο των προσφύγων της πόλης, αλλά έχουν τοπικό/ειδικό χαρακτήρα. Ο λόγος είναι, όπως υποστηρίζεται και στην έκδοση των ΓΑΚ Μεσσηνίας, ότι από τις αρχές της δεκαετίας αυτής

²⁷⁰ Στις εκλογές των συλλόγων συμμετέχουν διαφορετικοί συνδυασμοί που διαφοροποιούνται με βάση τα πρόσωπα και τις ομαδοποιήσεις που έχουν διαμορφωθεί, αλλά όπως φαίνεται και με βάση τη διασύνδεση κάθε ομαδοποίησης με διαφορετικό πολιτευτή της βενιζελικής παράταξης. Την εποχή αυτή είναι αδιανόητο να υπάρχει συνδυασμός με αντιβενιζελικό προσανατολισμό.

²⁷¹ Κατονομάζει τους Όμ. Εμμανουηλίδη, Κ. Παχνίδη, Ι. Σαμουηλίδη, Β. Κρητικό, Γ. Δοκίδη, Α. Καρόπουλο.

²⁷² *Θάρρος*, 27/7/1927.

²⁷³ *Θάρρος*, 29/7/1927.

²⁷⁴ *Θάρρος*, 23/1/1929.

οικοδομούνται οι προσφυγικοί συνοικισμοί και αρχίζει η διαδικασία διεκδίκησης και απόκτησης των οικημάτων. Σε αυτό το πλαίσιο οι σύλλογοι έχουν και γραφειοκρατικές λειτουργίες να επιτελέσουν. Επίσης οι σύλλογοι που δημιουργήθηκαν τη δεκαετία του '20 φαίνεται να έχουν φθίνουσα πορεία. Έτσι το 1932 έχουμε την ίδρυση του Συλλόγου του Προσφυγικού Συνοικισμού Ανατολικής Παραλίας «Ο Βόσπορος» (18/2/1932), με σκοπό «ηθικό», και του Συνοικιακού Συλλόγου Δυτικής Παραλίας²⁷⁵, που ακολουθεί την τάση της εποχής κάθε συνοικία της πόλης να δημιουργεί το σύλλογό της για να προωθήσει τα αιτήματα των κατοίκων προς τις αρχές.

Επίσης αυτή την εποχή δημιουργούνται σύλλογοι των οποίων τα μέλη έχουν κοινό τόπο καταγωγής όπως ο προαναφερθείς «Βόσπορος», αλλά και ο Σύλλογος Νεοχωριτών Τρωάδος «Η Δήμητρα» το 1934 (ίδρυση: 30-6-1934), με σκοπό την «αποκατάσταση, την αλληλοβοήθεια και την περίθαλψη των μελών αυτού».²⁷⁶ Στόχος της ίδρυσής του είναι πιθανώς η διεκδίκηση οικημάτων στο νέο συνοικισμό του Κορδία που ανεγείρεται αυτή την εποχή, ώστε να στεγαστούν όσοι Νεοχωρίτες έμεναν ακόμα σε παραπήγματα στο συνοικισμό της Ανάληψης και του Κορδία.²⁷⁷ Όμως η οργάνωσή τους με βάση τον κοινό τόπο καταδεικνύει και μια ανάγκη αναζήτησης, προς τα μέσα, και προβολής, προς τα έξω, της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους, πέρα και πάνω από τον ισοπεδωτικό προσδιορισμό του «πρόσφυγα» με τις ποικίλες -αρνητικά φορτισμένες ως επί το πλείστον- συνδηλώσεις.

Αξιοσημείωτη είναι η σύσταση της Αλληλοβοηθητικής Πολιτικής Οργάνωσης Προσφύγων Μεσσηνίας το 1933.²⁷⁸ Στον τοπικό Τύπο δεν εντοπίζεται κάποια δραστηριότητά της, αλλά, κρίνοντας από την ονομασία της και λαμβάνοντας υπόψη την ίδρυση παρόμοιων οργανώσεων στην Αθήνα την ίδια εποχή, πιθανότατα είχε αντιβενιζελικό προσανατολισμό και συνδεόταν με το Λαϊκό κόμμα.²⁷⁹

²⁷⁵ Αρ. πρωτ. Πρωτοδικείου Καλαμάτας 1010/18-2-1932.

²⁷⁶ Οι πρώτοι πρόσφυγες από το Νεοχώρι Δαρδανελλίων είχαν έρθει στην Καλαμάτα ήδη από το διωγμό του 1914 και είχαν εγκατασταθεί σε παραπήγματα στην Ανάληψη και στον Κορδία. (Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, σ. 92). Πάντως τέτοιου είδους σύλλογοι συστήνονται στην Αθήνα από το πρώτο διάστημα της έλευσής τους.

²⁷⁷ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, σ. 93.

²⁷⁸ Αρ. Πρωτ. Πρωτοδικείου Καλαμών 165/21-2-1933.

²⁷⁹ Η ύπαρξή της συνδέεται με την αλλαγή της πολιτικής συμπεριφοράς των προσφύγων μετά το 1930 και την αποδέσμευση μερίδας τους από το βενιζελισμό. Στην Αθήνα βρίσκουμε τη «Λαϊκή Πολιτική Ένωση Νέας Ιωνίας» (1930), τη «Λαϊκή Πολιτική Οργάνωση Νέας και Παλιάς Κοκκινιάς» και τη «Λαϊκή Πολιτική Οργάνωση Ταμπουριών» (1932), ενώ το 1933 συστήνεται η «Λαϊκή Πολιτική Οργάνωση Πειραιά, συνοικισμός Παλιάς Κοκκινιάς» (Γ. Σκαλιδάκης, ό.π.)

Όμως οι πρόσφυγες, εκτός από τους συλλόγους με κοινωνικό ή πολιτικό χαρακτήρα, συνέστησαν και αθλητικούς ή πολιτιστικούς συλλόγους προσφέροντας στα μέλη τους διέξοδο από τη σκληρή καθημερινότητα και συμβάλλοντας στη μαζικοποίηση του σωματειακού αθλητισμού.²⁸⁰ Οι Μικρασιάτες διέδωσαν στην Ελλάδα ένα νέο λαϊκό άθλημα που δεν απαιτούσε καμία οικονομική επιβάρυνση και προγραμματισμό και στη συνέχεια έγινε εξαιρετικά δημοφιλές ανάμεσα στους γηγενείς: το ποδόσφαιρο. Στην Καλαμάτα ιδρύθηκε ήδη από τις 9/4/1927 ο αθλητικός ποδοσφαιρικός σύλλογος Ένωση Κων/πολεως Καλαμών²⁸¹ (έτος διάλυσης: 1967)²⁸² που αποσκοπούσε στη «μεγαλύτεραν εξάπλωσιν των αθλητικών και ποδοσφαιρικών γυμνασμάτων μεταξύ των νέων», ενώ το 1930 ο αθλητικός και ποδοσφαιρικός σύλλογος Αρμενική Ένωσις.²⁸³

---

²⁸⁰ Ανδρέας Μπαλάς, «Ο σωματειακός αθλητισμός των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», περιοδικό *Lifo*, 9/12/2016, https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/124172/o-somateiakos-athlitismos-ton-prosfygon-stin-athina-kai-ston-peiraiia (ανακτήθηκε: 10/9/2018).

²⁸¹ Τροποποίηση καταστατικού: αρ. Πρωτ. 716/15-5-1930.

²⁸² Αναστασία Μηλίτση-Νίκα - Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης*, σ. 95.

²⁸³ Αρ. πρωτ. Πρωτοδικείου 809/27-5-1930.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ
ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ**

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων: το γενικό πλαίσιο

1. Οι αιτίες της φιλοβενιζελικής τους στάσης

Μία από τις πιο σημαντικές αιτίες διαφοροποίησης και σύγκρουσης ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες σε όλο τον Μεσοπόλεμο ήταν η σχεδόν συμπαγής υποστήριξη της προσφυγικής μάζας στον Ελευθέριο Βενιζέλο και στο κόμμα των Φιλελευθέρων.²⁸⁴ Η πολιτική αυτή συμπεριφορά αποτέλεσε μάλιστα και ένα από τα στοιχεία της προσφυγικής ταυτότητας το οποίο εξελίχθηκε και σε στερεότυπο, που αναπαράγονταν συνεχώς και κατά τη δεκαετία του '30, όταν πια αυτή η πολιτική «στράτευση» είχε σε κάποιο βαθμό μεταβληθεί. Την ίδια στιγμή οδήγησε με ταχείς ρυθμούς στην πολιτική τους ενσωμάτωση, η οποία δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί σε νεήλυδες πληθυσμούς που δεν μπορούσαν να γνωρίζουν την πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα της χώρας εγκατάστασης και να πάρουν αμέσως θέση στις εγχώριες πολιτικές αντιπαραθέσεις.

Πριν όμως ακόμα οι Μικρασιάτες Έλληνες έρθουν ως ξεριζωμένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα θεωρούσαν τον Ελλαδίτη πολιτικό Ελευθέριο Βενιζέλο υποστηρικτή των συμφερόντων τους. Η πολιτική του βενιζελισμού για γεωγραφική επέκταση -και στην περιοχή της Μικράς Ασίας- ως προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας και του αστικού εκσυγχρονισμού της ταύτισε τις τύχες του μικρασιατικού ελληνισμού και των ισχυρών παραγόντων του ελληνισμού της Διασποράς με τον Κρητικό πολιτικό και τα μεγαλοϊδεατικά πολιτικά του σχέδια. Μετά τη διάψευση των ελπίδων που γέννησε στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας η επανάσταση των Νεότουρκων το 1908, οι οποίοι στη συνέχεια υιοθέτησαν μια πολιτική αναγκαστικού «εκτουρκισμού», η βενιζελικής εμπνεύσεως²⁸⁵ εκπλήρωση της Μ. Ιδέας σήμαινε και τη «διάσωση» των ελληνικών κοινοτήτων της Μ. Ασίας από τον αφανισμό.

²⁸⁴ Το φαινόμενο διέθετε μια εντυπωσιακή καθολικότητα: Χαρακτηριστικά, στις εκλογές του 1926 πάνω από τους 9 στους 10 υποστηρίζουν τη βενιζελική παράταξη και 10 στους 10 τον Βενιζέλο στις εκλογές του 1928 (Σπύρος Καράβας, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα 1992, τ. 9, σ. 135-156).

²⁸⁵ Στις 21 Οκτωβρίου 1915 ο Ελ. Βενιζέλος έλεγε στη Βουλή πως η πολιτική του αποτελούσε «εκπλήρωσιν [...] υποχρεώσεως προς τους αλύτρωτους αδελφούς και [...] αναγκαίον προαπαιτούμενον του να μείνη το κράτος τούτο βιώσιμον», *Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής*, 21 Οκτωβρίου 1915, σ. 554 (στο: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017). Στο εξής: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*.

Αντίθετα, το αντιβενιζελικό στρατόπεδο, πολιτικός εκπρόσωπος των αιτημάτων της Παλαιάς Ελλάδας, πρόβαλλε τη ρομαντική αντίδραση της «μικράς αλλ' εντίμου Ελλάδος» στην Ελλάδα των «Πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων»²⁸⁶ και απέκρουε, τουλάχιστον θεωρητικά, παρά την εθνικιστική ρητορεία του, την επέκταση στην Ανατολή και τη συνέχιση της πολεμικής εμπλοκής της χώρας στη Μικρά Ασία.

Η εχθρότητα των αντιβενιζελικών απέναντι στους Μικρασιάτες πρόσφυγες εκδηλώθηκε, βέβαια, με σαφήνεια την εποχή του πρώτου διωγμού (1914-1919) και του Εθνικού Διχασμού. Οι 150.000 πρόσφυγες²⁸⁷ που έφτασαν τότε στην Ελλάδα ταυτίστηκαν από τους κωνσταντινικούς με τον βενιζελικό πόλο, με αποκορύφωμα την κρίση των Νοεμβριανών του 1916, οπότε σε μια υπό κατοχήν Αθήνα από τους στρατούς της Αγγλίας και της Γαλλίας εκτυλίχθηκε από τους Επίστρατους πογκρόμ εναντίον τους και εκτελέσεις προσφύγων.²⁸⁸ Την ίδια περίοδο, η φιλομοναρχική κυβέρνηση είχε ήδη αρχίσει να μεταφέρει τους «ελληνογενείς» πρόσφυγες σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Σούδα της Κρήτης, όπου αποδεκατίζονταν από την πείνα και τις αρρώστιες.²⁸⁹ Τα γεγονότα αυτά διαμόρφωσαν ένα συλλογικό ψυχικό τραύμα, που διαχύθηκε εφεξής στο σύνολο των Μικρασιατικών προσφύγων. Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, προκάλεσαν τη διαμόρφωση μιας «παραταξιακής συνείδησης».²⁹⁰

Επιπλέον, το κωνσταντινικό κράτος πρόβαλλε συνεχώς γραφειοκρατικά προσκόμματα στους πρόσφυγες,²⁹¹ ενώ αντίθετα η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης, εκτός των άλλων, μερίμνησε για την περίθαλψη των προσφυγικών

²⁸⁶ Αγγ. Βλάχος, *Καθημερινή*, 12/10/1920, στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα της περιόδου 1909-1920*, Αθήνα 1982, σ. 90-92. Στο εξής: *Μελέτες και κείμενα της περιόδου 1909-1920*.

²⁸⁷ Στην απογραφή του 1928 σε όλη τη χώρα καταγράφονται 151.892 πρόσφυγες που είχαν φτάσει στην Ελλάδα πριν από την Καταστροφή. Επίσης: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 182.

²⁸⁸ «Από τις 19 μέχρι τις 23 Νοεμβρίου οδηγούντο πλησίον του φθισιατρείου 'Σωτηρία' Μικρασιάται ιδίως πρόσφυγες και εθανατώνοντο ως κατάσκοποι στην υπηρεσία των Αγγλογάλλων! Εδιώχθησαν από τους Τούρκους διά να εύρουν άδικο τέλος εις την πρωτεύουσαν της Ελλάδος», Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. 2, σ. 272. Σύμφωνα με τον Γιώργο Μαυρογορδάτο (*1915, ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2016, σ. 275), που επικαλείται τον Χρ. Σ. Χουρμούζιο (*Τα κατά την 18^{ην} και 19^{ην} Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, Λονδίνο 1919, σ. 116, 125-126), ο τόπος των εκτελέσεων ήταν στο ρέμα του Ιλισού πίσω από το νοσοκομείο Ανδρέα Συγγρού και τους στρατώνες του πυροβολικού, στο διαβόητο «Υποφρουραρχείο» ή «Μικρό Φρουραρχείο». Η κατηγορία εναντίον τους ήταν ότι «είχαν διατελέσει κατάσκοποι εις την υπηρεσίαν των Αγγλογάλλων» (Γ. Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 272).

²⁸⁹ Σπύρος Μαρκέτος, «Τα Νοεμβριανά», *Ιστορικά (Ελευθεροτυπία)*, τχ. 57, Αθήνα 2000. Επίσης για τα Νοεμβριανά: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση: Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996 και Γιώργος Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916*, Αθήνα 2007.

²⁹⁰ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα της περιόδου 1909-1920*, σ. 26.

²⁹¹ Μ. Νεγρεπόντης προς Βενιζέλο, 4 Ιουνίου 1914, ΑΕΒ, φάκ. 99 (στο: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 187).

μαζών που είχαν συρρεύσει στη Θεσσαλονίκη, ιδρύοντας την Ανωτάτη Διεύθυνση Περιθάλψεως (αργότερα Υπουργείο Περιθάλψεως). Επίσης η ίδια κυβέρνηση, το 1917, ενώ μαινόταν ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, θεσμοθέτησε την αγροτική μεταρρύθμιση, που υποσχόταν την αποκατάσταση και των ακτημόνων γηγενών αλλά και των προσφύγων στη βόρειο Ελλάδα.²⁹²

Μετά την Καταστροφή του 1922, οι πρόσφυγες απέδωσαν την ευθύνη για τον ξεριζωμό τους στο βασιλιά Κων/νο και στην κυβερνητική διαχείριση των αντιβενιζελικών που πήραν την εξουσία μετά τις εκλογές του 1920.²⁹³ Χαρακτηριστικά, ο Χένρι Μοργκεντάου, αναφερόμενος στις αντιμοναρχικές αντιλήψεις των προσφύγων, λέει ότι: «Οι πρόσφυγες υφίσταντο μια πολύ σκληρή δοκιμασία και –όχι αδικαιολόγητα- απέδιδαν εν πολλοίς την ευθύνη για τα δεινά τους στα σφάλματα του ισχυρογνώμονα (sic) Κωνσταντίνου. Έκριναν τη βασιλεία από τα αποτελέσματά της και φυσικά τα δεινά των ιδίων δεν αποτελούσαν καλές συστάσεις για μια μοναρχική κυβέρνηση. Επιπλέον, καθώς δεν είχαν ζήσει προηγουμένως στην Ελλάδα, δεν είχαν τη συναισθηματική πρόσδεση με τη βασιλεία ως σύμβολο της χώρας, που εξακολουθούσε να εμπνέει τη φαντασία πολλών γηγενών Ελλήνων. Αντιμετώπιζαν σχεδόν όλοι με απέχθεια το μοναρχικό σύστημα. Οι περισσότεροι ήταν φλογεροί βενιζελικοί, αλλά ήταν εξίσου φλογεροί δημοκρατικοί και δεν θ' ακολουθούσαν τον Βενιζέλο σε κάποιον ενδεχόμενο συμβιβασμό του με το θρόνο».²⁹⁴

Η αντιμοναρχική τους στάση ισοδυναμούσε βέβαια με την παθιασμένη υποστήριξή τους στο πολίτευμα της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Στο δημοψήφισμα της 13^{ης} Απριλίου 1924²⁹⁵ για την αλλαγή πολιτεύματος οι άρτι αφιχθέντες πρόσφυγες με το δικαίωμα του Έλληνα πολίτη, προτού καν ακόμα εγγραφούν στους εκλογικούς

²⁹² Νίκος Ανδριώτης, *Στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και εξωτερική πολιτική – Οικονομία - Εκπαίδευση - Πολιτισμός*, «Ο βενιζελισμός και οι πρόσφυγες», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, ΥΠΔΒΜΘ, Αθήνα 2010, σ. 122.

²⁹³ Επίσης, οι πρόσφυγες θεωρούσαν ότι την ώρα της Καταστροφής αφέθησαν ανυπεράσπιστοι από την ελληνική διοίκηση στην εκδικητική μανία των Τούρκων εθνικιστών. Ο Γ. Δαφνής παραθέτει σχετικά έναν αποκαλυπτικό διάλογο του Υπατού Αρμιοστή Σμύρνης Αρ. Στεργιάδη με τον Γ. Παπανδρέου λίγο πριν την Καταστροφή της Σμύρνης: «Στεργιάδης: Βλέπω την κατάρρευση. Παπανδρέου: Και γιατί δεν ειδοποιείς τον κόσμο να φύγει; Στεργιάδης: Καλύτερα να μείνουν εδώ, να τους σφάζει ο Κεμάλ, γιατί αν πάνε στην Αθήνα, θα ανατρέψουν τα πάντα...» (Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τ. Α΄, σ. 16). Επιπλέον, η κυβέρνηση Γούναρη-Πρωτοπαπαδάκη είχε ψηφίσει τον νόμο 2870/1922 που απαγόρευε στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μ. Ασίας την εγκατάλειψη του μικρασιατικού εδάφους και την άφιξή τους στην Ελλάδα.

²⁹⁴ Henry Morgenthau, ό.π., σ. 215-216. Επίσης, εφημερίδα *Προσφυγικός κόσμος*, 10/8/1933.

²⁹⁵ Ψήφισαν 1.084.064 ψηφοφόροι. Η αβασίλευτη δημοκρατία συγκέντρωσε 69,9% (758.742), και η βασιλευομένη 30,01% (352.322).

καταλόγους,²⁹⁶ ψήφισαν σε μεγάλο ποσοστό υπέρ της Δημοκρατίας.²⁹⁷ Αλλά και στο μεσοδιάστημα από το κίνημα Γαργαλίδη-Λεοναρδόπουλου μέχρι την ανακήρυξη της Δημοκρατίας στις 25/3/1924, κατά τη διάρκεια των ζυμώσεων εντός του κόμματος των Φιλελευθέρων, οι προσφυγικές οργανώσεις (Ομοσπονδία Προσφύγων, Κοινή Επιτροπεία Αλυτρώτων, Θρακικά Σωματεία) υποστήριζαν τη γραμμή των Δημοκρατικών να τοποθετηθεί το Κόμμα των Φιλελευθέρων πριν από τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923 υπέρ της Δημοκρατίας.²⁹⁸ Έτσι δίπλα στην ταυτότητα του βενιζελικού προστέθηκε και η ταυτότητα του «δημοκρατικού». Μάλιστα, η ανυποχώρητη αυτή στάση των προσφύγων υπέρ του δημοκρατικού πολιτεύματος σε όλο τον Μεσοπόλεμο στήριξε τον κοινοβουλευτισμό και, σύμφωνα με τον Χρήστο Χατζηιωσήφ, του έδωσε παράταση ζωής για μια δεκαετία.²⁹⁹

Είναι αξιοσημείωτο ότι ήδη στο «Κατοχυρωτικόν» διάταγμα της 23^{ης} Απριλίου 1924, στο άρθρο 2, παρ. 1 εδ. Β', τιμωρούνταν ειδικά οι επιθέσεις εναντίον των προσφύγων.³⁰⁰ Η διάταξη αυτή βέβαια ήταν φιλελεύθερης έμπνευσης και είχε περισσότερο συμβολικό παρά ουσιαστικό χαρακτήρα.³⁰¹ Η Αβασίλευτη έπρεπε να προστατεύσει το τμήμα εκείνο του πληθυσμού στο οποίο στήριζε σε μεγάλο βαθμό την ύπαρξή της.

Οι πρόσφυγες από τα μικρασιατικά παράλια και τη βορειοδυτική Μ. Ασία που έφτασαν στην Ελλάδα ακολουθώντας τον ελληνικό στρατό, οι πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης που έφτασαν τον Οκτώβριο και οι Ανταλλάξιμοι (190.000) που έφτασαν στη χώρα ύστερα από την υπογραφή της Σύμβασης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών της Λοζάνης ανέμεναν από τον βενιζελικό πολιτικό κόσμο να τους συνδράμει, να καλύψει τις πρώτες στοιχειώδεις ανάγκες τους και στη συνέχεια να υλοποιήσει την αποκατάστασή τους στη νέα πατρίδα. Άλλωστε, για δέκα χρόνια, τα

²⁹⁶ Δικαίωμα ψήφου είχαν επίσης και οι υπηρετούντες στις ένοπλες δυνάμεις, που ψήφισαν σε ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους (Γ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 245).

²⁹⁷ Richard Clogg, «Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990», Αθήνα 1995, σ. 112. Υπολογίζεται ότι ψήφισαν γύρω στους 150.000 πρόσφυγες σε ξεχωριστά εκλογικά τμήματα από το υπόλοιπο εκλογικό σώμα. Μάλιστα, λόγω της μη ύπαρξης εκλογικών καταλόγων των προσφύγων, δεν αποφεύχθηκαν και φαινόμενα διπλοψηφιών ή και τριπλοψηφιών (Δημήτρης Μπαχάρας, «Π. Εκλογές – Δημοψηφίσματα: Το δημοψήφισμα για τη Δημοκρατία», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλου), Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 43).

²⁹⁸ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα 2008, τ. 2, σ. 1054.

²⁹⁹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα 2003, τ. Β2, σ. 89. Στο εξής: Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία».

³⁰⁰ «Διακρίνει κατά σύστημα κατά του τύπου προς πολιτικούς σκοπούς περιφρονητικούς τους κατοίκους της χώρας εις αυτόχθονας και επήλυδας, εις ομόθρησκους και αλλόθρησκους, εις ομόγλωσσους και ετερόγλωσσους και τα παρόμοια ή αποδίδει εις αυτούς ιδιότητας ή συνηθείας περιφρονητικές».

³⁰¹ D. Th. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 201.

πρώτα δύσκολα χρόνια της εγκατάστασης, εναλλάσσονταν στην εξουσία δυνάμεις του βενιζελικού πολιτικού κόσμου, με απόληξη την τετραετία 1928-1932 της τελευταίας κυβέρνησης Βενιζέλου.

Ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέλαβε τον ιστορικό ρόλο της προστασίας και της αποκατάστασης των προσφύγων και προσπάθησε μάλιστα να τον μονοπωλήσει όσο είχε την εξουσία, ως το 1933. Στις εκλογές του 1928 σε έναν προεκλογικό του λόγο στη Θεσσαλονίκη δήλωνε στο ακροατήριο –πιθανότατα σε μεγάλο μέρος του προσφυγικής προέλευσης– ότι στις προτεραιότητές του ήταν η ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης.³⁰² Οι πρόσφυγες εναπόθεταν λοιπόν όλες τις ελπίδες τους για επιβίωση και για πιο ανθρώπινη ζωή στο Κόμμα Φιλελευθέρων ή στα άλλα βενιζελογενή κόμματα και εκεί εξέφραζαν τα παράπονά τους ή διατύπωναν τα αιτήματά τους. Άλλωστε δεν είχαν καμία δυνατότητα πρόσβασης στην αντιβενιζελική παράταξη.

Ταυτόχρονα δεν ήταν άνευ σημασίας η διάχυτη συναισθηματική σύνδεση των προσφύγων με τον Κρητικό πολιτικό. Ο ίδιος επιδίωκε και τροφοδοτούσε αυτή τη σχέση επιδιώκοντας να έχει προσωπική επαφή με τον προσφυγικό κόσμο, και παράλληλα την εκμεταλλευόταν όταν δυσκολευόταν να ικανοποιήσει τα προσφυγικά αιτήματα. Αυτή η συναισθηματική ταύτιση των προσφύγων με τον Βενιζέλο έπαιρνε ενίοτε το χαρακτήρα της θρησκευτικής λατρείας στον «χαρισματικό ηγέτη», το σύμβολο της, πρόωρα χαμένης, «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Με ψυχολογικούς όρους, ο Βενιζέλος αποτέλεσε ένα είδος «σωτήρα» για πληθυσμούς ξεριζωμένους, στα όρια της επιβίωσης και στο έλεος της ανάγκης, ένα είδος αναπλήρωσης για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στον τόπο εγκατάστασης.³⁰³ Μια απόδειξη για αυτή τη σχέση προσωπολατρίας με το βενιζελισμό είναι ότι οι πρόσφυγες υπερηφίζαν τους άλλους ηγέτες των βενιζελικών κομμάτων, ακόμα και αυτό τον πρωτεργάτη της αβασίλευτης δημοκρατίας Αλ. Παπαναστασίου, μόνο όταν δεν συμμετείχε στις εκλογές ο Βενιζέλος.³⁰⁴ Η σχέση αυτή κλονίστηκε βέβαια από το

³⁰² *Annual Report of 1926 on Greece*; The National Archives of the United Kingdom [NA hereafter], Foreign Office [FO hereafter] 371/13659, C 45078; British Embassy: Athens, Greece, 1926, σ. 22 [στο: Georgios Kritikos, «From Labour to National Ideals: Ending the War in Asia Minor - Controlling Communism in Greece», <https://www.mdpi.com/2075-4698/3/4/348> (ανακτήθηκε: 9/8/2018)].

³⁰³ Το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας «Μακεδονία» της 26/1/1936, ανακοίνωνε ότι έρχεται ο «Παπούς» και καλούσε να ψηφιστεί το ψηφοδέλτιο του «Παπού» (στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 197).

³⁰⁴ Στις εκλογές του 1928, ο Καφαντάρης, πρώην πρωθυπουργός, κατάφερε να λάβει προσωπικά μόλις 3 ψήφους στον Βύρωνα, 2 στην Καισαριανή και 4 στη Ν. Ιωνία (Σπύρος Καράβας, ό.π., σ. 150-151).

1930 και ύστερα, αλλά άντεξε μέσα στο χρόνο αποτελώντας, θα έλεγε κανείς, και στοιχείο της προσφυγικής ταυτότητας και μνήμης.³⁰⁵

Το προσφυγικό εκλογικό σώμα είναι αλήθεια ότι αποτέλεσε ρυθμιστικό παράγοντα στα εκλογικά αποτελέσματα του Μεσοπολέμου και έκρινε τους πολιτικούς συσχετισμούς. Μάλιστα οι πρόσφυγες αποτέλεσαν μια από τις ελάχιστες σταθερές στην πολιτική αστάθεια της ταραγμένης δεκαετίας του 1920.³⁰⁶ Άμα τη αφίξει τους, σύμφωνα με το άρθρο της Σύμβασης της Λοζάνης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, αποκτούν πολιτικά δικαιώματα. Η αιφνίδια αυτή μεταβολή, που τροποποιούσε ριζικά τους υπάρχοντες πολιτικούς συσχετισμούς, ήταν χωρίς προηγούμενο στην κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδας.

Η πρόταση για να αποκτήσουν αμέσως πλήρη πολιτικά δικαιώματα ανήκε φυσικά στους βενιζελικούς ως ένα σημαντικό βήμα για την ενσωμάτωσή τους. Από την άλλη πλευρά, οι αντιβενιζελικοί αμφισβητούσαν τη νομιμότητα της προσφυγικής ψήφου και ζητούσαν ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους για τους πρόσφυγες, όπως υπήρχαν για άλλες πληθυσμιακές ομάδες όπως οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι Εβραίοι. Η σύγκρουση για το εκλογικό δικαίωμα των προσφύγων ήταν από τις πιο σκληρές σε όλο τον Μεσοπόλεμο, η οποία ανατροφοδοτούσε το κλίμα του Διχασμού και αναζωπύρωνε σε κάθε εκλογική αναμέτρηση τη διάσταση γηγενών-προσφύγων.

Η ανταγωνιστική απέναντι στους πρόσφυγες στάση της αντιβενιζελικής παράταξης μοιάζει λογική αν σκεφτεί κανείς πως στην προσφυγική ψήφο οφειλόταν το γεγονός ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων βρισκόταν για μια δεκαετία αδιάλειπτα στην εξουσία και οι αντιβενιζελικοί ήταν αποκλεισμένοι. Μάλιστα, αυτή την ανατροπή στην ισορροπία δυνάμεων που είχε επικρατήσει μετά τον Διχασμό, η αντιβενιζελική προπαγάνδα έφτασε να την ερμηνεύει ως ένα σχέδιο του Βενιζέλου, που μεθόδευσε την Καταστροφή και έφερε στην Ελλάδα τους πρόσφυγες, αυτή την πολυπληθή στρατιά φανατικών οπαδών του,³⁰⁷ για να επικρατήσει πολιτικά και να εγκαθιδρύσει την «ογλοκρατία».³⁰⁸ Το 1936 ο πιο δυναμικός εκφραστής του

³⁰⁵ Τριάντα χρόνια αργότερα ο Δ. Πεντζόπουλος διαπίστωνε ο ίδιος τα «μάγια» που ο Βενιζέλος ασκούσε ακόμα στους πρόσφυγες. Χαρακτηριστικά ένας Μικρασιάτης παπάς του είπε το 1957: «Μας τον είχε στείλει ο Κύριος για να μας ενώσει όλους».

³⁰⁶ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», σ. 164.

³⁰⁷ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 132.

³⁰⁸ Συνδυασμός των λέξεων «ογλοκρατία» και της συχνης κατάληξης «-ογλου» στα επώνυμα των προσφύγων. (Στο ίδιο, σ. 132).

αντιπροσφυγικού ρεύματος, η εφημερίδα «Ελληνικόν Μέλλον» (13/2/1936), έγραφε πως «Ήξευρεν ο βενιζελισμός τι έκαμνεν όταν παρέδωσε διά της ατίμου προδοσίας του τη Μικρασίαν εις τους Τούρκους και έφερεν εδώ ‘πρόσφυγας’ τους μικρασιατικούς πληθυσμούς».³⁰⁹

Οι αντιβενιζελικοί επιπλέον εμφανίζονται να αμφισβητούν την ικανότητα των προσφύγων να γίνουν ισότιμοι πολίτες, και κορυφαίες εφημερίδες όπως η «Καθημερινή» προτείνει να μην τους δοθούν πολιτικά δικαιώματα. Η εφημερίδα «Τα Χρονικά»³¹⁰ επανέλαβε αυτές τις προτάσεις στο κύριο άρθρο της 4^{ης} Οκτωβρίου 1922.³¹¹ Η κατανομή των εκλογικών περιφερειών με σκοπό να αξιοποιηθεί η προσφυγική ψήφος ενέτεινε τις επιθέσεις των αντιβενιζελικών.

2. Η απουσία προσφυγικών κομμάτων

Ερμηνεία χρειάζεται το γεγονός πως, παρ’ ότι ταυτόχρονα με την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα και πρόσβαση στην κεντρική πολιτική σκηνή, δεν δημιουργήθηκαν αμιγώς προσφυγικά κόμματα με διάρκεια και απήχηση στον προσφυγικό πληθυσμό.

Η γενικότερη τάση ήταν να μην περιχαρακωθούν και διαφοροποιηθούν ως ιδιαίτερη κατηγορία, ενωμένοι στην κοινή βάση των χαμένων πατρίδων τους, αλλά επιδίωκαν να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία ως ισότιμοι πολίτες. Η πολιτική τους συμπεριφορά υπαγορευόταν από δύο στοχεύσεις, που λειτουργούσαν παράλληλα και βρίσκονταν σε ευαίσθητη ισορροπία μεταξύ τους, αν δεν ήταν ανταγωνιστικές σε συγκεκριμένες συγκυρίες: από τη μια εντάσσονται στις υπάρχουσες πολιτικές ομαδοποιήσεις (βενιζελικοί, δημοκρατικοί) και κόμματα και από την άλλη προωθούν τα συμφέροντά τους ως προσφύγων μέσω δικών τους βουλευτών, συλλόγων, μηχανισμών. Ο Κ. Κατσάπης³¹² παραθέτει ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα του Μιχάλη Κύρκου, πρόσφυγα βουλευτή και πολύ δραστήριου υπερασπιστή των προσφυγικών συμφερόντων, ο οποίος το 1926 περιέγραφε εύγλωττα αυτή ακριβώς την ευαίσθητη ισορροπία: «και εάν ήτο δυνατή η σύσταση του προσφυγικού κόμματος, θα έπρεπε να αποφευχθή ως εθνικώς και

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 132.

³¹⁰ Εφημερίδα προσκείμενη στους Ελευθερόφρονες (διευθυντής: Στάθης Γ. Καραβίας, Κώστας Γ. Κοτζιάς, αρχισυντάκτης: Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου), στο: Gunnar Hering, ό.π., σ. 1107, υποσ. 235).

³¹¹ Gunnar Hering, ό.π., σ. 1048.

³¹² Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 166.

προσφυγικώς ασύμφορος [καθώς] είμεθα πρόσφυγες, αλλ' είμεθα κατά πρώτιστον λόγον μέλη του ελληνικού συνόλου».³¹³

Επίσης, προϊόντος του χρόνου εγκατάστασής τους στην Ελλάδα, αρχίζουν και προβάλλουν διαυγέστερες οι κοινωνικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις εντός του προσφυγικού σώματος, και έτσι η πολιτική συμπεριφορά τους, όσο προχωρά η διαδικασία ενσωμάτωσης, αντιστοιχεί περισσότερο στην κοινωνική τους θέση και λιγότερο στην καταγωγή τους.³¹⁴

Τα πρώτα χρόνια είχε σχηματιστεί η Ανεξάρτητη Προσφυγική Ομάδα στη Βουλή, και επίσης έγιναν κάποιες απόπειρες, με το Κόμμα Αποκαταστάσεως Προσφύγων το 1924, και το Ριζοσπαστικό κόμμα το 1926. Η πρωτοβουλία για αποστασιοποίηση από τον βενιζελισμό τότε εκδηλώθηκε λόγω της δυσaráσκειας των προσφύγων για την ακύρωση της εκλογής του Μηνά Πατρικίου στη Θεσσαλονίκη από τον Πάγκαλο³¹⁵ και βέβαια των πάμπολλων προβλημάτων της αποκατάστασής τους. Ήταν μια στιγμή που αμφισβητήθηκε φανερά η πολιτική τους παρουσία στη χώρα, παρ' ότi ήταν νομικά κατοχυρωμένη, από το σύνολο του πολιτικού κόσμου και αναδείχθηκε η εκμετάλλευση της προσφυγικής ψήφου από τη βενιζελική παράταξη. Οι πρόσφυγες έτσι άρχισαν να αισθάνονται «μια ευτελής αγέλη εριφίων που άγεται ταπεινώς και φέρεται ένθεν και ένθεν προκειμένου να συντελέση εις την κομματικήν επικράτησιν των εκμεταλλευτών του», όπως είπε σε ομιλία του ο Αναστάσιος Αναστασιάδης, πρόεδρος του Κόμματος Αποκαταστάσεως Προσφύγων.³¹⁶

Η συσπείρωσή τους βέβαια γύρω από «δικά τους» προσφυγικά κόμματα θα τους απάλλαζε από τις δεσμεύσεις που δημιουργούσε η πρόσδεσή τους στα κόμματα της εποχής και στο διπολισμό και έτσι θα μπορούσαν να επικεντρωθούν

³¹³ *Ελεύθερος Λόγος*, 7/9/1926. Βέβαια ο ίδιος πολιτικός, σε άλλες συνθήκες, κατά τη συζήτηση στη Βουλή για την επικύρωση του Οικονομικού Συμφώνου της 10^{ης} Ιουνίου 1930 με την Τουρκία, θα υποστηρίξει την πολιτική ανεξαρτητοποίηση των προσφύγων βουλευτών και την αυτόνομη δράση τους για την υπεράσπιση των προσφυγικών συμφερόντων.

³¹⁴ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», σ. 89.

³¹⁵ Ο Μηνάς Πατρικίου, δικηγόρος και πρόεδρος της Ανώτατης Επιτροπής Προσφύγων, εξελέγη δήμαρχος Θεσσαλονίκης στις πρώτες για τις Νέες Χώρες δημοτικές εκλογές του Νοεμβρίου 1925 υποστηριζόμενος από την αριστερά, το Εργατικό Κέντρο και το σύνολο των προσφύγων της πόλης. Ο Πάγκαλος όμως ακύρωσε την εκλογή επειδή είχε την υποστήριξη της αριστεράς. Στις αντιδράσεις των προσφύγων ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας απάντησε πως δεν ήταν δυνατόν να απαιτούν «οι από τριών ετών εγκατασταθέντες πρόσφυγες να αναδεικνύουν εκ της τάξεων τους τον Δημοκρατικόν άρχοντα της Μακεδονικής πρωτεύουσας» (εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 19 Νοεμβρίου 1925) (στο: Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 135).

³¹⁶ *Παμπροσφυγική*, 24, 25 Δεκεμβρίου 1925.

στην προώθηση των προσφυγικών συμφερόντων.³¹⁷ Οι επικεφαλής των κομμάτων αυτών, για να πείσουν τους συμπατριώτες τους να αποδεσμευτούν από το βενιζελισμό, τόνιζαν τις παραλείψεις των βενιζελικών κυβερνήσεων εις βάρος τους και επίσης ότι η διάκριση γηγενών-προσφύγων ήταν μια τεχνητή κατασκευή των βενιζελικών για να καρπώνονται την προσφυγική ψήφο.³¹⁸ Τελικά όμως οι σχηματισμοί αυτοί δεν βρήκαν ευρεία υποστήριξη ανάμεσα στον προσφυγικό πληθυσμό και ταυτόχρονα, λόγω της διασποράς της προσφυγικής εγκατάστασης, ήταν ανέφικτος στόχος η αυτοδύναμη εκλογική δύναμη ενός προσφυγικού κόμματος και η επίτευξη αυτόνομης παρουσίας του στην ελληνική Βουλή. Η εγκατάσταση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο ευνοούσε τους συνδυασμούς των Φιλελευθέρων.³¹⁹ Έτσι μετά τη βραχύβια αυτή προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης και πολιτικής χειραφέτησης των προσφύγων, συνέχισαν να διεκδικούν τα αιτήματά τους και να πιέζουν για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους μέσω των υπάρχοντων κομμάτων, άθυρμα στις πολιτικές σκοπιμότητες του Διχασμού στον Μεσοπόλεμο.

Δευτερευόντως, η πολιτική τους στάση διαμορφώθηκε και εκφράστηκε μέσα στις δεδομένες πολιτικές συνθήκες που ίσχυαν κατά την εγκατάστασή τους: η πόλωση του Εθνικού Διχασμού, κυρίαρχο χαρακτηριστικό του Μεσοπολέμου, τους ανάγκαζε να πάρουν θέση υπέρ του ενός ή του άλλου πόλου και απέκλειε κάθε φυγόκεντρη πολιτική πρωτοβουλία. Επιπλέον, η ιδέα ότι η προσφυγιά τους ήταν προσωρινή, τουλάχιστον ως το τέλος της δεκαετίας του '20, και ο καθημερινός αγώνας της επιβίωσης τους εμπόδιζαν από το να έχουν μια πιο ενεργητική παρουσία και συμμετοχή στα κοινά.³²⁰

Η αδυναμία αυτόνομης πολιτικής παρουσίας των προσφύγων πιστοποιείται και από το γεγονός ότι ο προσφυγικός Τύπος δεν απέκτησε τη δυναμική που θα μπορούσε αν λάβει κανείς υπόψη του τον αριθμό τους και τον επείγοντα χαρακτήρα των αιτημάτων τους. Οι λίγες εθνικές προσφυγικές εφημερίδες υπήρξαν ως επί το

³¹⁷ Παρά τις διαφορές τους, τα κοινά αιτήματα που προωθούσαν ήταν η ίδρυση γεωργικής τράπεζας, η μεγαλύτερη ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος, η στήριξη των αγροτών και πάνω απ' όλα η άμεση απαλλοτρίωση και η απόδοση στους πρόσφυγες όλων των κτημάτων που ήταν απαραίτητα για την αποκατάστασή τους (*Παμπροσφυγική*, 12/6/1926).

³¹⁸ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 137.

³¹⁹ Σε όλο τον Μεσοπόλεμο οι αντιβενιζελικοί κατηγορούσαν τους αντιπάλους τους για αλλοίωση της σύνθεσης του εκλογικού σώματος με αλλαγή των ορίων των εκλογικών περιφερειών ώστε να πετύχουν το επιθυμητό εκλογικό αποτέλεσμα.

³²⁰ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 166.

πλείστον βραχύβιες: *Παμπροσφυγική, Προσφυγική Φωνή*, εκτός από τον *Προσφυγικό Κόσμο* (1927-1930, 1932-1970), που ήταν η μακροβιότερη.

3. Οι επιπτώσεις της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930

Η ελληνοτουρκική προσέγγιση, παρ' ότι θεωρείται ένα μεγάλο επίτευγμα της τελευταίας βενιζελικής κυβέρνησης και του ίδιου του Βενιζέλου, στην Ελλάδα προκάλεσε ένα μεγάλο κύμα αντιδράσεων, κυρίως ανάμεσα στους οπαδούς του. Ιδίως οι πρόσφυγες είδαν τα συμφέροντά τους να θυσιάζονται οριστικά προς όφελος της ειρήνης και άλλων εθνικών σκοπιμοτήτων. Το πιο σημαντικό, μετά την ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930 οι σχέσεις με το βενιζελισμό κλονίστηκαν, με αποτέλεσμα να εκδηλωθούν φυγόκεντρες τάσεις από τον προσφυγικό κόσμο, οι οποίες είχαν μακροπρόθεσμες συνέπειες για τους πολιτικούς συσχετισμούς της δεκαετίας του '30.

Μια πρώτη εκδήλωση κρίσης στη σχέση των προσφύγων με τον Βενιζέλο σημειώθηκε στις γερουσιαστικές εκλογές του 1929. Ήδη είχαν ξεκινήσει οι διεργασίες για την ελληνοτουρκική προσέγγιση και την επίλυση των οικονομικών διαφορών με την Τουρκία, οι οποίες σχετίζονταν κυρίως με τις ανταλλάξιμες περιουσίες και τις υποχρεώσεις της μιας χώρας προς την άλλη. Η ελληνική πλευρά και ο Βενιζέλος κινούνταν στην κατεύθυνση της συμφωνίας με την Τουρκία για συμψηφισμό των οφειλών των δύο χωρών, χωρίς παράλληλα να αποδοθεί στους πρόσφυγες από το ελληνικό κράτος το υπόλοιπο της αποζημίωσης για το σύνολο της περιουσίας τους.³²¹ Οι σχετικές φήμες που κυκλοφορούσαν προκάλεσαν την έντονη δυσαρέσκεια των προσφύγων.³²² Η δυσαρέσκεια αυτή ανησυχούσε ιδιαίτερα τον Βενιζέλο γιατί μπορούσε να προκαλέσει την πολιτική τους μεταστροφή, με μοιραίες συνέπειες για την ισχύ των Φιλελευθέρων.

Τις παραμονές των γερουσιαστικών εκλογών του 1929 ο προσφυγικός κόσμος διχάστηκε. Από τη μια πλευρά η προσφυγική οργάνωση ΠΟΑΔΑ (Προσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξιμών) έβαλλε κατά του Βενιζέλου κατηγορώντας τον για προδότη των προσφυγικών συμφερόντων και

³²¹ Μια προκαταβολή της αποζημίωσης, ύστερα από μια διαδικασία προσωρινής εκτίμησης των περιουσιών, τους είχε καταβληθεί το 1926, λίγο από πριν τις εκλογές, αλλά με παρακράτηση του 25% από την Εθνική Τράπεζα.

³²² Ιφιγένεια Αναστασιάδου, «Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμ. Θάνου Βερέμη, Οδ. Δημητρακόπουλου, Αθήνα 1980, σ. 322.

παρακινούσε τον προσφυγικό κόσμο σε αποχή. Άλλες προσφυγικές οργανώσεις όμως διαφοροποιήθηκαν και προέτρεπαν τους πρόσφυγες να ψηφίσουν.³²³ Τελικά στις εκλογές της 21^{ης} Απριλίου 1929 οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν το 54,85% των ψήφων και 72 από τις 92 έδρες, ενώ η συμμετοχή των προσφύγων ήταν αθρόα.³²⁴

Σύντομα, η επόμενη δοκιμασία στη σχέση των προσφύγων με τον βενιζελισμό ήταν η επικύρωση στη Βουλή³²⁵ του Οικονομικού Συμφώνου της 10^{ης} Ιουνίου 1930 που είχε υπογραφεί μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και προέβλεπε τον συμψηφισμό των ανταλλάξιμων περιουσιών και την αμοιβαία απόσβεση των οφειλών μεταξύ των δύο χωρών. Όλοι,³²⁶ και πολύ περισσότερο οι ίδιοι οι πρόσφυγες, γνώριζαν τη μεγάλη βαρύτητα, υλική και συμβολική, που είχε αυτή η συμφωνία. Σηματοδοτούσε τον οριστικό χαρακτήρα του ξεριζωμού τους, τη διάψευση δηλαδή των προσδοκιών για επιστροφή στη «χαμένη πατρίδα», και ταυτόχρονα τη διαιώνιση των προβλημάτων επιβίωσης και την παγίωση της χαμηλής κοινωνικής θέσης που είχαν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα, χωρίς δυνατότητα συνεπώς να ανακτήσουν την παλιά οικονομική και κοινωνική τους ταυτότητα.

Το κρίσιμο σημείο εδώ ήταν η στάση των προσφύγων βουλευτών. Κατά τη διάρκεια της έντονης συζήτησης, εκείνοι τόνιζαν και πάλι ότι όφειλε το ελληνικό κράτος να υποκαταστήσει το τουρκικό στις υποχρεώσεις που προέβλεπε η Σύμβαση Ανταλλαγής για τις ανταλλάξιμες περιουσίες. Την ιδέα αυτή ο Βενιζέλος την είχε ήδη αποκρούσει σθεναρά από την περίοδο των γερουσιαστικών εκλογών του 1929, θεωρώντας ότι με το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων το ελληνικό κράτος

³²³ «Γνωρίζομεν κάλλιστα ότι εάν αρνείται προς το παρόν να μας αποζημιώσει, δεν το κάνει από μίσος ή από κακίαν, αλλά από αδυναμίαν, διότι τώρα που ήλθε προσπαθεί να περισώσει και με αυτά να μας αποκαταστήσει ό,τι του άφησαν οι εκάστοτε επιτήδριοι των εκάστοτε κυβερνήσεων κατά τον χρόνον της απουσίας του. Μη θελήσετε ούτε καν να ακούσετε το διάγγελμα της δήθεν ανωτάτης επιτροπής, η οποία αποτελείται από εκμεταλλευτές των προσφύγων», έγραφαν προσφυγικές οργανώσεις στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, 20/4/1929 (Ιφ. Αναστασιάδου, ό.π., σ. 323).

³²⁴ Ιφιγένεια Αναστασιάδου, ό.π., σ. 324. Επίσης στην εφημερίδα *Προσφυγικός κόσμος*, 3 μήνες πριν από τις εκλογές, (17/2/1929) η εφημερίδα αναφέρει χαρακτηριστική αποστροφή εκπροσώπου προσφυγικού σωματείου: «Ωρίμασε στον προσφυγικόν κόσμον η συνείδησις ότι δεν επιτρέπεται εις αυτόν να συνεχίξη να ζή πολιτικώς υπόδουλος εν τη ελευθέρω του πατρίδι, αυτός ο οποίος έζη ελεύθερος πολιτικώς εν τη υποδούλω αυτού πατρίδι». Τη μέρα των γερουσιαστικών εκλογών (21/4/1929) κυκλοφορεί με πρωτοσέλιδο με τίτλο «Μακριά από τας κάλπας» και πρόταση αποχής από τις εκλογές. Όμως η εφημερίδα μεταμελήθηκε και στις 28 Απριλίου 1929, με τίτλο «Κάμομεν έκκλησιν προς αμφοτέρους», δηλώνει ότι οι πρόσφυγες δεν έχουν στόχο να απομακρυνθούν ούτε να διαλύσουν το Κόμμα των Φιλελευθέρων.

³²⁵ Στις 17, 23, 24 και 25 Ιουνίου 1930.

³²⁶ Η σπουδαιότητά της φαίνεται και από το γεγονός ότι η αγορά του Βενιζέλου στη Βουλή τυπώθηκε σε σχεδόν 200.000 αντίτυπα, που διανεμήθηκαν μέσω της Λέσχης Φιλελευθέρων της Αθήνας: 100.000 για τη Μακεδονία, 50.000 για τη Θράκη και 34.000 για την περιοχή της πρωτεύουσας. (Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 207).

εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του απέναντι στους πρόσφυγες, αφού επιπλέον κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε κατάρρευση τον κρατικό προϋπολογισμό.³²⁷

Ο μόνος βουλευτής που κατήγγειλε ανοιχτά την πολιτική του Βενιζέλου ήταν ο πρόεδρος της ΠΟΑΔΑ Μ. Τσιγδέμογλου, που κάλεσε τους πρόσφυγες σε αντίσταση και απείλησε μάλιστα ότι θα προσφύγει στην ΚτΕ.³²⁸ Είναι χαρακτηριστική για τη φορτισμένη ατμόσφαιρα που επικράτησε κατά τη συζήτηση και για την κατάσταση πνευμάτων η απειλή του Βενιζέλου προς όποιον προσέφευγε στην ΚτΕ για ποινική δίωξη με βάση το γνωστό Ιδιώνυμο.³²⁹ Από την άλλη, εκδηλώθηκε μια κίνηση εκ μέρους των προσφύγων βουλευτών, με επικεφαλής τον βουλευτή του κόμματος των Προοδευτικών και πρώην υπουργό Προνοίας Μιχάλη Κύρκο, για αποχώρηση των προσφύγων βουλευτών από τα βενιζελικά κόμματα και σχηματισμό ανεξάρτητης προσφυγικής ομάδας στη Βουλή που θα προωθούσε τα ιδιαίτερα προσφυγικά συμφέροντα. Τελικά όμως όλοι οι Φιλελεύθεροι βουλευτές υπερψήφισαν το σύμφωνο και η αποσκίρτηση από τη βενιζελική παράταξη δεν πραγματοποιήθηκε.

Βέβαια, ο προσφυγικός κόσμος παρέμενε διχασμένος απέναντι στις εξελίξεις. Στα τέλη Οκτωβρίου 1930, πριν από το ταξίδι του Βενιζέλου στην Άγκυρα, οι προσφυγικές οργανώσεις διοργάνωσαν συλλαλητήρια και έστειλαν επιστολές διαμαρτυρίας προς τον Βενιζέλο αλλά και τον Ινονού,³³⁰ ζητούσαν την επίλυση των προσφυγικών ζητημάτων στη βάση της ηθικής και του δικαίου, αλλιώς η ελληνοτουρκική φιλία, σύμφωνα με αυτούς, απέβαινε κενή περιεχομένου και ασταθής.³³¹ Οι εκκλήσεις τους δεν εισακούστηκαν και έπρεπε πλέον να προσαρμοστούν στις νέες πραγματικότητες που δημιούργησε η ελληνοτουρκική προσέγγιση. Παρ' ότι στις σχέσεις με τον Βενιζέλο οι εκπρόσωποι των προσφύγων και ο ίδιος ο προσφυγικός κόσμος δεν επέλεξαν τη ρήξη και φάνηκε πως στις επόμενες εκλογές του 1932 στήριξαν οριακά τη βενιζελική και δημοκρατική παράταξη, η δυσaráσκεια και η απογοήτευσή τους από τις εξελίξεις διατάραξε

³²⁷ Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, οι ευθύνες της Ελλάδας περιορίζονταν σε δύο τομείς: «Το ελληνικό κράτος είχε την υποχρέωση να διαθέσει υπέρ της προσφυγικής μάζης την ανταλλάξιμη τουρκικήν περιουσίαν την εν Ελλάδι κειμένην». Θεωρεί ότι αυτή την υποχρέωση την εκπλήρωσε εκδίδοντας τις ομολογίες των ανταλλαξίμων. Δεύτερη υποχρέωση ήταν «η συμπλήρωσις και η ολοκλήρωσις της προσφυγικής αποκαταστάσεως». (Ελ. Βενιζέλος, *Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής*, 17 Ιουνίου 1930, 1152. Στο: Ιφ. Αναστασιάδου, ό.π., υποσ. 64, σ. 404).

³²⁸ Μ. Τσιγδέμογλου, *Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής*, 24 Ιουνίου 1930, σ. 1289.

³²⁹ Ελ. Βενιζέλος, *Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής*, 25 Ιουνίου 1930, σ. 1324.

³³⁰ Ιφ. Αναστασιάδου, ό.π., σ. 329.

³³¹ *Εσπερινή*, 27 Οκτωβρίου 1930.

ανεπανόρθωτα τη σχέση τους με τον βενιζελισμό και έθεσε υπό αίρεση την άνευ όρων υποστήριξή του.

Τα επόμενα χρόνια, καθώς προχωρά η διαδικασία πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία και η ταυτότητα του «πρόσφυγα» ξεθωριάζει, θα διαφοροποιήσουν την πολιτική τους συμπεριφορά καθώς θα στραφούν και προς άλλες πολιτικές δυνάμεις, επηρεάζοντας καθοριστικά τις πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του '30.

4. Το ΚΚΕ και οι πρόσφυγες

Η έλευση μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ενός τόσο μεγάλου αριθμού προσφυγικού πληθυσμού, που δια미άζ μετέβαλλε όλα τα δεδομένα που ίσχυαν ως τότε στο ελληνικό κράτος, μορφοποιήθηκε σε ένα σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα του Μεσοπολέμου που φαινόταν να απειλεί τα θεμέλια του υπάρχοντος οικονομικο-κοινωνικού οικοδομήματος. Η απειλή αυτή έπρεπε άμεσα να εξουδετερωθεί, άρα να υπάρξει μια γραμμή και πρακτικές διαχείρισης του «προσφυγικού ζητήματος». Στην προσπάθεια αυτή κινητοποιήθηκε βέβαια το ελληνικό κράτος αλλά και η διεθνής κοινότητα μέσα από την Κοινωνία των Εθνών, που έθεσε υπό την εποπτεία της με την ίδρυση της ΕΑΠ το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων.

Η βασική αρχή του προγράμματος της προσφυγικής αποκατάστασης να διαχωρίσει τους πρόσφυγες σε αστούς και αγρότες και να ρίξει το μεγαλύτερο βάρος στην αγροτική αποκατάσταση είχε, μεταξύ άλλων, στόχο να διαδώσει την ιδεολογία της μικροϊδιοκτησίας στους νεοαφιχθέντες πληθυσμούς. Η ιδεολογία αυτή, βαθιά ριζωμένη στην ελληνική κοινωνία ήδη από τον 19^ο αιώνα, οδηγούσε τους αγρότες πρόσφυγες να πυκνώσουν τα μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας -ήδη πολυπληθή- για να αποτραπεί έτσι και η πιθανότητα σύμπτυξης ενός κοινού διεκδικητικού χώρου ανάμεσα σε αγρότες και εργάτες.³³²

Η περίοδος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν τόσο ρευστή και ασταθής σε όλα τα επίπεδα, που διαγραφόταν αρκετά ευεπίφορη σε ανατρεπτικές ιδέες. Η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας καθιστούσε άκαρπες τις εκκλήσεις για εθνική ομοψυχία και συσπείρωση. Οι οικονομικές και κοινωνικές συγκρούσεις εκδηλώθηκαν εντονότερα την περίοδο αυτή, ιδίως στα αστικά κέντρα όπου συγκεντρώνονταν οι εργατικοί πληθυσμοί και γινόταν ορατή η εξαθλίωση και η

³³² Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», σ. 106.

ανέχεια. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνιέται πως η έκρηξη της Οκτωβριανής επανάστασης στη Ρωσία το 1917 και η στερέωσή της τάραξε τον αστικό κόσμο σε όλη την Ευρώπη.

Συνεπώς στην Ελλάδα οι εξαθλιωμένες προσφυγικές μάζες θεωρούνταν ιδιαίτερα «ευάλωτες» για τη διάδοση της ανατρεπτικής προπαγάνδας. Επρόκειτο για ένα δεδομένο που αναγνωριζόταν τόσο από μέλη του αστικού πολιτικού κόσμου όσο και του «αντίπαλου δέους», του ΣΕΚΕ.³³³ Αν με την αγροτική αποκατάσταση ένα μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού είχε εισέλθει στη διαδικασία ενσωμάτωσης, η προλεταριοποίηση των αστών προσφύγων εγκυμονούσε τον «κίνδυνο» του πολιτικού ριζοσπαστισμού.³³⁴ Εγχώριοι και ξένοι ιθύνοντες είχαν την κοινή πεποίθηση ότι ως μικροϊδιοκτήτες οι πρόσφυγες ήταν «αδύνατον να εγκολπωθούν τον κομμουνισμό»,³³⁵ γι' αυτό έγιναν κάποιες προσπάθειες από τις κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου να «αναχαιτιστεί» η προλεταριοποίησή τους, χορηγώντας τους βραχυπρόθεσμα δάνεια και ευνοώντας την ανάπτυξη μικροβιοτεχνιών και την αυτοαπασχόληση. Εγχείρημα όμως που εκ των πραγμάτων παρέμεινε ατελές.

Το ΚΚΕ κατά τη δεκαετία του '20 ήταν ένα νεαρό κόμμα που διήλθε από μεγάλες περιπέτειες και είχε δυσκολίες απεύθυνσης και επιρροής σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Την περίοδο αυτή δεν κατάφερε να συναντηθεί με τον προσφυγικό πληθυσμό για πολλούς λόγους. Το ΣΕΚΕ, ο πρόδρομός του, είχε καταδικάσει τη Μικρασιατική Εκστρατεία και είχε απορρίψει τις αλυτρωτικές προσδοκίες του ελληνορθόδοξου μικρασιατικού πληθυσμού. Μετά την Καταστροφή ήταν επιφυλακτικό απέναντι στην παρουσία των προσφύγων στην Ελλάδα, κατήγγειλε τη συνθήκη της Λοζάνης και από διαφορετική αφετηρία από τους αντιβενιζελικούς τούς αντιμετώπιζε ως απειλή για τα δικαιώματα των γηγενών εργατών. Στην ταξική του οπτική και ανάλυση δεν μπορούσε να χωρέσει μια

³³³ Ο συντηρητικός Κ. Ζαβιτζιάνος ισχυριζόταν το 1924 στη Βουλή για την Αβασίλευτη: «Κίνδυνον μόνον διατρέχει εκ της κινήσεως, η οποία παρατηρείται εις μικράν επί του παρόντος τάξιν εργατών και προσφύγων και την οποίαν πρέπει να αντιμετωπίση σοβαρώς η κυβέρνησις πριν εξαπλωθή και φέρη την αποσύνθεσιν και το χάος, τα οποία έφερον αλλού». (*Πρακτικά Συζητήσεων Βουλής*, 25 Μαΐου 1924, σ. 81). Από την άλλη, ο Σ. Μάξιμος θεωρούσε τους πρόσφυγες «ένα εύφλεκτο υλικό που σε δεδομένη στιγμή θα μπορούσε να ενισχύση την επαναστατική τάξιν» [Σεραφεΐμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Αθήνα 1975, σ. 42 (στο: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 214)].

³³⁴ Χαρακτηριστικά, στη μεσηνιακή εφημερίδα *Θάρρος* (9/2/1925) αναφέρεται αποστολή εγκυκλίου από το Υπουργείο Περιθάλψεως όπου επιστά στις τοπικές αρχές την προσοχή γιατί «πράκτορες του μπολσεβικισμού» προσπαθούν να πείσουν τους πρόσφυγες για τις ιδέες τους. Επίσης ζητά τη συνδρομή των μορφωμένων προσφύγων ώστε να τους απομακρύνουν από τέτοιου είδους επιρροές.

³³⁵ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», σ. 106.

εξαθλιωμένη και προλεταριοποιημένη μεν αλλά εθνοτική-πολιτισμική ομάδα, η οποία σε άλλη περίπτωση θα μπορούσε να αποτελέσει προνομιακό χώρο παρέμβασης και ιδανικό ακροατήριο για τα προτάγματά του.³³⁶ Επίσης η απομάκρυνση μεταξύ τους παγιωνόταν όσο στις απεργίες οι εργοδότες χρησιμοποιούσαν τους εξαθλιωμένους και μη συνδικαλισμένους πρόσφυγες ως απεργοσπάστες.³³⁷

Επιπλέον η θέση που υιοθέτησε το ΚΚΕ στο Μακεδονικό ζήτημα κατά την προσχώρησή του στην Γ' Διεθνή για «Ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη»³³⁸ είχε μεγάλο κόστος για την πολιτική δράση του και το αποξένωσε από τον προσφυγικό πληθυσμό δημιουργώντας αγεφύρωτο χάσμα. Η γραμμή που ακολούθησε η Γ' Διεθνής και η Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία και στη συνέχεια αποδέχτηκε το ΚΚΕ -όχι χωρίς αντιδράσεις-³³⁹ ήταν ότι η ειρήνη στην περιοχή μπορούσε να διασφαλιστεί μόνο με μια αυτόνομη Μακεδονία και Θράκη, που θα ενωνόταν με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες σε μια ομοσπονδία σοσιαλιστικού τύπου. Για να υλοποιηθεί βέβαια αυτό το σχέδιο, έπρεπε να επιστρέψουν στα εδάφη αυτά οι «Βουλγαρομακεδόνες πρόσφυγες» και άρα να ακυρωθεί η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων.³⁴⁰

Παράλληλα βέβαια με τη γραμμή αυτή για το Μακεδονικό, το ΚΚΕ σχημάτισε το «Ενιαίο Μέτωπο Αγροτών, Εργατών και Προσφύγων»,³⁴¹ που ήταν και η ονομασία του συνδυασμού με τον οποίο πήρε μέρος στις εκλογές του 1926 και του 1928. Όμως μετά το 1925 εκλείπουν σταδιακά από τα επίσημα κείμενα και τις προκηρύξεις του κόμματος οι αναφορές στους πρόσφυγες, ενώ τα επόμενα χρόνια (1929-1933) η ονομασία του εκλογικού συνδυασμού του ΚΚΕ έγινε «Ενιαίο Μέτωπο

³³⁶ Χαρακτηριστικά στην 233/ε Απόφαση της ευρείας Εκτελεστικής Επιτροπής του ΚΚΕ (δημοσιεύτηκε στην «Κομμουνιστική Επιθεώρηση», έτος ε', Ιούνιος-Ιούλιος 1925) αναφέρεται πως το κόμμα δεν μπορεί να αγνοήσει τη σύγκρουση συμφερόντων που υπάρχει στο εσωτερικό του προσφυγικού πληθυσμού ανάμεσα σε φτωχούς και πλούσιους πρόσφυγες και πως τα αιτήματα των αγροτών προσφύγων τα συνδέει με το αγροτικό ζήτημα, ενώ το πρόβλημα της ανεργίας των αστών προσφύγων στις πόλεις με το πρόβλημα της ανεργίας των εργατών (*Το ΚΚΕ - Επίσημα Κείμενα*, 1925-1928, Αθήνα 1965, τ. 2, σ. 76-77).

³³⁷ Όπως ανέφερε σε επιστολή του στις 2 Μαρτίου 1927 προς τον Α. Thomas, διευθυντή του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, ο γνωστός συνδικαλιστής του Μεσοπολέμου Δ. Στρατής: «η εργατική τάξη είναι αδύνατο να επιβληθεί στους εργοδότες οι οποίοι σε κάθε εργατική διεκδίκηση των οργανωμένων εργατών απαντούν με μαζικές απολύσεις, αντικαθιστώντας τους συνδικαλισμένους εργάτες με ασυνδικαλιστούς πρόσφυγες» (στο: Αντώνης Λιάκος, ό.π., σ. 48).

³³⁸ Η θέση υιοθετήθηκε στο 3^ο Έκτακτο Συνέδριο του ΚΚΕ (26/11-2/12/1924) και δημοσιεύτηκε ως «Απόφαση πάνω στο εθνικό» τον Φεβρουάριο του 1925 (*Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ*, τ. 1., σ. 528).

³³⁹ Αλέκος Παπαπαναγιώτου, *Το Μακεδονικό Ζήτημα και το Βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*, Αθήνα 1992, σ. 47. Επίσης: Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης - ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1999, σ. 45.

³⁴⁰ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 141.

³⁴¹ Ανακοινώθηκε επίσης στο 3^ο Έκτακτο Συνέδριο.

Εργατών και Αγροτών» χωρίς κάποια εξήγηση για την αλλαγή ονομασίας.³⁴² Η στάση του το διάστημα αυτό εμφανίζεται από αντιφατική έως ακατανόητη για την οπτική των προσφύγων και πιστοποιεί την ανύπαρκτη επιρροή του στον προσφυγικό πληθυσμό.

Η σταδιακή προσέγγιση προσφύγων και ΚΚΕ πραγματοποιείται από τις αρχές της δεκαετίας του '30 και σχετίζεται με την αποδέσμευση τμήματος του προσφυγικού πληθυσμού από τον βενιζελισμό. Τα άλλα κόμματα, το Λαϊκό και το Αγροτικό Κόμμα, δεν κατάφεραν να καρπωθούν τη δυσαρέσκεια των προσφύγων απέναντι στον Βενιζέλο και την απόσπαση δυνάμεων από τη βενιζελική παράταξη, ώστε να εξασφαλίσουν σταθερή πολιτική υποστήριξη από τις τάξεις των προσφύγων.³⁴³ Ταυτόχρονα, μετά το 1931 και την επέμβαση της Διεθνούς συντελέστηκε η οργανωτική ανασυγκρότηση του ΚΚΕ και το Πολιτικό Γραφείο³⁴⁴ αποτελούνταν πλέον στην πλειονότητά του από πρόσφυγες που κατάγονταν από τη δυτική Μικρά Ασία και τον Πόντο, όπως και η Κεντρική Επιτροπή. Το γεγονός αυτό βέβαια δεν αρκεί για να ερμηνεύσει τη μεταστροφή της στάσης των προσφύγων απέναντι στο ΚΚΕ, αλλά σηματοδοτεί μια τομή στο χαρακτήρα του κόμματος και στην τακτική που ακολουθεί, θέτοντας πια ως βασικό του οργανωτικό στόχο τον προσεταιρισμό των προσφύγων.

Εκτός από την πολιτική του ΚΚΕ, οι ζυμώσεις που συντελούνται αυτή τη δεκαετία στους κόλπους του προσφυγικού πληθυσμού μπορούν να ερμηνεύσουν πιο ολοκληρωμένα την πολιτική τους μετατόπιση. Η οικονομική κρίση και η απογοήτευση, η μεγαλύτερη ανάμειξη και απορρόφηση από τις κοινωνικές διεργασίες που συντελούνται στην ελληνική κοινωνία προκαλεί μεταβολές και αλλαγή συνείδησης στο προσφυγικό στοιχείο. Καθώς προχωρά η διαδικασία ενσωμάτωσης, υιοθετούν πλέον ταυτότητες που αφορούν την κοινωνικο-οικονομική τους θέση και λιγότερο την προσφυγική τους καταγωγή.

Στις αρχές της δεκαετίας του '30 το ΚΚΕ εγκατέλειψε το αίτημα για την «ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη», υιοθετώντας αυτό για «την πλήρη εθνική και πολιτική ισότητα των μειονοτήτων». Επίσης η αλλαγή της στάσης του απέναντι στους πρόσφυγες ισχυροποιείται μετά το 7^ο Συνέδριο της ΚΔ, που επέβαλε την πολιτική της

³⁴² Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 221.

³⁴³ Κώστας Κατσάλης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 144. Άλλωστε το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας το 1933 διασπάται και αποδυναμώνεται.

³⁴⁴ Άγγελος Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 146. Το 1931 είναι 4 στους 7, το 1934 5 στους 6, το 1935 5 στους 7.

δημιουργίας «Λαϊκών Μετώπων» με όλα τα δημοκρατικά κόμματα για την απόκρουση του φασισμού.³⁴⁵

Ο Γρ. Δαφνής, αποτιμώντας το βενιζελικό έργο για την αποκατάσταση των προσφύγων, διαπιστώνει το 1963 βέβαια ότι παρά τις διακηρύξεις του Βενιζέλου για πλήρη αφομοίωση των προσφύγων και εξάλειψη των διαχωριστικών γραμμών με τους γηγενείς, δεν έδωσε προτεραιότητα στην ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης. Με αποτέλεσμα τη μονιμοποίηση της εξαθλίωσης των προσφύγων, η οποία οδήγησε στο να μεταβληθούν οι προσφυγικοί συννοικισμοί σε προπύργια του ΚΚΕ. Κατ' επέκταση τον επικρίνει ότι, παρά τις επιτυχίες του σε άλλους τομείς της τετραετίας, δεν έλυσε το κοινωνικό πρόβλημα, που απέβαινε όλο και οξύτερο κατά τη δεκαετία του '30. Θεωρεί μάλιστα ότι κρίσιμο παράγοντα για την πολιτική σύγκρουση που εκδηλώθηκε τη δεκαετία του '30 και του '40, με την ενίσχυση της Αριστεράς, αποτέλεσε η ροπή των εξαθλιωμένων προσφυγικών μαζών προς κάθε είδους ανατρεπτική κίνηση που τους υποσχόταν καλύτερες μέρες.³⁴⁶

Ακόμα και αν η προτίμηση στο ψηφοδέλτιο του Ενιαίου Μετώπου στις εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του '30 δεν ήταν συνειδητή και συνιστούσε ψήφο διαμαρτυρίας ή ψήφο εθνοτική, όπως υποστηρίζει ο Γ. Μαυρογορδάτος, λόγω της προσφυγικής σύνθεσης της ηγετικής ομάδας του ΚΚΕ, είναι αναμφισβήτητο πως μια μερίδα των προσφύγων στράφηκε προς το κόμμα αυτό, και αυτή η αλλαγή αποτυπώνει και πολιτική στροφή μερίδας των προσφύγων προς τα κομμουνιστικά προτάγματα, που ενισχύουν οι εργατικοί αγώνες αυτής της περιόδου κυρίως στη Βόρειο Ελλάδα.

Πάντως στις εκλογές του 1932, που αποτελούν τομή ως προς τη μαζικότητα της προτίμησης των προσφύγων προς το βενιζελισμό, καταγράφονται σημαντικές «διαρροές» προς το Ενιαίο Μέτωπο³⁴⁷ και γίνεται πλέον εμφανής η στροφή των προσφύγων προς την Αριστερά.³⁴⁸ Οι διαρροές αυτές διευρύνονται στις εκλογές του 1933 και παγιώνονται στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Καραβά, ειδικά στις εκλογές του 1933 η απομάκρυνση των προσφύγων από τη βενιζελική επιρροή είχε μεγάλο κόστος αφού έκρινε το αποτέλεσμα οδηγώντας τους

³⁴⁵ Άγγελος Ελεφάντης, ό.π., σ. 236-237.

³⁴⁶ Γρηγόριος Δαφνής, ό.π., τ. 2, σ. 97.

³⁴⁷ Αλλά και προς το αντιβενιζελικό στρατόπεδο.

³⁴⁸ Σπύρος Καραβάς, ό.π., σ. 148.

βενιζελικούς στην ήττα.³⁴⁹ Σύμφωνα με τον Ελεφάντη, από αυτό το σημείο και μετά το ΚΚΕ γνωρίζει μια σημαντική ανάπτυξη στον προσφυγικό πληθυσμό.³⁵⁰

Καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν βέβαια και οι πολιτικές εξελίξεις μετά το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα του 1935, το οποίο οδήγησε σε συντριπτική ήττα το βενιζελικό πόλο και υποχώρησή του από την πολιτική σκηνή, με αποτέλεσμα η εξουσία να μονοπωληθεί από τα ακραία στοιχεία της αντιβενιζελικής παράταξης που επανέφεραν τη μοναρχία. Η περίοδος αυτή συγκλονίζεται επίσης από απεργιακές κινητοποιήσεις που φέρνουν πιο κοντά τον προσφυγικό εργατικό πληθυσμό με τις δυνάμεις των κομμουνιστών.³⁵¹

Τέλος, σημαδιακή ήταν και η απόφαση του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ για το προσφυγικό ζήτημα στις 12 Απριλίου 1936, ορόσημο για τη στάση του στο θέμα καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου: πλέον αντιμετωπίζει τους πρόσφυγες ως σύνολο χωρίς νύξη ταξικής διαφοροποίησης και υιοθετεί μια σειρά από προσφυγικά αιτήματα.³⁵²

---

³⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 149.

³⁵⁰ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, (επιμέλεια: Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρής, Μ. Χαραλαμπίδης), Αθήνα 2017, σ. 197.

³⁵¹ Κωνσταντίνος Κατσάπης, «Πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο», 2002, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5879> > (ανακτήθηκε: 6/1/2019).

³⁵² Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 229.

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων της Καλαμάτας στις εκλογές του Μεσοπολέμου

I. Οι εκλογικές αναμετρήσεις στον τοπικό Τύπο

Στις τοπικές εφημερίδες του Μεσοπολέμου με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία, το *Θάρρος* και τη *Σημαία*, κυρίως από τις εκλογές του 1926 και εξής, κατά την προεκλογική περίοδο επαναλαμβάνεται απαρέγκλιτα το ίδιο ερώτημα σχετικά με τις εκλογικές προτιμήσεις των προσφύγων. Αναγνωρίζεται έτσι έμμεσα πως η προσφυγική ψήφος διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο για την έκβαση της ψηφοφορίας. Ο σχολιασμός εξαρτάται κάθε φορά από την πολιτική συγκυρία, τα προγνωστικά και βέβαια την ιδεολογική θέση και τον πολιτικό προσανατολισμό κάθε εφημερίδας: Μέχρι τις εκλογές του 1932 και οι δύο εφημερίδες πρόσκεινται στην αντιβενιζελική παράταξη. Η *Σημαία* υποστηρίζει το Λαϊκό κόμμα και τους υποψηφίους του, ενώ το *Θάρρος* με διευθυντή τον Πότη Ιππόλυτο³⁵³ ακολουθεί αντιβενιζελική γραμμή, υποστηρίζοντας όμως τους υποψηφίους των Ελευθεροφρόνων στις εκλογές. Παράλληλα, βέβαια, στο πρωτοσέλιδό της αρθρογραφεί συστηματικά ο βουλευτής των Φιλελευθέρων και διατελέσας υπουργός Εθνικής Οικονομίας Σταύρος Κωστόπουλος, ιδιαίτερα κατά την τετραετία διακυβέρνησης Βενιζέλου 1928-1932. Από το Μάιο του 1932 που παραιτείται ο Π. Ιππόλυτος από τη θέση του διευθυντή και αναλαμβάνει ο δικηγόρος Ευάγγελος Δημητρακόπουλος διαφοροποιείται ο πολιτικός προσανατολισμός του *Θάρρους* και αποκτάει φιλοβενιζελική τοποθέτηση, τονίζοντας το δημοκρατικό της φρόνημα ενάντια στην παλινόρθωση της μοναρχίας.

Μεγάλη σημασία βέβαια για την εξαγωγή συμπερασμάτων έχει ο υπολογισμός της αναλογίας των προσφύγων εκλογέων στο σύνολο του εκλογικού σώματος της πόλης. Έτσι, σύμφωνα με αναφορά στη *Σημαία*, ήδη από το 1923 είχαν πολιτογραφηθεί 2.464 πρόσφυγες, από αυτούς δικαίωμα ψήφου είχαν 765, ενώ τη

³⁵³ Ο Π. Ιππόλυτος γεννήθηκε στην Καλαμάτα το 1898 και δικηγόρησε στην πόλη από το 1928 μέχρι το 1936. Από το 1919 δημοσιογραφούσε σε καλαματιανές εφημερίδες. Διετέλεσε διευθυντής των εφημερίδων *Κήρυξ*, *Ηχώ της Μεσσηνίας*, *Θάρρος*, *Λαϊκή Φωνή*. Στο δημοψήφισμα του 1920 για επαναφορά του Κωνσταντίνου ήταν γραμματέας της Ένωσης Βασιλοφρόνων Μεσσηνίας. Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Καλαμάτας την περίοδο 1928-1930, διορίστηκε από τη Μεταξική δικτατορία γραμματέας της Γενικής Διευθύνσεως Κρήτης (1936-1938). Μετά το 1940 δικηγορούσε στην Αθήνα, διορίστηκε σε δημόσιες θέσεις και παρασημοφορήθηκε. (Νίκος Καράμπελας, *Μεσσηνιακό Βιογραφικό Λεξικό- Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Καλαμάτα 1962).

συγκεκριμένη στιγμή εκδόθηκαν 722 εκλογικά βιβλιάρια.³⁵⁴ Αποτελούν έτσι γύρω στο 16% του εκλογικού σώματος στην πόλη, αναμφίβολα κρίσιμο μέγεθος για τη διαμόρφωση του τελικού αποτελέσματος.

Για να γίνει αντιληπτή η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης των κομμάτων στη Μεσσηνία και στην πόλη της Καλαμάτας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και να διερευνηθεί η επίδραση που είχε η ψήφος των προσφύγων, είναι αναγκαίο να παρουσιαστεί ο πολιτικός συσχετισμός που είχε διαμορφωθεί πριν από την άφιξή τους. Οι δυνάμεις των δύο κυρίαρχων παρατάξεων του Διχασμού ακολούθησαν, και στην περιοχή της Μεσσηνίας, τις διακυμάνσεις που σημειώθηκαν συνολικά στην Παλαιά Ελλάδα. Η αντιβενιζελική τοποθέτηση της Παλαιάς Ελλάδας δεν ήταν δεδομένη στο παρελθόν: στις εκλογές του Μαΐου του 1915 οι βενιζελικοί είχαν συγκεντρώσει 128 έδρες έναντι 56 των αντιπάλων τους. Ο Εθνικός Διχασμός όμως στη συνέχεια προκάλεσε και εδραίωσε τον αντιβενιζελικό και φιλοβασιλικό προσανατολισμό της.³⁵⁵ Όσον αφορά τη Μεσσηνία, στις εκλογές του 1912 είχαν εκλεγεί 12 βενιζελικοί υποψήφιοι και 2 «παλαιοκομματικοί», ενώ στις εκλογές του 1915 εξελέγησαν 6 βενιζελικοί και 8 αντιβενιζελικοί.³⁵⁶

Στις κρίσιμες εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 με το «ανατρεπτικό» αποτέλεσμα, οι αντιβενιζελικοί πανελλαδικά συγκέντρωσαν το 60% των ψήφων και κέρδισαν σχεδόν το σύνολο των εδρών (176 έναντι 8 των βενιζελικών, εκ των οποίων έμειναν τελικά 6 λόγω της ακύρωσης των εκλογών στις Σπέτσες). Τα αποτελέσματα αυτής της εκλογικής αναμέτρησης αποτυπώνουν την οριστική μεταστροφή της Παλαιάς Ελλάδας προς τον αντιβενιζελισμό και το φιλομοναρχισμό, καθιστώντας την προπύργιο αυτής της πολιτικής παράταξης και αποτελώντας σταθερό στοιχείο της εκλογικής γεωγραφίας ως τη δεκαετία του '50.³⁵⁷ Και στη Μεσσηνία εξελέγησαν 14 Λαϊκοί αποκλειστικά υποψήφιοι (Σπ. Κουμουνδούρος, Κ. Λυκουρέζος, Γ. Δικαιάκος, Γ. Σχινάς, Γ. Σπηλιόπουλος, Π. Σάκκης, Κων/νος Κουμουνδούρος, Π. Μπούτος, Αγγ. Μισυρλής, Β. Τσάφος, Π. Αντωναρόπουλος, Ν. Καλαντζάκος, Θ. Μοσχούλας, Αθ. Αιλανός).

³⁵⁴ *Σημεία*, 10/6/1923. Έξι χρόνια μετά, στο φύλλο της 16/4/1929, η εφημερίδα και πάλι τους υπολογίζει γύρω στους 700-800 εκλογείς.

³⁵⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920 – Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (επιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2003, τ. 6, σ. 32.

³⁵⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 33, 35.

³⁵⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 39.

II. Τα αποτελέσματα των εκλογών και η προσφυγική στάση

1. Οι εκλογές του 1923

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή η Επαναστατική Κυβέρνηση των Πλαστήρα-Γονατά προκήρυξε εκλογές στις 16/12/1923 για την ανάδειξη της Δ' Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης που θα αποφάσιζε για το πολίτευμα της Ελλάδας. Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν μετά την αποτυχία του κινήματος των Π. Γαργαλίδη-Γ. Λεοναρδόπουλου που χαρακτηρίστηκε ως «Αντεπανάστασις» και έσπευσαν να το υποστηρίξουν και να το υιοθετήσουν ο Ι. Μεταξάς και ο βασιλιάς Γεώργιος Β'.³⁵⁸ Οι βενιζελικοί αξιωματικοί αξιοποίησαν την ευκαιρία για να εκδιώξουν από τον κρατικό μηχανισμό και από το στράτευμα όλους τους αντιβενιζελικούς και να αναγκάσουν τον βασιλιά να εγκαταλείψει τη χώρα. Ταυτόχρονα, για να διασφαλίσουν το νέο συσχετισμό στο στρατό, πίεζαν για αλλαγή του πολιτεύματος. Οι πολιτικές δυνάμεις αντιμετώπιζαν πλέον νέες πραγματικότητες και προσπαθούσαν να ανασυγκροτηθούν εξισορροπώντας την έντονη παρουσία των στρατιωτικών στην πολιτική σκηνή και στη Βουλή. Οι δύο μεγάλες παρατάξεις του Διχασμού βρίσκονται επιπλέον κατακερματισμένες σε μικρότερα κόμματα με μεταβαλλόμενη δύναμη λόγω των συνεχών μεταπηδήσεων των βουλευτών από το ένα κόμμα στο άλλο. Στις 17 Μαρτίου 1924 διασπάστηκε το Κόμμα των Φιλελευθέρων σε τρία μέρη: στο Κόμμα των Προοδευτικών Φιλελευθέρων με επικεφαλής τον Γεώργιο Καφαντάρη, των Συντηρητικών Φιλελευθέρων με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο από την Πάτρα και στο Κόμμα των Φιλελευθέρων όπου εξελέγη αρχηγός ο Θεμιστοκλής Σοφούλης.

Από την εκλογική αναμέτρηση απείχαν οι αντιβενιζελικοί (Ηνωμένη Αντιπολίτευσις, Ζαϊμικό κόμμα και Πολιτικός Συνασπισμός). Ψήφισαν περίπου 700.000, αντί των 900.000 που φυσιολογικά θα συμμετείχαν, στοιχεία που προσδιορίζουν το ποσοστό της αποχής όχι πάνω από 30% (20-25%). Τα μέσα ψηφοφορίας (σφαιρίδιο στις Παλαιές Χώρες και χειρόγραφο ψηφοδέλτιο σε Αθήνα-Πειραιά και Νέες Χώρες) και η ύπαρξη κοινών συνδυασμών αποκλείουν τον υπολογισμό της εκλογικής δύναμης σε ψήφους ή ποσοστά των βενιζελογενών μορφωμάτων. Οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν 250 έδρες σε σύνολο 397, ενώ 120 η Δημοκρατική Ένωση μαζί με τους Δημοκρατικούς Φιλελεύθερους. Εξελέγησαν 18 Ανεξάρτητοι (από τους οποίους 7 βενιζελικοί και 7 αντιβενιζελικοί, που δεν

³⁵⁸ Το κίνημα επικράτησε σε όλη την Πελοπόννησο και στην πόλη της Καλαμάτας. Η εφημερίδα *Θάρρος* το υποστήριξε, όμως όταν καταπνίγηκε προσπάθησε να δικαιολογήσει τη στάση της σε λάθος λόγω της απουσίας του διευθυντή της εφημερίδας. Επίσης βλ. Γρηγόριος Δαφνής, τ. 1, σ. 156-157.

πειθάρχησαν στην απόφαση της αποχής, μεταξύ των οποίων ο Κ. Ζαβιτζιάνος), 3 Αγροτικοί, 3 μουσουλμάνοι και 3 Εβραίοι από τους ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους.³⁵⁹ Το ΣΕΚΕ συγκέντρωσε 18.000 ψήφους, αλλά δεν κατάφερε να εκλέξει βουλευτή, όπως ούτε στις εκλογές του 1920³⁶⁰. Στον κοινό συνδυασμό Φιλελευθέρων, Δημοκρατών-Φιλελευθέρων και Δημοκρατικής Ένωσης που συγκροτήθηκε στην περιφέρεια Αθηνών-Πειραιώς ήταν υποψήφιοι και 10 πρόσφυγες.³⁶¹ Η μεγάλη εκλογική δύναμη που διέθετε το κόμμα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου σε αυτή τη Βουλή (60 έδρες) οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην υποστήριξη και των προσφύγων, αναγνωρίζοντάς του ότι ήταν ο μόνος που είχε μια συνεπή και αμετακίνητη στάση κατά της δυναστείας και υπέρ της ανακήρυξης της Δημοκρατίας. Καθοριστικός παράγοντας λοιπόν σε αυτή την πρόιμη φάση παρέμβασης του προσφυγικού πληθυσμού στα ελληνικά πολιτικά πράγματα ήταν οι θέσεις των κομμάτων για το πολιτειακό και όχι ακόμα για τα προσφυγικά ζητήματα.³⁶² Συνολικά στην Δ΄ Συντακτική Βουλή (1923-1925) εξελέγησαν 54 πρόσφυγες πληρεξούσιοι.

Στη Μεσσηνία εξελέγησαν οι Κ. Βουδούρης, Μ. Βύζας, Ν. Δαγρές, Ανδρέας Κοκκέβης, Ι. Κουρτάκης, Π. Μερλόπουλος, Α. Παπαγεωργίου, Ι. Ταρσούλης, Δ. Τσαπόγας, Π. Φλέσσας και Ι. Φωτόπουλος.³⁶³

2. Δημοψήφισμα για τη δημοκρατία (13/4/1924)

Την ανακήρυξη της Δημοκρατίας από την ελληνική Βουλή στις 25 Μαρτίου 1924 ακολούθησε δημοψήφισμα στις 13/4/1924 για τη λαϊκή επικύρωση της πολιτειακής αλλαγής. Οι βασιλόφρονες είχαν το δικαίωμα να πάρουν μέρος, χωρίς περιορισμούς στη δράση τους.³⁶⁴ Το αποτέλεσμα ήταν 69,95% υπέρ της Δημοκρατίας

³⁵⁹ Νίκος Οικονόμου, «Εκλογές – Δημοψηφίσματα, Α. Πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 35. Στο εξής: Νίκος Οικονόμου, «Εκλογές – Δημοψηφίσματα, Α. Πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936».

³⁶⁰ Gunnar Hering, ό.π., σ. 1055.

³⁶¹ Γρηγόριος Δαφνής, ό.π., σ. 195-196. Επίσης στα Χανιά συμμετείχε στις εκλογές ανεξάρτητο προσφυγικό κόμμα με επικεφαλής τον Κρητικό πολιτικό Αριστομένη Κ. Μητσοτάκη, που εξέδιδε και διηύθυνε την εφημερίδα *Ηχώ της Κρήτης*.

³⁶² Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», σ. 89.

³⁶³ Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξούσιων, Γερουσιαστών και βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σ. 183. [<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/1822-1935.pdf> (ανακτήθηκε: 20/6/2018)].

³⁶⁴ Βέβαια ο υπουργός Εννόμου Τάξεως Θ. Πάγκαλος είχε προηγουμένως κηρύξει το στρατιωτικό νόμο στη βόρειο Ελλάδα και σε πολλά νησιά. Δημήτρης Μπαχάρας, «Το δημοψήφισμα του 1924», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 42.

(758.472 ψήφοι) και 30,05% υπέρ της Βασιλείας (325.322 ψήφοι) σε σύνολο 1.084.065 ψηφισάντων. Δικαίωμα ψήφου είχαν οι ντόπιοι, οι πρόσφυγες, οι μειονότητες και ο στρατός. Ο αριθμός των ψηφοφόρων προσφύγων υπολογίζεται γύρω στις 150.000 και του στρατού σε 100.000-140.000, δυνάμεις που ήταν καθολικά υπέρ της Δημοκρατίας, και ψήφισαν σε ξεχωριστά εκλογικά τμήματα, με τις ψήφους τους όμως να πολλαπλασιάζονται: στις στρατιωτικές κάλπες βρέθηκαν παραπάνω ψηφοδέλτια από τον αριθμό στρατιωτών και στρατιωτικών και οι πρόσφυγες σε αρκετές περιπτώσεις ψήφισαν παραπάνω από μία φορά αφού δεν ήταν εγγεγραμμένοι όλοι στους εκλογικούς καταλόγους.³⁶⁵

Στην Πελοπόννησο επικράτησε το Όχι με 57% (86.731 ψήφοι) έναντι 43% του Ναι (66.056 ψήφοι). Όμως στην Πάτρα, στα Καλάβρυτα και στη νομαρχία Αργολιδο-Κορινθίας κέρδισαν οι υποστηρικτές της Δημοκρατίας. Στις περιοχές της Πελοποννήσου, που αποτελούσαν τον κορμό της Παλαιάς Ελλάδας και ήταν παγιωμένος ο φιλοβασιλικός τους προσανατολισμός, έπαιξε επίσης ρόλο, εκτός από τη φιλοβασιλική προπαγάνδα, και το θέμα της αλλαγής του ημερολογίου,³⁶⁶ όπως και το επιχείρημα ότι η Δημοκρατία θα έφερνε ανατίμηση του νομίσματος που θα οδηγούσε σε πτώση της τιμής της σταφίδας.³⁶⁷

Στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, η εφημερίδα *Θάρρος* δεν αναφέρεται στα αντιμοναρχικά και δημοκρατικά εν γένει φρονήματα των προσφύγων και στην εκλογική τους συμπεριφορά. Άλλωστε, δεν είναι δυνατόν να ανιχνευθεί σε τι ποσοστό ψήφισαν οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Μεσσηνία και άρα σε τι βαθμό μπορεί να επηρέασαν τα τελικά αποτελέσματα του νομού και της πόλης της Καλαμάτας για το πολιτειακό, δεδομένου του φιλομοναρχικού προσανατολισμού της μεσσηνιακής πλειοψηφίας, με βάση τα αποτελέσματα των εκλογών του Νοεμβρίου του 1920. Πάντως τα στοιχεία και η κατάσταση των αποτελεσμάτων δεν δημοσιεύτηκαν.³⁶⁸

3. Εκλογές 7^{ης} Νοεμβρίου 1926

Οι εκλογές αυτές επισφράγισαν την επάνοδο στην ομαλότητα μετά την ταραγμένη περίοδο που ακολούθησε την ανακήρυξη της Δημοκρατίας και την

³⁶⁵ Δημήτρης Μπαχάρας, ό.π., σ. 43.

³⁶⁶ Η υιοθέτηση του νέου ημερολογίου έγινε στις 18 Ιανουαρίου 1923. Θα ισχύσει από τις 18 Φεβρουαρίου 1923.

³⁶⁷ Δημήτρης Μπαχάρας, ό.π., σ. 45.

³⁶⁸ Μάλιστα, ο Παναγής Τσαλδάρης, ως υπουργός Εσωτερικών στην Οικουμενική κυβέρνηση, διαπίστωσε ότι είχαν καταστραφεί [*Πρακτικά Συζητήσεων Βουλής Α' Β' ΙΙ*, 424 (17 Φεβρουαρίου 1928)].

«εισβολή», μέσω της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου και της βίαιης ανατροπής του από τον Γεώργιο Κονδύλη,³⁶⁹ του στρατού στην πολιτική διακυβέρνηση της χώρας. Εκδηλώνονται πλέον προσωπικές στρατηγικές και διάρρηξη του βενιζελογενούς μετώπου πολιτικών και στρατιωτικών, με απρόβλεπτες εξελίξεις για την πολιτική ομαλότητα. Παρ' όλα αυτά, οι εκλογές έγινε δυνατό να διενεργηθούν ύστερα από τη συνεννόηση βενιζελικών και αντιβενιζελικών και τη συμφωνία να πραγματοποιηθούν με αναλογικό εκλογικό σύστημα για πρώτη φορά στη χώρα.³⁷⁰

Το ένα θέμα που δέσποσε κατά την προεκλογική περίοδο και απασχόλησε την πλευρά των βενιζελικών, ήταν η στάση των αστών κυρίως προσφύγων, που είτε απειλούσαν να ψηφίσουν δικούς τους συνδυασμούς είτε να απόσχουν ή να υποστηρίξουν τους συνδυασμούς του Μεταξά³⁷¹ λόγω της μη ικανοποίησης των αιτημάτων τους. Το δεύτερο θέμα ήταν οι εσωτερικές συγκρούσεις και οι ανταγωνισμοί των αντιβενιζελικών.³⁷² Το πρώτο λύθηκε προς όφελος του βενιζελισμού με την πληρωμή προκαταβολής των καθυστερούμενων προσφυγικών αποζημιώσεων των ανταλλαξιμών από την κυβέρνηση Κονδύλη 4 μόλις μέρες πριν από τις εκλογές.³⁷³ Η περιπέτεια όμως αυτή αποτέλεσε για το βενιζελισμό ενός είδους προανάκρουσμα για την αργή αλλά σταθερή αποστασιοποίηση στο μέλλον του προσφυγικού κόσμου από τη βενιζελική παράταξη, που θα της στοίχιζε κιόλας την απώλεια της εξουσίας.

Οι ηγέτες των βενιζελικών κομμάτων Καφαντάρης και Μιχαλακόπουλος πέτυχαν στις εκλογές αυτές συνεργασία και τα δύο κόμματα κατήλθαν ενωμένα ως Ένωση Φιλελεύθερων με στόχο να συσπειρώσουν τον βενιζελικό κόσμο. Αυτό όμως δεν έγινε κατορθωτό στη Μεσσηνία, όπου συμμετείχαν στις εκλογές δύο βενιζελικοί συνδυασμοί (Φιλελεύθεροι και Ανεξάρτητοι). Όπως αναφέρεται στην τοπική εφημερίδα *Σημαία*, σε σχετικό τηλεγράφημα που απέστειλαν οι δύο αρχηγοί για να πείσουν για ενοποίηση των συνδυασμών απειλώντας και με αποκήρυξη από την

³⁶⁹ Στις 22 Αυγούστου 1926. Ο Κονδύλης ήδη είχε ανεξαρτητοποιηθεί και είχε σχηματίσει δικό του κόμμα, το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα.

³⁷⁰ Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 1062.

³⁷¹ Ο Ι. Μεταξάς και είχε αναγνωρίσει την Αβασίλευτη και υποσχόταν άμεση καταβολή των προσφυγικών αποζημιώσεων.

³⁷² Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, (επιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 16. Στο εξής: Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων».

³⁷³ Πάντως αναφέρονται στον τοπικό Τύπο (*Σημαία*, 25/10/1926) πολλές κινήσεις προεκλογικά για ανεξάρτητη κάθοδο των προσφυγικών κομμάτων (Κόμμα Αποκατάστασης Προσφύγων, Ανεξάρτητο Κόμμα Προσφύγων) χωρίς να επιτευχθεί συμφωνία για ενιαία στάση όλου του προσφυγικού στοιχείου. Στην Καλαμάτα η καταβολή της προκαταβολής ξεκίνησε στις 3/11/1926 (*Σημαία*, 2/11/26).

παράταξη των Φιλελευθέρων, οι ντόπιοι υποψήφιοι που συμμετείχαν στις εκλογές ως Ανεξάρτητοι (χαρακτηρίζονται από την εφημερίδα ως «μιχαλακοπουλικός» συνδυασμός) επικαλέστηκαν αρχικά λόγους τιμής και αμοιβαίες υποσχέσεις μεταξύ συνυποψηφίων.³⁷⁴ Έτσι πρυτάνευσαν οι τοπικοί προσωπικοί ανταγωνισμοί και οι ιδιαίτεροι σχεδιασμοί των υποψηφίων έναντι του γενικότερου συμφέροντος της παράταξης. Βέβαια στο τέλος οι περισσότεροι συσπειρώθηκαν στην Ένωση Φιλελευθέρων (π.χ. Παν. Φλέσσας).³⁷⁵

Αντίστοιχα, διασπασμένες ήταν και οι δυνάμεις των αντιβενιζελικών, ανάμεσα στους Λαϊκούς με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Εμπειρικό-Κουμουνδούρο και τους Εθνικόφρονες Λαϊκούς με επικεφαλής τον Ιωάννη Παπαφλέσσα,³⁷⁶ και βέβαια στους Ελευθερόφρονες του Μεταξά, συνδυασμός με πανελλαδική εκπροσώπηση. Βέβαια, η κομματική πολυδιάσπαση, η οποία ως επί το πλείστον οφείλεται στην παντοδυναμία των πελατειακών σχέσεων και δικτύων και των τοπικιστικών αγκυλώσεων, ευνοήθηκε και από το εκλογικό σύστημα της απλής αναλογικής, με βάση το οποίο υποψήφιοι από μικρότερης δυναμικής συνδυασμούς είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να εκλεγούν απ' ό,τι αν ήταν δευτεροκλασάτοι υποψήφιοι στους μεγάλους κομματικούς συνδυασμούς.

Όλη την προεκλογική περίοδο η εφημερίδα *Σημαία* δημοσιεύει τις εξελίξεις στην κεντρική πολιτική σκηνή σχετικά με την εκλογική στάση των προσφύγων και τις σχετικές διεργασίες.³⁷⁷ Επίσης, αναδημοσιεύει την πληροφορία από την εφημερίδα *Αθηναϊκή* για δωροδοκία των προσφύγων με 5 εκατ. δρχ. από τον πρόσφυγα Αθανασιάδη-Μποδοσάκη σε συνεργασία με τον Κονδύλη για να μη σχηματίσουν ανεξάρτητους συνδυασμούς.³⁷⁸

Σε εθνικό επίπεδο, στις εκλογές οι βενιζελικοί συγκέντρωσαν το 47% των ψήφων και 143 έδρες σε σύνολο 286 (108 η Ένωση Φιλελευθέρων και 17 το Αγροτοεργατικό κόμμα του Αλ. Παπαναστασίου). Οι αντιβενιζελικοί συγκέντρωσαν το 42% και 127 έδρες (63 οι Λαϊκοί και 54 οι Ελευθερόφρονες).³⁷⁹ Κέρδισαν επίσης 2

³⁷⁴ *Σημαία*, 23, 24/10/1926.

³⁷⁵ *Σημαία*, 13/11/1926.

³⁷⁶ Χαρακτηρίζονται ως «ακραιφνείς βασιλικοί» από την εφημερίδα.

³⁷⁷ *Σημαία*, 28/10/1926.

³⁷⁸ *Σημαία*, 5/11/1926.

³⁷⁹ Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», σ. 16.

έδρες η Εβραϊκή Ένωση (Θεσσαλονίκη), 4 το Αγροτικό Κόμμα (3%)³⁸⁰ και -για πρώτη φορά- 10 έδρες το ΚΚΕ (4,3%).

Στα 9 εκλογικά τμήματα της Καλαμάτας, σε σύνολο 5.010 ψηφισάντων, το Λαϊκό κόμμα πήρε 1.280 ψήφους, οι Ελευθερόφρονες 826, οι Εθνικόφρονες 554, η Ένωση Φιλελευθέρων 1.312, οι Ανεξάρτητοι (βενιζελικοί) 869, η Δημοκρατική Ένωση 12 ψήφους, το Κόμμα Αγροτών-Εργατών-Προσφύγων (ΚΚΕ) 99 (1,97%)³⁸¹, οι Αγροτικοί 14. Το μεγαλύτερο ποσοστό συγκεντρώνει η Ένωση Φιλελευθέρων στο Η' εκλογικό τμήμα στην ενορία Αναλήψεως με 45%,³⁸² επίσης στο Ε', ΣΤ' και Ζ' (ενορίες Ταξιαρχών, Αγ. Γεωργίου και Αγ. Κων/νου αντίστοιχα) με 26,3%, 30% και 27,5% αντίστοιχα και το χαμηλότερο στο Α' Καλαμών της ενορίας Υπαπαντής με 16% και στο Θ' που ψηφίζουν από τις κοινότητες Καλαμών, με το πιο χαμηλό 9,1%.

Αν αθροίσουμε τις ψήφους των δύο βενιζελικών συνδυασμών, έχουμε 2.181 ψήφους ήτοι 43,5%, και τις αντιβενιζελικές (Λαϊκοί, Ελευθερόφρονες και Εθνικόφρονες του Ιωάννη Παπαφλέσσα), έχουμε 2.660 ψήφους ήτοι 53,09%. Βλέπουμε λοιπόν ότι στην πόλη της Καλαμάτας οι αντιβενιζελικοί συγκεντρώνουν 11 ποσοστιαίες μονάδες παραπάνω από τον εθνικό μέσο όρο, ενώ οι βενιζελικοί, παρ' ότι υπολείπονται, κρατήθηκαν κοντά στον εθνικό μέσο όρο του 47%.

Στο νομό Μεσσηνίας βουλευτές εξελέγησαν: Από το Λαϊκό κόμμα οι Αλεξ. Εμπειρικός-Κουμουνδούρος (4.706), Ν. Καλαντζάκος (4.261) και Παν. Αντωναρόπουλος (3.485). Από τους Ελευθερόφρονες οι Περ. Μπούτος (2.763) και Εμμ. Φεσσάς (2.753). Από τους Φιλελεύθερους οι Παν. Μερλόπουλος (2.768) και Διον. Μπενάκης (1.616) και από τους Εθνικόφρονες ο Φ. Μοσχούλας (1.306).³⁸³

Στο φύλλο της 9ης Νοεμβρίου 1926 η *Σημαία* στο κεντρικό της άρθρο διαπιστώνει την άσπογη διενέργεια των εκλογών χωρίς έκτροπα και ζητά από το στρατό να αποστασιοποιηθεί από την πολιτική σκηνή και να σεβαστεί το αποτέλεσμα. Σχετικά με το εκλογικό αποτέλεσμα τονίζει ότι «η Παλαιά Ελλάδα κατά

³⁸⁰ Στην πρώτη διοικούσα επιτροπή του συμμετείχαν οι Σπ. Χασιώτης, Ι. Καραμάνος, Δημ. Μαργέτης, Χρ. Βεργόπουλος, Χρυσός Ευελπίδης, Γρ. Μπάμιας και Αλέξανδρος Μέρος (Gunnar Hering, ό.π., σ. 1119).

³⁸¹ Όπως φαίνεται, στην πόλη της Καλαμάτας το Μέτωπο πήρε τις πιο πολλές ψήφους από τα μικρότερα κόμματα.

³⁸² Στην ενορία αυτή βρίσκονται οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Ανατολικής και Δυτικής παραλίας. Έχω θεωρήσει ότι στο Η' εκλογικό τμήμα είναι συγκεντρωμένος ο μεγαλύτερος αριθμός προσφύγων, άρα εκεί μπορούν να ανιχνευτούν οι τάσεις του προσφυγικού εκλογικού σώματος. Δες Εισαγωγή. Επίσης, σημαντικό μέρος των προσφύγων κατοικούσαν στις ενορίες Αγ. Γεωργίου και Αγ. Κων/νου. Στα αντίστοιχα εκλογικά τμήματα συγκεντρώνονται και οι περισσότεροι ψήφοι υπέρ των Φιλελευθέρων.

³⁸³ *Σημαία*, 12/11/1926. Επίσης: *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών 1926*, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1931, σ. 25.

την παμμεγίστην αυτής πλειοψηφίαν απέβλεψεν μετ' ανεπιφυλάκτου εμπιστοσύνης εις το Λαϊκόν Κόμμα».

Όσον αφορά την εκλογική στάση των προσφύγων της πόλης, υποστηρίζει ότι όλοι οι πρόσφυγες εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις ψήφισαν την Ένωση Φιλελευθέρων. Σύμφωνα με την εφημερίδα, το ίδιο συνέβη και στην υπόλοιπη χώρα μετά την παραίτηση των προσφύγων υποψηφίων. Θεωρεί μάλιστα ότι δεν έδωσαν ούτε μία ψήφο σε αντιβενιζελικό υποψήφιο. Ερμηνεύοντας αυτή την εκλογική προτίμηση των προσφύγων εκλογέων, την αποδίδει σε χειραγώγηση από τους αρχηγούς τους, οι οποίοι τους υποσχέθηκαν ικανοποίηση των αιτημάτων τους από τους βενιζελικούς. Από την άλλη, συνεχίζει η εφημερίδα, οι προσφυγικοί παράγοντες κινδυνολόγησαν εναντίον των αντιβενιζελικών, καταλογίζοντάς τους πρόθεση διωγμού των προσφύγων. Τέλος, ισχυρίζεται ότι οι πρόσφυγες προτίμησαν τον υποψήφιο της Ένωσης Φιλελευθέρων στην επαρχία Καλαμών, Διονύσιο Μπενάκη.³⁸⁴

Η εφημερίδα δεν στρέφεται συνολικά εναντίον των προσφύγων εκλογέων, αλλά θέτει στο στόχαστρο τους εκπροσώπους τους, παράγοντες της τοπικής κοινωνίας, οι οποίοι παρουσιάζονται, σε διασύνδεση και συνεργασία με ντόπιους βενιζελικούς πολιτικούς, να χειραγωγούν το προσφυγικό εκλογικό σώμα. Αμφισβητείται δηλαδή έμμεσα η δυνατότητα των προσφύγων να διαμορφώσουν μια αυτόνομη πολιτική στάση σε ατομικό επίπεδο. Επίσης κατακρίνονται ότι πιέζουν και εκβιάζουν τους πολιτικούς παράγοντες για εκπλήρωση των αιτημάτων τους. Κατά συνέπεια, το εκλογικό αποτέλεσμα κρίνεται ως νόθο, ή τουλάχιστον μη αντιπροσωπευτικό, αφού η εφημερίδα υπονοεί ότι λόγω της παρουσίας των προσφύγων δεν μπορεί να εκφραστεί γνήσια η αντιβενιζελική και φιλοβασιλική λαϊκή βούληση των «γηγενών». Έτσι μόνο μπορεί να ερμηνευτεί το σχόλιο στην ίδια εφημερίδα (16/11/1926), όπου αμφισβητείται η επικράτηση των δημοκρατικών κομμάτων αν αφαιρεθούν οι 180.000 ψήφοι (sic) συνολικά των προσφύγων εκλογέων. Και την επόμενη μέρα (17/11/1926) η εφημερίδα επανέρχεται στον ίδιο τόνο συγκρίνοντας τον υπέρτερο αριθμό προσφύγων (70) έναντι των γηγενών (57) βουλευτών της δημοκρατικής παράταξης και υποδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τον ρυθμιστικό ρόλο των προσφύγων, εκλογέων και βουλευτών, στη λειτουργία του πολιτεύματος.

³⁸⁴ Ο Διον. Μπενάκης τοποθετήθηκε μετά την επανάσταση Πλαστήρα-Γονατά το 1922 στρατιωτικός διοικητής στην Καλαμάτα, κατά το πρώτο διάστημα δηλ. άφιξης των προσφύγων, και ανέπτυξε, όπως φαίνεται, στενούς δεσμούς μαζί τους.

4. Εκλογές 19ης Αυγούστου 1928

Οι εκλογές αυτές σηματοδοτήθηκαν από την επάνοδο του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της χώρας. Το δίχρονο που μεσολάβησε από τις προηγούμενες εκλογές χαρακτηρίστηκε από τις προσπάθειες προσέγγισης, μέσω κυβερνήσεων συνεργασίας, των δύο παρατάξεων του Διχασμού κατ' απαίτηση της κοινής γνώμης. Στην υπέρβαση της πόλωσης συνέβαλαν και τα εξισορροπημένα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις εκλογικά αποτελέσματα του 1926 με την απλή αναλογική. Ταυτόχρονα επιβαλλόταν και από την κρισιμότητα των οικονομικών προβλημάτων της χώρας, αλλά και από την παράταση της πολιτικής αστάθειας όλη την περίοδο μετά το '22. Οι κυβερνήσεις του 1926-1928 πέτυχαν την ψήφιση του Συντάγματος της Δημοκρατίας (3 Ιουνίου 1927) και πήραν καίριες πρωτοβουλίες για την οικονομική ανόρθωση.³⁸⁵ Όμως έμενε ανοιχτή πληγή το πολιτειακό, αφού οι Λαϊκοί δεν είχαν ακόμα αναγνωρίσει τη Δημοκρατία, παρότι το κύριο αίτημά τους για επιστροφή των αποτάκτων της παράταξής τους είχε ικανοποιηθεί.

Στις 19 Μαΐου ο Βενιζέλος ανέλαβε εκ νέου την αρχηγία του Κόμματος Φιλελευθέρων επανιδρύοντάς το και προσδίδοντας διαφορετικό πλέον χαρακτήρα από την προηγούμενη δεκαετία. Ο Γρ. Δαφνής υποστηρίζει ότι, λόγω αλλαγής της κοινωνικής τοποθέτησης του Βενιζέλου, το κόμμα πλέον απέκτησε συντηρητικό προσανατολισμό επιδιώκοντας την παγίωση του κοινωνικού καθεστώτος.³⁸⁶ Πάντως, όσον αφορά τους πρόσφυγες, ο Βενιζέλος δεν υποσχέθηκε ούτε αποζημιώσεις ούτε άλλες παροχές,³⁸⁷ εκτός από την ολοκλήρωση της αποκατάστασης.

Η προεκλογική περίοδος κυριαρχήθηκε από τον Βενιζέλο, ο οποίος υποστήριξε τη δημοκρατία και υποσχέθηκε ένα ολοκληρωμένο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα σε όλους τους τομείς, συνέχεια των μεταρρυθμίσεων των πρώτων τετραετιών διακυβέρνησής του, που διακόπηκε το 1915 από τον Εθνικό Διχασμό.³⁸⁸ Η κυβερνητική παράταξη κατέβηκε στις εκλογές ως συνδυασμός 5 κομμάτων: του Κόμματος Φιλελευθέρων με αρχηγό τον Ελ. Βενιζέλο, του Εργατικού Αγροτικού κόμματος με αρχηγό τον Αλεξ. Παπαναστασίου, του Εθνικού Δημοκρατικού

³⁸⁵ Οικουμενική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Αλ. Ζαΐμη (4 Δεκεμβρίου 1926-12 Αυγούστου 1927), νέα κυβέρνηση Ζαΐμη χωρίς το Λαϊκό Κόμμα (22 Αυγούστου 1927-Φεβρουάριος 1928), κυβέρνηση Ζαΐμη με τον συνασπισμό των 3 κομμάτων των Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλου, Μεταξά ύστερα από την αποχώρηση του Παπαναστασίου (20 Φεβρουαρίου 1928-Ιούλιος 1928), βραχύβια κυβέρνηση Βενιζέλου (4 Ιουλίου-9 Ιουλίου 1928).

³⁸⁶ Γρηγόριος Δαφνής, *ό.π.*, σ. 375. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Χρ. Χατζηιωσήφ (*ό.π.*, σ. 98).

³⁸⁷ Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 1078.

³⁸⁸ Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», σ. 17.

Κόμματος του Γ. Κονδύλη, των Συντηρητικών Δημοκρατικών με αρχηγό τον Ανδρ. Μιχαλακόπουλο και της Προοδευτικής Ενώσεως με αρχηγό τον Κ. Ζαβιτσάνο.³⁸⁹ Στον συνασπισμό αρνήθηκε να συμμετάσχει ο Γ. Καφαντάρης, που με τους Προοδευτικούς Φιλελεύθερους κατήλθε αυτόνομα στις εκλογές. Οι αντιβενιζελικοί συμμετείχαν και αυτοί διασπασμένοι, με το Λαϊκό Κόμμα, το Κόμμα Ελευθεροφρόνων και βασιλόφρονες που πήραν μέρος στις εκλογές σε ανεξάρτητα ψηφοδέλτια. Στο νομό Μεσσηνίας το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα του Γ. Κονδύλη παρουσίασε δικό του ψηφοδέλτιο με επικεφαλής τον Ηλία Μαυρομιχάλη, που είχε συμμετάσχει με ανεξάρτητο ψηφοδέλτιο και στις εκλογές του 1926.³⁹⁰

Οι εκλογές του 1928 λόγω της επιστροφής του Βενιζέλου είχαν χαρακτήρα δημοψηφίσματος. Τα πάθη και τα μίσση του Διχασμού αναμοχλεύτηκαν και κυριάρχησε φανατισμός και οξύτητα που καλλιέργησαν κυρίως τα αντιβενιζελικά κόμματα, αλλά και ο Καφαντάρης.³⁹¹ Μέσα σε αυτό το κλίμα, όπως υποστηρίζει ο Γρ. Δαφνής, αναπτύχθηκε λαϊκό ρεύμα υπέρ του Βενιζέλου.³⁹²

Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες της Καλαμάτας *Σημαία* και *Θάρρος* στρατεύονται στον προεκλογικό αγώνα κατά του Βενιζέλου και αναγνωρίζουν ότι αποτελεί «η ενότης του εκλογικού Λαϊκού αγώνος επιτακτική ανάγκη», αλλά υποστηρίζουν διαφορετικό ψηφοδέλτιο: η *Σημαία* τους Λαϊκούς με υποψηφίους στην επαρχία Καλαμών τον Ι. Παπαφλέσσα και τον Γ. Σχινά και το *Θάρρος* τον συνδυασμό των Ν. Περρωτή, Κων/νου Λυκουρέζου, υποψηφίου με τους Ελευθερόφρονες ο πρώτος και με τους Λαϊκούς ο δεύτερος στις εκλογές του 1926.

Και οι δύο εφημερίδες αναβιώνουν τη ρητορική της εποχής του Διχασμού και καθημερινά εξαπολύουν επιθέσεις εναντίον του Βενιζέλου. Οι τίτλοι των κύριων άρθρων ιδιαίτερα στα πρωτοσέλιδα της *Σημαίας* είναι χαρακτηριστικοί: «Ζήτω ο βασιλεύς – Κάτω οι αιμοσταγείς τύραννοι»,³⁹³ «Από πότε οι εγκληματίαι έχουν δικαιώματα επί του λαού;»³⁹⁴, «Προσοχή αντιβενιζελικοί - περιφρουρήσατε την ψήφο

³⁸⁹ Νίκος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935 - Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2008, τ. 15, σ. 312. Στο εξής: Νίκος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935 - Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις».

³⁹⁰ Gunnar Hering, ό.π., σ. 1094.

³⁹¹ Νίκος Οικονόμου, Νίκος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935 - Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις», σ. 313.

³⁹² Γρηγόριος Δαφνής, ό.π., σ. 390.

³⁹³ *Σημαία*, 2/8/1928.

³⁹⁴ *Σημαία*, 9/8/1928.

σας - Ενωθείτε»,³⁹⁵ «Ζήτω η βασιλεία – Ζήτω ο βασιλιάς Γεώργιος Β'». ³⁹⁶ Μάλιστα, στο πρωτοσέλιδο της 14^{ης} Αυγούστου καλεί τους επιστράτους των Νοεμβριανών, «τους συμπολεμιστές του θρυλικού μας βασιλέως Κωνσταντίνου να αξιούν τον σεβασμόν προς την μνήμην του». Αποκαλεί τον Κωνσταντίνο «εθνομάρτυρα» και κάνει έναν απολογισμό της δεκαετίας του '20 χαρακτηρίζοντάς την καταστροφική. Επίσης αποδίδει στο νέο πολίτευμα -συνταγματικά πλέον κατοχυρωμένο- το χαρακτηρισμό «βενιζελική δημοκρατία» και τον Βενιζέλο, εκτός από ηθικό αυτουργό της εκτέλεσης των Έξι, «μέγα δημοκόπο και τσαρλατάνο, όργανο ξένων συμφερόντων».

Μαζί με την αναβίωση του κλίματος του Διχασμού ενεργοποιούνται και τα αντιπροσφυγικά αντανακλαστικά του αντιβενιζελικού χώρου. Άλλωστε, με βάση το γεγονός ότι οι δυνάμεις των δύο παρατάξεων δεν απέχουν πολύ,³⁹⁷ αναγνωρίζεται από όλους ότι η προσφυγική ψήφος θα κρίνει το αποτέλεσμα.³⁹⁸ Έτσι στην εφημερίδα *Καθημερινή* της 16ης Ιουλίου 1928 ο Άγγελος Βλάχος επιτίθεται με απαξίωση στο εκλογικό σώμα των προσφύγων χαρακτηρίζοντάς τους «προσφυγική αγέλη». Την επόμενη μέρα στην εφημερίδα *Θάρρος*, σε ανώνυμη επιστολή με υπογραφή Καλάμιος, αναπαράγεται ο χαρακτηρισμός της «αγέλης», την οποία θέλουν να συμπαρασύρουν οι βενιζελικοί. Και η εφημερίδα καθιστά υπεύθυνους τους βενιζελικούς, που είχαν την εξουσία όλη την περίοδο μετά το '22, για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων που διαμένουν ακόμα σε παραπήγματα και σκηνές. Τα σχετικά δημοσιεύματα συνεχίζονται αδιάλειπτα και στο *Θάρρος* και στη *Σημαία* και αφορούν κυρίως τις προεκλογικές δραστηριότητες των αντιπάλων που απευθύνονται στους πρόσφυγες:

Στη *Σημαία*³⁹⁹ αναφέρεται ότι κατά την προεκλογική περίοδο κυκλοφορούσε έντυπη έκκληση της Προσφυγικής Ένωσης Καλαμών⁴⁰⁰ προς τους πρόσφυγες της πόλης να ψηφίσουν τον Βενιζέλο, υπενθυμίζοντας το επιχείρημα ότι αυτός μόνο μπορεί να τους συνδράμει και να επιλύσει τα προβλήματά τους. Η εφημερίδα, από την πλευρά της, σχολιάζει ότι τέτοιου είδους ενέργειες εντείνουν το χάσμα με τους

³⁹⁵ *Σημαία*, 15/8/1928.

³⁹⁶ *Σημαία*, 17/8/1928.

³⁹⁷ Γι' αυτό άλλωστε ο Βενιζέλος επαναφέρει με πραξικοπηματικό τρόπο το εκλογικό σύστημα του 1923 (πλειοψηφικό με «στενεοευρεία»). (Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», σ. 17).

³⁹⁸ *Σημαία*, 19/8/1928.

³⁹⁹ *Σημαία*, 8/8/1928.

⁴⁰⁰ Βλ. στο α' μέρος της παρούσας εργασίας, στο κεφάλαιο Συλλογική Οργάνωση. Ίδρυση: 1927.

«γηγενείς» και ότι τους προκαλούν. Επίσης, ότι η αποκατάσταση των προσφύγων είναι υπόθεση όλου του ελληνικού λαού και δεν μπορεί να τη μονοπωλεί ο Βενιζέλος.

Στο φύλλο της 15ης Αυγούστου της ίδιας εφημερίδας δημοσιεύεται η πληροφορία για άφιξη στενού συνεργάτη του Βενιζέλου στην πόλη για να συνεργαστεί με την τοπική προσφυγική οργάνωση. Με την ευκαιρία, χαρακτηρίζει τους πρόσφυγες ατυχείς, αντικείμενο εκμετάλλευσης και αήθους συναλλαγής και ότι οι βενιζελικοί πολιτικοί παράγοντες δεν τους επιτρέπουν να έχουν δική τους κρίση και πολιτική συνείδηση. Επανάληψη δηλ. της ιδέας της «προσφυγικής αγέλης».

Το *Θάρρος* ασκεί (αυτο-)κριτική προς την αντιβενιζελική παράταξη ότι οι Λαϊκοί ολιγόρησαν και δεν επέμειναν στην προπαγάνδα τους προς τους πρόσφυγες.⁴⁰¹ Επίσης αναφέρει ότι την προηγούμενη των εκλογών κυκλοφόρησαν φυλλάδια στην πόλη της Καλαμάτας για τις οδυνηρές συνέπειες που θα έχει για τους πρόσφυγες και τους πολίτες πιθανή νίκη των αντιβενιζελικών.⁴⁰² Φαίνεται ότι η εφημερίδα, παρότι εκτιμά πως οι πρόσφυγες είναι αδύνατον να μεταβάλουν την πολιτική τους στάση σε αυτές τις εκλογές, προσπαθεί να πετύχει ακόμη και τις ελάχιστες απώλειες από το στρατόπεδο των Φιλελευθέρων.

Ο προβληματισμός γύρω από τη στάση των προσφύγων στον τοπικό Τύπο απηχεί βέβαια τη συζήτηση και τις ζυμώσεις που γίνονται σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο, αλλά φαίνεται να εκφράζει και διεργασίες στην πόλη της Καλαμάτας. Συγκεκριμένα, σε άρθρο του *Θάρρους* με τίτλο «Το μυστήριο των προσφύγων», στο φύλλο της ημέρας των εκλογών, διατυπώνεται η απορία για την τελική στάση των προσφύγων, γιατί, σύμφωνα με την εφημερίδα, εμφανίζονται να ζητωκραυγάζουν τους πάντες: επευφημούν και τον υποψήφιο του βενιζελικού συνδυασμού και του κονδυλικού.⁴⁰³ Ο προβληματισμός αφορά το αν το Κόμμα των Φιλελευθέρων πετύχει τη μέγιστη συσπείρωση δυνάμεων μεταξύ των προσφύγων ή αν οι προσφυγικοί ψήφοι διαμοιραστούν σε περισσότερους συνδυασμούς, προς όφελος των αντιβενιζελικών. Μάλιστα, η *Σημαία* φτάνει στην εκτίμηση, την ημέρα των εκλογών, από σχετική κίνηση, όπως υποστηρίζει, που καταγράφηκε το προηγούμενο απόγευμα (18/8) στους προσφυγικούς συνοικισμούς, πως οι πρόσφυγες δεν θα ψηφίσουν τους

⁴⁰¹ *Θάρρος*, 7/8/1928.

⁴⁰² *Θάρρος*, 19/8/1928.

⁴⁰³ *Θάρρος*, 19/8/1928. Ο Κονδύλης αναπτύσσει κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου προνομιακές σχέσεις με τους πρόσφυγες, ιδιαίτερα από τις εκλογές του 1926 που τους κατέβαλε προκαταβολή της αποζημίωσής τους. Ιδιαίτερα αργότερα, κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του '30, μερίδα των πρώην βενιζελικών προσφύγων ψηφοφόρων προτιμά σταθερά το Εθνικό Δημοκρατικό κόμμα.

«βενιζελοδημοκρατικούς», γιατί δεν προσδοκούν από οποιαδήποτε βενιζελική κυβέρνηση να τους αποκαταστήσει.

Ιδιαίτερη σημασία έχει πρωτοσέλιδο της *Σημαίας* την παραμονή των εκλογών⁴⁰⁴ που απευθύνεται με πηχυαίους τίτλους προς την εργατική τάξη της πόλης. Παρουσιάζει τον Βενιζέλο ως υποστηρικτή της κεφαλαιοκρατίας και όχι των φτωχών στρωμάτων (τον χαρακτηρίζει «Προικόσφογγο» και «πολυεκατομμυριούχο»),⁴⁰⁵ παρά το ότι στην αρχή της πολιτικής του διαδρομής φαινόταν ότι υποστήριζε το σοσιαλισμό. Μάλιστα τον κατηγορεί ότι χρησιμοποίησε τους πρόσφυγες για να οδηγήσει τους γηγενείς εργάτες στην ανεργία, να μειωθούν οι απολαβές τους και να πεινάσουν. Φαίνεται ότι μεταξύ των εργατικών στρωμάτων της πόλης υπήρχε ρεύμα προς τους Φιλελευθέρους το οποίο προσπαθεί να ανακόψει το παραπάνω δημοσίευμα και φυσικά να αποδώσει στους πρόσφυγες την ευθύνη για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και την ανεργία που βιώνει η εργατική τάξη.

Οι εκλογές έδωσαν θριαμβευτική και περιφανή νίκη στους βενιζελικούς σε όλη την επικράτεια, αλλά και στη Μεσσηνία. Οι βενιζελικοί κέρδισαν ψήφους ακόμη και στα προπύργια του αντιβενιζελισμού.⁴⁰⁶ Για το ρεύμα που είχε σχηματιστεί υπέρ του Βενιζέλου στις εκλογές αυτές, είναι χαρακτηριστική μεταγενέστερη αναφορά της εφημερίδας *Θάρρος*,⁴⁰⁷ σε εποχή ακόμα που ήταν «αντιβενιζελική δημοκρατική»: «Στη Μεσσηνία, την ακρόπολι του αντιβενιζελισμού, πολίται αντιβενιζελικοί, ακόμα και φυλακισθέντες την εποχή της τρομοκρατίας, κρατούντες αντιβενιζελικά εφημερίδας, έφτανον μέχρι των τμημάτων διά να ψηφίσουν τους κυβερνητικούς συνδυασμούς». Όσον αφορά τους πρόσφυγες, στην περιοχή της πρωτεύουσας, η υποστήριξη στον Βενιζέλο ήταν καθολική.⁴⁰⁸

Στην επαρχία Καλαμών εξελέγησαν ο Στ. Κωστόπουλος (1.894 ψήφοι) των Φιλελευθέρων και ο Ηλ. Παπαφλέσσας (1.476) του Λαϊκού Κόμματος.⁴⁰⁹

Συγκεκριμένα, στην πόλη της Καλαμάτας ψήφισαν 5.169, ενώ στην επαρχία Καλαμών 9.276. Οι Φιλελεύθεροι συγκέντρωσαν σε επίπεδο επαρχίας 2.821 ψήφους,

⁴⁰⁴ *Σημαία*, 18/8/1928.

⁴⁰⁵ Οι υβριστικοί αυτοί χαρακτηρισμοί αναφέρονται στο γάμο του Βενιζέλου το 1921 με την Έλενα Σκυλίτση-Στεφάνοβικ, που προερχόταν από τις πλουσιότερες οικογένειες της ελληνικής παροικίας του Λονδίνου.

⁴⁰⁶ Gunnar Hering, ό.π., σ. 1143.

⁴⁰⁷ *Θάρρος*, 13/1/1931.

⁴⁰⁸ Σπύρος Καράβας, ό.π., σ. 145.

⁴⁰⁹ Στον υπόλοιπο νομό εξελέγησαν: στην επαρχία Μεσσήνης οι Π. Στυλιανόπουλος και Θ. Κριμπάς των Φιλελευθέρων, στην επαρχία Πυλίας ο Ιω. Ταρσούλης των Φιλελευθέρων, στην επαρχία Τριφυλίας οι Λαϊκοί Αλ. Καλαντζάκος και Βασ. Τσάφος και στην Ολυμπία ο Κ. Βουδούρης των Φιλελευθέρων.

οι Προοδευτικοί Φιλελεύθεροι (Δ. Μπενάκης)⁴¹⁰ 403, οι Εθνικοί Δημοκρατικοί του Κονδύλη (Ηλίας Μαυρομιχάλης) 1.847. Από την αντιβενιζελική παράταξη, οι Λαϊκοί έφτασαν τις 2.411 ψήφους, οι Ανεξάρτητοι Βασιλόφρονες τις 943, η Προοδευτική Ένωση (;) 806. Το Ενιαίο Μέτωπο του ΚΚΕ με υποψήφιο τον Δ. Ξυνοστάθη πήρε 89 ψήφους.⁴¹¹ Το σύνολο λοιπόν των βενιζελικών-δημοκρατικών κομμάτων συγκέντρωσε στην επαρχία Καλαμών το 54,66% των ψήφων (63,74% στην επικράτεια, ενώ 33,03% των ψήφων συγκέντρωσε πανελλαδικά η διασπασμένη αντιβενιζελική παράταξη⁴¹²).

Ο πρώτος υποψήφιος του κόμματος Φιλελευθέρων Σταύρος Κωστόπουλος πέτυχε το υψηλότερο ποσοστό του στο Η' εκλογικό τμήμα της ενορίας Αναλήψεως (54,29%), όπως και ο δεύτερος υποψήφιος Παν. Φλέσσας, 43,67% (διπλάσιο από τα ποσοστά που συγκέντρωσε σε άλλα εκλογικά τμήματα). Επίσης τις περισσότερες ψήφους συγκέντρωσε και ο Διον. Μπενάκης στο ίδιο εκλογικό τμήμα (108 ψήφοι και 15,72%) με το δεύτερο καλύτερο αποτέλεσμα στο ΣΤ' εκλογικό τμήμα της ενορίας Αγ. Γεωργίου (80 ψήφοι και 11,64%). Υψηλά ποσοστά συγκέντρωσαν οι Φιλελεύθεροι υποψήφιοι στο Ε' (34,84%), ΣΤ' (42,92%) και Ζ' εκλογικό τμήμα (39,65%).⁴¹³ Τέλος, στο Η' εκλογικό τμήμα «των προσφύγων» από όλα τα υπόλοιπα της πόλης πήρε τις περισσότερες ψήφους το ΚΚΕ, 17 (όπως και στο Δ' εκλογικό τμήμα ενοριών Αγ. Νικολάου και Ταξιαρχών). Ο κονδυλικός υποψήφιος Ηλίας Μαυρομιχάλης πήρε στο Η' εκλογικό τμήμα της ενορίας Αναλήψεως το μικρότερο αριθμό ψήφων (64, ενώ το μεγαλύτερο αριθμό σταυρών, 234, πέτυχε στο Θ' εκλογικό τμήμα, όπου ψήφιζαν οι κάτοικοι των περιχώρων της πόλης).

Η εφημερίδα *Σημαία*⁴¹⁴ αποτιμώντας το εκλογικό αποτέλεσμα αναγνωρίζει τη νίκη των βενιζελικών και επιρρίπτει την ευθύνη της αποτυχίας στους αντιβενιζελικούς υποψηφίους, που κυρίαρχο χαρακτηριστικό τους ήταν η ικανοποίηση του προσωπικού συμφέροντος, η «φιλοπρωτία», και όχι οι ιδέες της παράταξης.

⁴¹⁰ Ο παλιός εκλεκτός του κόμματος και με στενές σχέσεις με τους πρόσφυγες Διον. Μπενάκης δεν συμμετείχε στον συνδυασμό της Ένωσης Φιλελευθέρων, αλλά κατήλθε με τους Προοδευτικούς Φιλελεύθερους του Καφαντάρη.

⁴¹¹ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών 1928*, Αθήνα 1931, σ. Κζ', 127.

⁴¹² Νίκος Οικονόμου, «Εκλογές – Δημοψηφίσματα, Α. Πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», σ. 37.

⁴¹³ Τα ποσοστά αφορούν τις ψήφους του Στ. Κωστόπουλου.

⁴¹⁴ *Σημαία*, 20/8/1928.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει δημοσίευμα του *Θάρρος*,⁴¹⁵ όπου αναφέρεται ότι έχει κηρυχτεί πόλεμος κατά των προσφύγων από τους γηγενείς αντιβενιζελικούς και συνάγεται έτσι ότι έχει οργανωθεί αντιπροσφυγική κίνηση από τους αντιβενιζελικούς κατηγορώντας τους ως υπεύθυνους για τον εκλογικό θρίαμβο του Βενιζέλου. Η εφημερίδα όμως κρίνει αυτή τη στάση ως σφάλμα τακτικής, θεωρώντας ότι οι πρόσφυγες έχουν παρασυρθεί και δεν έγιναν οι κατάλληλες προσπάθειες (από την αντιβενιζελική πλευρά) για να κατατοπιστούν για την ελληνική πραγματικότητα.

Το πολεμικό κλίμα ανάμεσα σε αντιβενιζελικούς γηγενείς και πρόσφυγες φαίνεται ότι οξύνεται, γιατί συνεχίζουν να δημοσιεύονται ειδήσεις στις 22 Αυγούστου 1928 για τηλεγραφήματα από όλες τις επαρχίες που αφορούν βιαιοπραγίες εναντίον αντιβενιζελικών με σύμπραξη προσφύγων, και συγκεκριμένα στην Κόρινθο αναφέρεται επίθεση μπράβων βενιζελικών και προσφύγων οπλοφορούντων σε τοπική επιχείρηση παγοποιείου του οποίου ο ιδιοκτήτης ήταν αντιβενιζελικός, και συμπλοκές με γηγενείς, για τις οποίες η εφημερίδα προβλέπει ότι θα οδηγήσουν σε σύρραξη γηγενών-προσφύγων.

5. Γερουσιαστικές εκλογές 21ης Απριλίου 1929

Η Γερουσία ήταν ένας από τους θεσμούς της Δημοκρατίας που προβλεπόταν από το Σύνταγμα του 1927 και είχε ως αποστολή να λειτουργήσει ως ασφαλιστική δικλίδα στην ανεξέλεγκτη άσκηση της εξουσίας από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.⁴¹⁶ Το Λαϊκό Κόμμα και γενικά η αντιβενιζελική και «αντιδημοκρατική» παράταξη θεωρούσε το θεσμό αυτό απολύτως περιττό. Παρ' όλα αυτά, και σε τοπικό επίπεδο οι πολιτευτές και ο Τύπος αυτού του πολιτικού χώρου προσκαλούν τους ψηφοφόρους να πάρουν μέρος στις εκλογές, με στόχο να λειτουργήσει η Γερουσία ως αντίβαρο στις αυθαιρεσίες της «κοινοβουλευτικής δικτατορίας» του Βενιζέλου.⁴¹⁷

Ενόψει των γερουσιαστικών εκλογών, που έχουν αποκτήσει πολιτικό χαρακτήρα από όλα τα κόμματα -μόλις 8 μήνες μετά τη θριαμβευτική νίκη του Βενιζέλου-, επισκέπτονται την πόλη, στο πλαίσιο προεκλογικής περιοδείας στην Πελοπόννησο, τόσο ο Παναγής Τσαλδάρης⁴¹⁸ όσο και ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

⁴¹⁵ *Θάρρος*, 24/8/1928.

⁴¹⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», σ. 95.

⁴¹⁷ *Σημαία*, 11/4/1929.

⁴¹⁸ *Σημαία*, 10/4/1929.

Ο ιστορικός ηγέτης των Φιλελευθέρων φτάνει στην πόλη της Καλαμάτας στις 16 Απριλίου 1929 και εκφωνεί βαρυσήμαντο λόγο από τον εξώστη του δημαρχείου. Η εφημερίδα *Σημαία* δημοσιεύει στο φύλλο της επόμενης ημέρας λεπτομερή ανταπόκριση. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν αναφέρεται καμία, μικρή ή μεγάλη, συμμετοχή των προσφύγων στις εκδηλώσεις για την υποδοχή του Βενιζέλου. Άλλωστε η ΠΟΑΔΑ είχε αποστείλει τηλεγραφήματα στις προσφυγικές οργανώσεις της πόλης να μη συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις υποδοχής του Βενιζέλου. Ταυτόχρονα ανακοινωνόταν στο *Θάρρος* και η αποχώρηση του επικεφαλής της ΠΟΑΔΑ βουλευτή Μ. Τσιγδέμογλου από το Κόμμα των Φιλελευθέρων.⁴¹⁹

Στο φύλλο της 16ης Απριλίου της *Σημαίας* εκφράζεται ο καθιερωμένος πλέον προβληματισμός για τη στάση των προσφύγων εκλογέων και εκτιμά πως πιθανή αποχή των προσφύγων θα εξασφαλίσει επικράτηση των Λαϊκών «στην πόλη των βενιζελικών» (!), ενώ αν ψηφίσουν τους Λαϊκούς θα τους χαρίσουν μεγάλη πλειοψηφία.⁴²⁰ Παρά την πρόσφατη ξεκάθαρη υποστήριξη του Βενιζέλου από τον προσφυγικό κόσμο και της Καλαμάτας, βλέπουμε ότι η εφημερίδα τρέφει προσδοκίες για μια τόσο μεγάλη μεταστροφή των προσφύγων σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Πέρα από τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα αυτών των δημοσιευμάτων, οι προσδοκίες τροφοδοτούνται και από τις διεργασίες που είχαν ξεκινήσει στην Αθήνα για αποχή από τις γερουσιαστικές εκλογές, στις οποίες πρωτοστατούσε η προσφυγική οργάνωση ΠΟΑΔΑ.⁴²¹

Η εφημερίδα προσπαθεί λοιπόν να προσελκύσει τους πρόσφυγες στο στρατόπεδο των Λαϊκών, υποστηρίζοντας ότι πια έχουν αποκτήσει πολιτική αυτοτέλεια και έχουν χειραφετηθεί από τους βενιζελικούς, οι οποίοι τους χρησιμοποίησαν για τους πολιτικούς και πολιτειακούς τους σκοπούς. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως: «Πλέον δεν έχει υποχρέωσιν ο προσφυγικός κόσμος να σύρεται όπισθεν του βενιζελικού άρματος και να επισύρη την μήνιν και την εχθρότητα (sic) των γηγενών πληθυσμών. Εφεξής οι πρόσφυγες θα ρυθμίζουν την πορεία των κατά τρόπον ώστε να έχουν πλήρη κομματική αυτοτέλειαν». Μάλιστα φτάνει να δικαιολογεί ως και την πρακτική να εκβιάζουν με την ψήφο τους τα πολιτικά κόμματα, λόγω των άθλιων συνθηκών της ζωής τους.⁴²² Μέσα σε οκτώ

⁴¹⁹ *Θάρρος*, 16/4/1929.

⁴²⁰ *Σημαία*, 17/4/1929.

⁴²¹ Βλ. πιο πάνω σ. 81-84.

⁴²² Ο τίτλος του άρθρου είναι: «Η στάσις των προσφύγων και οι Φιλελεύθεροι» με υπογραφή Π-Ξ. *Σημαία*, 19/4/1929.

μήνες, όπως φαίνεται, η στάση της εφημερίδας έχει μεταβληθεί ακριβώς γιατί προσδοκά να καρπωθεί τη δυσαρέσκεια των προσφύγων από την πολιτική του βενιζελισμού.

Και ενώ συνεχίζει η *Σημαία* να δημοσιεύει τις εξελίξεις στην Αθήνα και τις αντιδράσεις μερίδας προσφυγικών οργανώσεων εναντίον του Βενιζέλου,⁴²³ η Προσφυγική Ένωσις Καλαμών και πάλι δηλώνει δημόσια ότι θεωρεί τον Βενιζέλο τον μόνο ικανό να λύσει τα εθνικά ζητήματα και τα σχετικά προσφυγικά και γι' αυτό καλεί τους πρόσφυγες Καλαμών να υπερψηφίσουν το συνδυασμό των Φιλελευθέρων.⁴²⁴

Τα αποτελέσματα των εκλογών πανελλαδικά, παρά τη σχετικά μικρή συμμετοχή, ευνοούν και πάλι τη δημοκρατική παράταξη και επιβεβαιώνουν τη δημοτικότητα της νεοεκλεγείσας κυβέρνησης. Υπολογίζεται ότι ο βενιζελισμός συγκέντρωσε 70,56% των ψήφων και εξέλεξε 78 από τους 92 άμεσα εκλεγόμενους γερουσιαστές,⁴²⁵ ενώ η αντιβενιζελική παράταξη πήρε συνολικά 26,06% των ψήφων και εξέλεξε 12 γερουσιαστές.⁴²⁶ Τέλος, 2 έδρες κατέλαβαν οι Αγροτικοί με 1,66% των ψήφων, ενώ το ΚΚΕ, με 1,70%, δεν κατέλαβε καμία έδρα.

Στην πόλη της Καλαμάτας ψήφισαν περίπου 4.600 εκλογείς: η αποχή κινήθηκε σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με τις εκλογές του 1928. Ο συνδυασμός του Λαϊκού κόμματος πέτυχε 2.159 ψήφους, αλλά μέρος της δύναμης των αντιβενιζελικών απέσπασε ο συνδυασμός των Ανεξάρτητων, με αντιβενιζελικούς και καφανταρικούς υποψήφιους, ο οποίος πέτυχε 485 ψήφους. Το Κόμμα Φιλελευθέρων συγκέντρωσε 1.750 ψήφους.⁴²⁷ Βλέπουμε μια ελαφρά υπεροχή του Λαϊκού κόμματος, αλλά σε γενικές γραμμές δεν μεταβάλλονται τα αποτελέσματα των εκλογών του 1928. Εξελέγησαν στο νομό Μεσσηνίας οι Παν. Φλέσσας, Δ. Κάβουρας και Ανδρ. Κοκκέβης από τους Φιλελεύθερους και ο Λαϊκός Γ. Σχινάς.

⁴²³ *Σημαία*, 19/4/1929.

⁴²⁴ *Σημαία*, 20/4/1929.

⁴²⁵ Συγκεκριμένα, Φιλελεύθεροι και συνεργαζόμενοι κατέλαβαν 66 έδρες με ένα 55,77% των ψήφων, οι Αγροτοεργατικοί 4 έδρες και 6,58% των ψήφων, οι Συντηρητικοί Δημοκρατικοί (Μιχαλακόπουλος) 5 έδρες και 2,81% των ψήφων και οι Προοδευτικοί 3 έδρες και 4,20% των ψήφων. Οικονόμου, σ. 37

⁴²⁶ 10 οι Λαϊκοί, 2 οι Ελευθερόφρονες.

⁴²⁷ Τα παρατιθέμενα στοιχεία προέρχονται από τα δημοσιευμένα εκλογικά αποτελέσματα της εφημερίδας *Σημαίας* σε συνδυασμό με τη Στατιστική των εκλογών. Επιλέχτηκε η εφημερίδα γιατί σε κάποια σημεία το ψηφιοποιημένο αρχείο της επίσημης Στατιστικής δεν ήταν ευανάγνωστο. Σημειωτέον πως υπάρχει μια ελαφρά απόκλιση 10-15 ψήφων ανάμεσα στα στοιχεία της Στατιστικής και της *Σημαίας*. Επίσης δεν είναι δυνατή η σύγκριση με τα αποτελέσματα του 1928 στο επίπεδο της επαρχίας Καλαμών.

Στο Η΄ εκλογικό τμήμα, το τμήμα των προσφύγων, ο συνδυασμός των Φιλελευθέρων συγκέντρωσε το 58%, ενώ των Λαϊκών περίπου 35%. Η αποχή στο τμήμα αυτό σε σχέση με τις εκλογές του 1928 έφτασε το 23%. Βέβαια ο υποψήφιος γερουσιαστής των Φιλελευθέρων Παν. Φλέσσας συγκέντρωσε την πλειοψηφία όσων ψήφισαν το συνδυασμό των Φιλελευθέρων σε αυτό το εκλογικό τμήμα (72%), στοιχείο που αποδεικνύει συσπείρωση των εκλογέων στον επίσημο υποψήφιο των Φιλελευθέρων. Όμως, κατά τη γνώμη μου,⁴²⁸ παρατηρείται μια ελαφρά μεταβολή της εκλογικής στάσης των προσφύγων της Καλαμάτας απέναντι στους Φιλελευθέρους, χωρίς να είναι ακόμα απόλυτα διακριτή.

Σύμφωνα με τη *Σημαία*, παρατηρήθηκε αποχή στις τάξεις των Λαϊκών, αντίθετα από τους οπαδούς των Φιλελευθέρων. Και ερμηνεύοντας το εκλογικό αποτέλεσμα, αποδίδει την ήττα στην επικράτεια στο ότι οι αντιβενιζελικοί δεν είναι ενωμένοι και δεν έχουν πίστη στα ιδεώδη της παράταξής τους. Όσον αφορά τους πρόσφυγες, κρίνει ότι δεν συμμορφώθηκαν στα κελεύσματα της αποχής, δεν εγκατέλειψαν τον Βενιζέλο και διέψευσαν τις προσδοκίες των αντιβενιζελικών να καρπωθούν τις ψήφους τους. Γρήγορα όμως στην εφημερίδα ο αντίκτυπος των γερουσιαστικών εκλογών ξεθυμαίνει και κυριαρχεί στα πρωτοσέλιδα η καταστροφή στην τοπική σταφιδοπαραγωγή.

Την περίοδο που ακολουθούν τις γερουσιαστικές εκλογές, διατηρείται στην εφημερίδα *Σημαία* ο προβληματισμός για την πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων και για τις δυνατότητες διάρρηξης των σχέσεών τους με τη βενιζελική παράταξη. Εκφράζονται δηλαδή, είτε αυθόρμητα είτε «υποκινούμενα», αμφισβητήσεις και τάσεις αποδέσμευσής τους από το βενιζελικό πελατειακό πλέγμα. Σχετικό ανώνυμο άρθρο με την υπογραφή «Πρόσφυξ»⁴²⁹ αναφέρεται σε προσφυγοκάπηλους και «μεγαλοσχήμονες» πρόσφυγες οι οποίοι εκμεταλλεύονται τους αθώους και αδαείς στα πολιτικά παιχνίδια ξεριζωμένους. Μάλιστα, προτρέπει και τους πρόσφυγες που κατοικούν στην πόλη της Καλαμάτας να ακολουθήσουν αυτούς της πρωτεύουσας και να χειραφετηθούν πολιτικά, αποδεσμευμένοι από τα τοπικά βενιζελικά δίκτυα.

Άλλωστε, και σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο το αμέσως επόμενο διάστημα, με βάση την ελληνοτουρκική προσέγγιση και τη Σύμβαση της Άγκυρας, γίνονται προσπάθειες από το Λαϊκό Κόμμα να προσεγγίσει και να προσεταιριστεί τον

⁴²⁸ Κρίνοντας και από τα υπόλοιπα μικτά εκλογικά τμήματα όπου ψηφίζουν πρόσφυγες. Όμως στο Η΄ εκλογικό τμήμα η εικόνα είναι πιο καθαρή.

⁴²⁹ *Σημαία*, 17/5/1929.

προσφυγικό κόσμο. Συγκεκριμένα, ο Π. Τσαλδάρης εγκαινιάζει μια ιστορική στροφή στην αντιβενιζελική στρατηγική καταγγέλλοντας τη Σύμβαση της Άγκυρας, με το επιχείρημα ότι ισοδυναμεί με πλήρη απεμπόληση του νόμιμου δικαιώματος των προσφύγων για πλήρη αποζημίωση.⁴³⁰

6. Εκλογές 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932

Οι εκλογές αυτές εγκαινιάζουν μια μακρά περίοδο πολιτικής αστάθειας μέχρι το 1936. Η τετραετία διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου, κατά την οποία πραγματοποιήθηκαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις σε όλους τους τομείς, κλείνει εκκωφαντικά με την οικονομία να έχει δεχτεί τα πλήγματα της διεθνούς οικονομικής κρίσης, με κατάληξη η χώρα να κηρύξει αναστολή αποπληρωμής των εξωτερικών δανείων. Ο Βενιζέλος, ύστερα από την άρνηση του Τσαλδάρη τον Μάρτιο του 1932 να συμπράξει σε σχηματισμό Οικουμενικής κυβέρνησης για την αντιμετώπιση της κρίσης, κατέφυγε στην αναμόχλευση των αντιβενιζελικών παθών: καλλιεργεί τεχνητή πόλωση και επαναφέρει τα στερεότυπα του Διχασμού για τους υπεύθυνους της Μικρασιατικής Καταστροφής μία δεκαετία μετά.⁴³¹

Στη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, ο ηγέτης των Φιλελευθέρων, για να αποστρέψει το ενδιαφέρον από τις αποτυχίες της κυβέρνησής του και να συγκρατήσει την κομματική του βάση, προκρίνει το θέμα του πολιτειακού ως μοναδικού ζητήματος της εκλογικής αναμέτρησης. Έτσι καλλιεργεί τεχνητή όξυνση με ακραίες δηλώσεις κατά του Τσαλδάρη και δημιουργία εμφυλιοπολεμικού κλίματος. Μάλιστα, ασκεί πίεση στον ηγέτη του Λαϊκού κόμματος για επίσημη αναγνώριση του πολιτεύματος, αλλιώς απειλεί ανοιχτά με επέμβαση των δημοκρατικών αξιωματικών.⁴³²

Τη χρονιά αυτή έχει συντελεστεί μια σημαντική αλλαγή στον τοπικό Τύπο της Καλαμάτας. Από τον Φεβρουάριο έχει παραιτηθεί από τη θέση του διευθυντή της εφημερίδας *Θάρρος* ο Π. Ιππόλυτος και τα καθήκοντά του έχει αναλάβει από τις 31/5 ο δικηγόρος Ευάγγελος Δημητρακόπουλος. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί αλλαγή προσανατολισμού της εφημερίδας, η οποία διάκειται ευνοϊκά προς τη βενιζελική παράταξη πλέον.

⁴³⁰ *Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής*, 25 Ιουνίου 1930, σ. 1339. (Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 207).

⁴³¹ Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», σ. 20.

⁴³² Στο ίδιο, σ. 21.

Την 1η Σεπτεμβρίου δημοσιεύεται στο πρωτοσέλιδο του *Θάρρους* εκτεταμένη επιστολή με την υπογραφή «Πρόσφυξ» και τίτλο «Οι πρόσφυγες, οι εκλογαί και οι καλοθεληταί των – Οι πρόσφυγες δεν λησμονούν», η οποία διαψεύδει δημοσιεύματα αντιβενιζελικών εφημερίδων της πόλης ότι οι πρόσφυγες στις προσεχείς εκλογές θα εγκαταλείψουν το κόμμα των Φιλελευθέρων και θα προτιμήσουν τα αντιβενιζελικά κόμματα. Ο γράφων χαρακτηρίζει αυτές τις πληροφορίες ψευδείς, με προπαγανδιστική σκοπιμότητα και μόνο. Υιοθετώντας την προεκλογική ρητορική του Βενιζέλου, καταλογίζει στον αντιβενιζελισμό αμφισβήτηση του πολιτεύματος και του αποδίδει πρόθεση παλινόρθωσης της βασιλείας. Υπενθυμίζει την εχθρική στάση των αντιβενιζελικών βουλευτών στο παρελθόν -χωρίς να προσδιορίζει χρονική περίοδο- οι οποίοι αμφισβητούσαν την ελληνικότητα των προσφύγων και, σύμφωνα με την επιστολή, τους αποκαλούσαν τουρκόσπορους, λιποτάκτες, όψιμους Έλληνες, άμαχους. Επίσης υποστηρίζει ότι στον αντιβενιζελικό Τύπο, γενικά, έχει γραφεί ότι σε περίπτωση που οι αντιβενιζελικοί πάρουν την εξουσία θα εγκαταλείψουν τα προσφυγικά προβλήματα. Έτσι χαρακτηρίζει το ενδιαφέρον τους όψιμο και κίβδηλο με μόνο σκοπό την «εκπόρθησιν της προσφυγικής συνειδήσεως». Και κλείνει υπενθυμίζοντας προσφιλείς χαρακτηρισμούς των αντιβενιζελικών, αλλά με άρωμα δεκαετίας, που αναβιώνουν την αντίθεση γηγενών («ακραιφνείς πατριώτες») και προσφύγων («όψιμοι Έλληνες»).

Την επόμενη μέρα νέα επιστολή με τίτλο «Ας παύσουν τας ύβρεις οι Ηρακλειδείς του μοναρχισμού» και υπογραφή «Πρόσφυξ (όψιμος Έλλην)» διαψεύδει δημοσίευμα της *Σημαίας* της 31ης/8, όπου αναφέρεται συνεργασία παραγόντων των Φιλελευθέρων του νομού με τους ηγέτες των προσφύγων της πόλης ώστε να ελεγχθεί η προσφυγική ψήφος στην Καλαμάτα και να μη διαρρεύσει προς αντικυβερνητικά σχήματα, με αντάλλαγμα προσωπικά ωφελήματα. Η επιστολή απαντά γενικόλογα και με φανατισμό, προβάλλοντας τη φιλελεύθερη ιδεολογία των προσφύγων και το αδούλωτο πνεύμα τους, σε αντίθεση με τους αντιπάλους που τυφλά υποστηρίζουν τη «μοναρχική μαφία». Μάλιστα αποδίδει αγαθές προθέσεις στους ηγέτες των προσφύγων, οι οποίοι τίμια και ανιδιοτελώς ενημερώνουν τους «καθυστερημένους» πρόσφυγες.

Στο οξύμμενο κλίμα της προεκλογικής περιόδου εντάσσεται και η επίθεση με πυροβολισμούς εναντίον των γραφείων της *Σημαίας*, με στόχο τον αρχισυντάκτη της Ν. Ηλιόπουλο, όπως θεωρεί η εφημερίδα σε δημοσίευμα με τίτλο «Ερωτώμεν:

Ἦρχισαν οι γυπαρισμοί;»⁴³³ Αποδίδει έτσι την επίθεση σε βενιζελικούς παρακρατικούς και υπενθυμίζει ότι και πάλι είχαν δράσει στην πόλη οι συμμορίες αυτές, 12 χρόνια πριν, στις κρίσιμες εκλογές του Νοεμβρίου του 1920.

Η δυσαρέσκεια που υπάρχει στον προσφυγικό κόσμο σε όλη τη χώρα απέναντι στη βενιζελική πολιτική θεωρείται δεδομένη και καλλιεργεί ελπίδες στον αντιβενιζελισμό για άντληση προσφυγικών ψήφων. Έτσι εντείνεται η πίεση προς τους πρόσφυγες της πόλης: και πάλι η *Σημαία* στις 28/8/1932 παρουσιάζει ως αναμφισβήτητη τη δυσφορία των προσφύγων απέναντι στους Φιλελευθέρους και την αποσκίρτησή τους από το βενιζελικό στρατόπεδο. Μάλιστα αναφέρει ότι υπήρχαν σκέψεις και για υποψηφιότητα πρόσφυγα στα αντιβενιζελικά ψηφοδέλτια (κάτι που βέβαια δεν πραγματοποιήθηκε).

Είναι χαρακτηριστικό ότι η ίδια εφημερίδα από τις 10/9 ξεκινά να δημοσιεύει άρθρα υποστηρικτών του Εργατο-αγροτικού κόμματος που αναφέρονται στις εκλογικές προτιμήσεις των προσφύγων. Η συστηματική προβολή των απόψεων από το συγγενή αυτό χώρο με τους Φιλελευθέρους αποσκοπεί στην απόσπαση ψήφων από το αντίπαλο πολιτικο-ιδεολογικό στρατόπεδο. Έτσι, σε άρθρο με τίτλο «Το Φιλελεύθερο Κόμμα και οι πρόσφυγες» με υπογραφή Β. Γεωργόπουλος επαναλαμβάνεται, από δημοκρατική γραφίδα αυτή τη φορά, η απογοήτευση των προσφύγων από το βενιζελικό στρατόπεδο λόγω της μη ικανοποίησης των αιτημάτων τους. Επίσης ότι μια δεκαετία μετά τον ξεριζωμό τους δεν είναι εύκολο πια να χειραγωγηθούν από «προσφυγοπατέρες» και «προσφυγοαμύντορες» βενιζελικούς. Και συγκεκριμένα καταγγέλλει τον υπουργό Εθν. Οικονομίας και βουλευτή Μεσσηνίας Στ. Κωστόπουλο ότι δεν ικανοποίησε τα αιτήματα των προσφύγων λιμενεργατών και ότι το μόνο κόμμα που μπορεί να υπερασπίσει τα εργατικά δικαιώματα είναι το κόμμα του Αλ. Παπαναστασίου.⁴³⁴ Είναι αξιοσημείωτο ότι θεωρεί τη λιμενεργατική απεργία σαν ένα προσφυγικό πρόβλημα, στοιχείο που αποδεικνύει ότι η πλειονότητα των λιμενεργατών αποτελούνταν από πρόσφυγες. Είναι φανερό ότι μία δεκαετία μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, η προσφυγική τους ταυτότητα συγχωνεύεται πλέον με την κοινωνική ταυτότητα του εργάτη της πόλης.

⁴³³ *Σημαία*, 21/8/1932.

⁴³⁴ Ο υποψήφιος του Αγροτο-Εργατικού κόμματος Παν. Νικολόπουλος σε άρθρο του με τίτλο «Θέση υπό τον ήλιον» (*Σημαία*, 24/8/32) διεκτραγωδεί τη δεινή θέση των 350 λιμενεργατών της πόλης λόγω της ανεργίας που προκαλεί η πτώση της κίνησης του λιμανιού εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και καυτηριάζει την απουσία μέτρων προστασίας, όπως συσσίτια, εκ περιτροπής εργασία κ.ά.

Και η αρθρογραφία των Εργατοαγροτικών συνεχίζεται την επόμενη μέρα στη *Σημαία*⁴³⁵ από τον υποψήφιο του κόμματος δικηγόρο Παν. Νικολόπουλο, όπου παρουσιάζει τις θέσεις του κόμματος για το προσφυγικό ζήτημα σε άρθρο με τίτλο «Στοιχειώδης πρόνοια – Προσφυγικά αιτήματα». Συγκεκριμένα ζητά: α) την παράταση του άρθρου 119 του Συντάγματος για την πλήρη αποκατάσταση αστών και αγροτών, β) να αρθεί η διάκριση εμπρόθεσμων και εκπρόθεσμων δηλώσεων, να εκκαθαριστεί το ποσό των αποζημιώσεων και να πάψει ο αθέμιτος πλουτισμός κάποιων από την εκμετάλλευση του προσφυγικού κόσμου, γ) να χαρακτηριστούν τα δάνεια των προσφύγων ως προσφυγικά και να γίνει ριζική αναθεώρηση των χρεών, δ) να μετατραπεί το Υπουργείο Περιθάλψεως σε κέντρο κοινωνικής πολιτικής για όσους έχουν ανάγκη, ε) να επιστραφεί η παρακράτηση του 25% και στ) να δημιουργηθεί ταμείο προσφυγικής πίστωσης με το οποίο θα συγχωνευτεί το Ταμείο Ανταλλαξίμων και κάθε άλλος παρεμφερής οργανισμός με σκοπό την επαγγελματική, βιοτεχνική και βιομηχανική καθοδήγηση των προσφύγων.

Όσο πλησιάζει η μέρα των εκλογών η ένταση μεγαλώνει και έτσι μπορεί να εξηγηθεί δημοσίευμα της *Σημαίας*⁴³⁶ (το οποίο όμως διαψεύδεται από το *Θάρρος*) για οργανωμένη επίθεση μαγκουροφόρων στις 11/9 από τη Λέσχη Φιλελεύθερων της πρωτεύουσας στο καφενείο του Δρίτσα στον προσφυγικό συνοικισμό της Δυτικής Παραλίας. Γίνεται λόγος για έκτροπα που προκάλεσαν προσπαθώντας να αναγκάσουν θαμώνες να ζητωκραυγάσουν υπέρ συγκεκριμένου βενιζελικού υποψηφίου, για εκτεταμένες καταστροφές στο κατάστημα και εξύβριση των θαμώνων. Για το γεγονός οι προσφυγικοί σύλλογοι της πόλης -Προσφυγική Ένωση Καλαμών, Σύλλογος των Εν Καλάμαις Αλυτρώτων, Βόσπορος και Ιωνία- εξέδωσαν ανακοίνωση καταγγελίας, όπου, σύμφωνα με την εφημερίδα, εξέφρασαν τον αποτροπιασμό τους για την απόπειρα να εκβιαστεί η προσφάτως επαναστατημένη συνείδηση των προσφύγων και ότι θα ψηφίσουν με βάση τη συνείδησή τους και όχι τρομοκρατημένοι από πρόσωπα μετακληθέντα από την Αθήνα και εκτρεφόμενα εις την «ενταύθα αυλή του κυρίου».

Παραμονές των εκλογών⁴³⁷ χαρακτηριστική επίσημη δημοσίευση του Λαϊκού κόμματος, σε ειδικό πλαίσιο, καλεί τους πρόσφυγες της πόλης να μαυρίσουν «τις βενιζελικές βδέλλες του αίματός τους», που κρατούσαν τα ρολά με το

⁴³⁵ *Σημαία*, 11/9/1932

⁴³⁶ *Σημαία*, 13/9/1932

⁴³⁷ *Σημαία*, 21/9/1932.

πισσόχαρτο από το Νοέμβριο του περασμένου έτους στις αποθήκες της Νομαρχίας για να το διανείμουν προεκλογικά. Να μαυρίσουν επίσης τους προσφυγοκάπηλους και τους προσφυγοπατέρες κλείνοντας με το σύνθημα: «Κάτω οι κλέφται! Κάτω οι καταχρασταί!»

Την προεκλογική περίοδο καταγράφεται επίσης έντονη δραστηριότητα του ΚΚΕ όχι μόνο στην πόλη αλλά και σε κάποια χωριά της επαρχίας Καλαμών. Η προεκλογική αυτή δραστηριότητα πραγματοποιείται σε συνθήκες ημιπαρανομίας. Όμως τελικά καταφέρνουν να λειτουργήσουν εκλογικό κέντρο στην πόλη, στο κτίριο Σαμαρτζή της παραλίας, όπου μίλησε ο υποψήφιος Πολύδωρος Δανηλίδης σε ένα ακροατήριο «κομμουνιστών και προσφύγων», όπως γράφει η εφημερίδα *Σημαία*.⁴³⁸

Τελικά, στην επικράτεια τα δύο μεγάλα κόμματα αναδείχθηκαν από τις εκλογές σχεδόν ισοδύναμα: οι Φιλελεύθεροι με 34,04% και 98 έδρες και οι Λαϊκοί με 33,80% και 95 έδρες. Οι Λαϊκοί δεν μπόρεσαν να καρπωθούν τη φθορά του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Από αυτή επωφελήθηκαν κυρίως τα υπόλοιπα δημοκρατικά κόμματα και το ΚΚΕ. Έτσι, σε ένα βαθμό η πόλωση που καλλιέργησε έντεχνα κατά την προεκλογική περίοδο ο Βενιζέλος είχε αποτέλεσμα. Οι Βενιζελικοί έτσι αθροιστικά συγκέντρωσαν 52,74% των ψήφων και οι Αντιβενιζελικοί 35,49% και 98 έδρες. Αξιοσημείωτη επιτυχία είχαν οι Αγροτικοί (6,17% και 11 έδρες) και το ΚΚΕ (4,97% και 10 έδρες).

Στην επαρχία Καλαμών ψήφισαν συνολικά 10.244, ενώ στην πόλη της Καλαμάτας 5.845. Στην επαρχία Καλαμών το Κόμμα Φιλελευθέρων πήρε 2.436 ψήφους, ενώ στην πόλη 1.405 (24,03%). Οι Λαϊκοί πήραν στην επαρχία 5.501, ενώ στην πόλη συγκέντρωσαν διπλάσιους ψήφους από το Κόμμα Φιλελευθέρων (3.166 ψήφοι και 54,16%), υπερβαίνοντας κατά πολύ τον εθνικό μέσο όρο. Σημαντικό μερίδιο των βενιζελικών ψηφοφόρων εξασφάλισαν και οι Προοδευτικοί με 1.120 ψήφους στην επαρχία Καλαμών, και 646 στην πόλη της Καλαμάτας (11,05%). Το Αγροτικό κόμμα στην επαρχία κέρδισε 370 ψήφους, ενώ στην πόλη 153.⁴³⁹ Το Αγροτικο-Εργατικό Κόμμα στην επαρχία έλαβε 422 και στην πόλη 229 (3,91%), ενώ το Ενιαίο Μέτωπο 325 στην επαρχία και 203 στην πόλη (3,47%).⁴⁴⁰ Το Κόμμα

⁴³⁸ *Σημαία*, 20/9/1932.

⁴³⁹ Τη μεγαλύτερη δύναμή του την έχει στην ύπαιθρο: κυρίως στην επαρχία Πυλίας με 2.607 ψήφους, στην επαρχία Μεσσηνίας με 1.108 και Τριφυλίας με 729.

⁴⁴⁰ Η *Σημαία* (28/9/1932) αναγνωρίζει την εντυπωσιακή αύξηση του αριθμού των ψήφων του ΚΚΕ από το 1928: ενώ το 1928 είχαν πάρει στη Μεσσηνία 213 ψήφους, το 1932 πήραν 1.000 και πλέον. Ιδιαίτερα στη Μικρομάνη πήραν 37, περισσότερους από κάθε αστικό κόμμα.

Ελευθεροφρόνων συγκέντρωσε μόλις 27 ψήφους στην επαρχία και 18 στην πόλη της Καλαμάτας.

Από τους Φιλελεύθερους ο Στ. Κωστόπουλος συγκέντρωσε συνολικά στην πόλη της Καλαμάτας 1.131 ψήφους, ενώ ο έτερος υποψήφιος, Ν. Περρωτής, νεόκοπος Φιλελεύθερος, μόλις 204 ψήφους. Στο Η' εκλογικό τμήμα ο Στ. Κωστόπουλος επιλέχθηκε από τη συντριπτική πλειοψηφία των ψηφοφόρων των Φιλελευθέρων (251 ψήφοι) έναντι 21 του δεύτερου υποψηφίου, με καταγωγή από αντίπαλο πολιτικό χώρο.

Είναι σημαντικό ότι για πρώτη φορά σε εκλογές του Μεσοπολέμου και στην πόλη της Καλαμάτας το Λαϊκό Κόμμα έχει συσπειρώσει τις δυνάμεις του, χωρίς ανταγωνιστές στην εκλογική μάχη από τον ίδιο πολιτικό χώρο. Ο συνδυασμός των Ελευθεροφρόνων δεν κερδίζει καμία υποστήριξη.

Στο Η' εκλογικό τμήμα οι Φιλελεύθεροι από τις 780 ψήφους έλαβαν 280 (35,89%), το μεγαλύτερο ποσοστό τους από τα εκλογικά τμήματα της πόλης, με αμέσως καλύτερα αποτέλεσμα στο Ε' εκλογικό τμήμα με 180 ψήφους, αλλά με αναλογία στο σύνολο των ψηφισάντων 20%. Στο Η' εκλογικό τμήμα έχουμε το πρωτοφανές αποτέλεσμα οι ψήφοι του Λαϊκού κόμματος να εξισώνονται με αυτούς του Κόμματος των Φιλελευθέρων (281).⁴⁴¹ Όμως το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι το ποσοστό των Λαϊκών παραμένει σταθερό σε σχέση με τις γερουσιαστικές εκλογές του 1929. Οι απώλειες των Φιλελευθέρων οφείλονται στις διαρροές ψήφων προς τους έτερους βενιζελογενείς συνδυασμούς των Προοδευτικών και του Εργατικο-Αγροτικού κόμματος, αλλά και του Ενιαίου Μετώπου Αγροτών-Εργατών του ΚΚΕ. Συγκεκριμένα οι Προοδευτικοί απέσπασαν 83 ψήφους (10,64%), ο Παπαναστασίου 68 (8,71%) και το Ενιαίο Μέτωπο 44 (5,64%). Μάλιστα το Εργατικό-Αγροτικό Κόμμα και το ΚΚΕ συγκεντρώνει το μεγαλύτερο αριθμό ψήφων του σε αυτό το εκλογικό τμήμα.

Τα παραπάνω στοιχεία μπορούν να στοιχειοθετήσουν την τάση που εκφράστηκε σε όλη την Ελλάδα για μεταβολή της στάσης των προσφύγων απέναντι στους Φιλελεύθερους. Δεν φαίνεται οι δυσαρεστημένοι ψηφοφόροι των Φιλελευθέρων να προτίμησαν το Λαϊκό κόμμα, αλλά ενίσχυσαν συναφείς πολιτικές δυνάμεις όπως ο συνδυασμός των Προοδευτικών, το Εργατο-Αγροτικό Κόμμα και σε μικρότερο βαθμό το ΚΚΕ. Παρά την πόλωση που προσπάθησε να δημιουργήσει ο

⁴⁴¹ Στις εκλογές του 1926, η Ένωση Φιλελευθέρων είχε πάρει στο Η' εκλογικό τμήμα 292 ψήφους (βενιζελικοί Ανεξάρτητοι: 54), ενώ το Λαϊκό Κόμμα 141 (Κόμμα των Ελευθεροφρόνων: 102).

Βενιζέλος, μερίδα των προσφύγων έκαναν το αποφασιστικό βήμα να διαρρήξουν τις σχέσεις τους με τους Φιλελεύθερους χωρίς βέβαια να μεταπηδήσουν στον αντίπαλο.

7. Εκλογές 5ης Μαρτίου 1933

Παρ' ότι οι εκλογές αυτές διενεργήθηκαν μόλις 6 μήνες μετά τις προηγούμενες, μεσολάβησαν πυκνά πολιτικά γεγονότα που διαμόρφωσαν ένα εντελώς διαφορετικό προεκλογικό τοπίο από αυτό της 25ης Σεπτεμβρίου 1932: Ο Παν. Τσαλδάρης αναγνώρισε επίσημα τη Δημοκρατία και έτσι το πολιτειακό εκτονώθηκε απότομα, προκαλώντας τη διάλυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου.⁴⁴² Οι αντιβενιζελικοί κατάφεραν να αποσπάσουν από τους αντιπάλους τους, χωρίς επιστροφή, τους Γ. Κονδύλη και Α. Χατζηκυριάκο. Σχηματίστηκε η πρώτη αντιβενιζελική κυβέρνηση του Μεσοπολέμου, η οποία όμως δεν μακροημέρευσε γιατί γρήγορα τα βενιζελικά κόμματα ήραν την ανοχή με την οποία την περιέβαλαν αρχικά χάριν της πολιτικής ομαλότητας.

Ως εκλογικό σύστημα ορίστηκε το πλειοψηφικό με «στενοευρεία», όπως και το 1928, πάλι έμπνευσης του Ελ. Βενιζέλου, αφού πριν από τις εκλογές έγινε κατορθωτό να σχηματιστεί βραχύβια κυβέρνηση συνεργασίας μεταξύ Φιλελευθέρων, Προοδευτικών, Αγροτο-εργατικού κόμματος, Συντηρητικών Δημοκρατικών και τμήματος των Αγροτικών υπό τον Αλ. Μυλωνά. Ο τρόπος διεξαγωγής των εκλογών τεχνικά αποτελούσε κατά κάποιον τρόπο επανάληψη των εκλογών του 1928, με μειωμένο όμως τον αριθμό των εδρών σε μερικές περιφέρειες, αφού ελήφθησαν υπόψη τα οριστικά αποτελέσματα της Απογραφής του 1928.⁴⁴³

Οι αντιβενιζελικοί πήραν μέρος στις εκλογές με το ενιαίο ψηφοδέλτιο της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως», στην οποία συμμετείχαν το Λαϊκό Κόμμα, το Κόμμα Ελευθεροφρόνων, το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του Γ. Κονδύλη και μια ομάδα των Αγροτικών (υπό τον Β. Χατζηγιάννη), μετά τη διάλυσή τους σε τρία τμήματα. Οι βενιζελικοί συγκρότησαν τον συνδυασμό του «Εθνικού Συνασπισμού», στον οποίο συμμετείχαν το Κόμμα των Φιλελευθέρων, το Συντηρητικό Δημοκρατικό του Ανδρ. Μιχαλακόπουλου, το Προοδευτικό του Γ. Καφαντάρη, το Αγροτο-εργατικό του Αλ. Παπαναστασίου και τμήμα των Αγροτικών (με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Μυλωνά).

⁴⁴² Στρατιωτική οργάνωση που δρούσε από το 1923 με σκοπό την κατάργηση της μοναρχίας, με ηγέτη τον Αλέξανδρο Οθωναίο, τον σημαντικότερο παράγοντα του βενιζελισμού στο στρατό.

⁴⁴³ Νίκος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935 - Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις», σ. 321.

Επίσης στις εκλογές πήρε μέρος το Ενιαίο Μέτωπο Εργατών και Αγροτών (ΚΚΕ), το Αγροτικό Κόμμα (υπό τον Ιωάννη Σοφιανόπουλο) και η Κομμουνιστική Οργάνωση Μπολσεβίκων Λενινιστών (Αρχαιομαρξιστές).

Οι δύο ισχυρότεροι αντίπαλοι μετέχουν λοιπόν στην αναμέτρηση με συσπειρωμένες τις δυνάμεις τους διεκδικώντας την ψήφο των εκλογέων μέσα σε ένα προεκλογικό κλίμα τόσο πολωμένο που, σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, ανακαλούσε τις εκλογές του 1920.⁴⁴⁴ Η προεκλογική αντιπαράθεση περιστράφηκε γύρω από τα οικονομικά προβλήματα που προκαλούσε η κρίση και την ικανότητα των υποψηφίων να τα διαχειριστούν. Κορυφαίο ρόλο στους προεκλογικούς διαξιφισμούς έπαιξε η «γενναία» πρωτοβουλία του Τσαλδάρη να προσεγγίσει τους πρόσφυγες υποσχόμενος την καταβολή του 25% της αποζημίωσης των Ανταλλαξίμων που είχε παρακρατηθεί. Τώρα που το πολιτειακό δεν μπορούσε να συγκρατήσει τους πρόσφυγες στο βενιζελικό στρατόπεδο, ο αντιβενιζελισμός αγωνιζόταν για μια μεγάλη ανατροπή στις σχέσεις του μαζί τους.

Το ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση στην πόλη της Καλαμάτας είναι η προσχώρηση και η αναπάντεχη υποψηφιότητα του συντηρητικού πολιτικού και βουλευτή, επί σειρά ετών υποψήφιου με το Λαϊκό κόμμα, Ιωάννη Παπαφλέσσα με τον ενωτικό συνδυασμό των βενιζελικών. Την ίδια στιγμή ο Ηλίας Μαυρομιχάλης, κονδυλικός και συνεργάτης του Νικ. Κάρτσωνα, γίνεται ο βασικός υποψήφιος στο Λαϊκό κόμμα. Βέβαια, μέχρι η υποψηφιότητα του Ι. Παπαφλέσσα να οριστικοποιηθεί, δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Σημαία* πληροφορίες για διαπραγματεύσεις του πολιτικού και με τις δύο πλευρές.⁴⁴⁵ Τελικά, μετά την απόρριψή του από τον αρχηγό του κόμματος Π. Τσαλδάρη, κλείνει οριστικά το θέμα και συμπεριλαμβάνεται στο βενιζελικό ψηφοδέλτιο.⁴⁴⁶ Η υποψηφιότητα αυτή δεν μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη ιδεολογικής και πολιτικής μεταστροφής του συντηρητικού πολιτικού, αλλά, κρίνοντας και από την πολιτική του διαδρομή στη συνέχεια, μπορεί να αποδοθεί σε τοπικούς και προσωπικούς ανταγωνισμούς με τους έτερους υποψηφίους του αντιβενιζελικού χώρου, οι οποίοι, κυρίως ο Ηλίας Μαυρομιχάλης, κονδυλικός ων, προέρχονταν μέχρι πρότινος από το αντίπαλο, δημοκρατικό στρατόπεδο.

⁴⁴⁴ Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», σ. 22.

⁴⁴⁵ *Σημαία*, 4/2/1933.

⁴⁴⁶ *Σημαία*, 6/2/1933.

Η περίπτωση του παραπάνω πολιτικού δεν σχολιάζεται φανερά από τη *Σημαία*, αλλά σε όλη την προεκλογική περίοδο στα πρωτοσέλιδά της επανέρχεται συχνά στο θέμα των συμφεροντολόγων πολιτικών που προδίδουν την ιδεολογία τους ή αλλιώς στους «εξωμότες» του αντιβενιζελικού χώρου, όπως η περίπτωση του Σπύρου Μερκούρη που μεταπήδησε στη βενιζελική παράταξη. Η σχετική αρθρογραφία δεν μπορεί να μη στοχεύει και στην τοπική περίπτωση του πολιτικού, αλλά γίνεται έμμεσα και πολύ προσεκτικά, γιατί σε αυτή τη ρευστή πολιτικά περίοδο δεν αποκλείεται η πιθανότητα επανάκαμψής του, αλλά και γιατί οι πολιτικές σχέσεις σε τοπικό επίπεδο έχουν έντονα προσωπικό χαρακτήρα. Την παραμονή των εκλογών η εφημερίδα φοβάται μήπως διαρρεύσουν ψήφοι συμπαθείας προς υποψήφιους από τον αντίπαλο συνδυασμό (βλ. Παπαφλέσσας), γιατί οι εκλογείς πρέπει να δηλώσουν πανηγυρικά την εμπιστοσύνη τους στο Λαϊκό κόμμα, όπως το έκαναν στον Βενιζέλο το 1928.⁴⁴⁷

Οι προεκλογικές εξαγγελίες του Τσαλδάρη για την καταβολή του 25% του παρακρατηθέντος ποσοστού της αποζημίωσης στους πρόσφυγες έχει καλλιεργήσει πολλές ελπίδες στους αντιβενιζελικούς για «ανάληψη», όπως γράφεται, των προσφύγων και προσχώρηση στις γραμμές του Λαϊκού κόμματος. Μάλιστα σε σχετικό δημοσίευμα στη *Σημαία* με τίτλο «Πρόσφυγες και γηγενείς»⁴⁴⁸ προσπαθεί να αποδείξει ότι ως τώρα οι πρόσφυγες ήταν θύματα συκοφαντικών σπερμολογημάτων εναντίον του Λαϊκού κόμματος, το οποίο τους θεωρεί «γνήσιους και τετιμημένους Έλληνες που ουδόλως διαφέρουν από τους γηγενείς», γι' αυτό πρέπει να αναθεωρήσουν τη στάση τους απέναντί του. Μάλιστα, θεωρείται ότι η επίλυση του πολιτειακού («τώρα που πλέον εκλείπει ο διχασμός του καθεστωτικού ζητήματος») ύστερα από την αναγνώριση της Δημοκρατίας από τον Τσαλδάρη είναι ένας ακόμη λόγος για να πλησιάσουν οι πρόσφυγες το Λαϊκό κόμμα. Οι αναφορές αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο της προβολής ενός νεοσύστατου προσφυγικού ομίλου με την επωνυμία Αλληλοβοηθητική Πολιτική Οργάνωση Προσφύγων Μεσσηνίας, που στόχο έχει την κάλυψη των πολιτικο-κοινωνικών και υλικών αναγκών των προσφύγων, με παροχή βοήθειας προς τα αναξιοπαθούντα μέλη.⁴⁴⁹ Η προβολή του νέου ομίλου από την εφημερίδα, και μάλιστα υπό τον τίτλο «Οι πρόσφυγες αρχίζουν

⁴⁴⁷ *Σημαία*, 4/3/1933.

⁴⁴⁸ *Σημαία*, 10/2/1933.

⁴⁴⁹ *Σημαία*, 16/2/1933. Ως πρόεδρος αναφέρεται ο Γ. Ουσταμπασίδης και γενικός γραμματέας ο Γ. Μερακλής.

να ανανήπτουν: Το θαυμάσιο πρόγραμμα ενός νεοσύστατου ομίλου», παραπέμπει σε πολιτικές σχέσεις με κύκλους του Λαϊκού κόμματος.

Μέχρι τις εκλογές δεν παύουν τα δημοσιεύματα που στοχεύουν στην ψήφο των προσφύγων: Αναφέρεται για πρώτη φορά ότι στην προεκλογική ομιλία του Π. Τσαλδάρη που έγινε στην Καλαμάτα στο Τριανόν παρευρίσκονταν και πρόσφυγες «αδελφική συμπνοία μετά των γηγενών».⁴⁵⁰ Νωρίτερα (20/2) ο πρόσφυγας υποψήφιος με το Λαϊκό κόμμα Μ. Τσιγδέμογλου⁴⁵¹ είχε αποστείλει τηλεγράφημα στη *Σημαία*, όπου καλούσε τους πρόσφυγες της Καλαμάτας να παρευρεθούν στην υποδοχή του Τσαλδάρη στην πόλη για να του εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους, αφού στις προγραμματικές του δηλώσεις το Λαϊκό κόμμα συμπεριέλαβε την πλήρη αποκατάσταση των προσφύγων. Τέλος, σχετικά με το ίδιο θέμα, παραμονή των εκλογών,⁴⁵² δημοσιεύεται επώνυμο άρθρο (Περίανδρος Κοτζαμπασόπουλος, ένας Ανταλλάξιμος) με τίτλο «Οι πρόσφυγες αναθεματίζουν τον Βενιζέλο», το οποίο προσπαθεί να αντικρούσει δημοσιεύματα της αθηναϊκής εφημερίδας *Πατρίς* που αμφισβητούν την υπόσχεση του Τσαλδάρη για την καταβολή του 25%. Μάλιστα, ο γράφων φτάνει να τον χαρακτηρίσει Μεσσία που θα επιλύσει το προσφυγικό ζήτημα.

Τα αποτελέσματα των εκλογών του 1933 φέρνουν αλλαγή συσχετισμών στο πολιτικό σκηνικό. Παρ' ότι οι δύο παρατάξεις σχεδόν ισοψήφισαν καταγράφοντας ελαφρές απώλειες σε σχέση με το 1932 αλλά με τάση ενίσχυσης του Λαϊκού κόμματος,⁴⁵³ λόγω πλειοψηφικού διαμορφώθηκε καθαρή αντιβενιζελική πλειοψηφία στη Βουλή. Έτσι η Ηνωμένη Αντιπολίτευση συγκέντρωσε 46,19% των ψήφων και 136 έδρες, ενώ ο Εθνικός Συνασπισμός 46,32% αλλά 110 έδρες (σύνολο: 248). Δύο έδρες κέρδισαν οι Αγροτικοί του Σοφιανόπουλου, ενώ το ΚΚΕ, με 4,5% των ψήφων, δεν κατάφερε να εκλέξει βουλευτή.

Στην επαρχία Καλαμών καταγράφηκαν 10.013 εκλογείς σε συνολικό πληθυσμό 50.663 (19,76%). Από τα 9.987 έγκυρα ψηφοδέλτια οι Λαϊκοί συγκέντρωσαν 6.012 ψήφους, οι Βενιζελικοί 3.817 και το Ενιαίο Μέτωπο 144 ψήφους. Στον Δήμο Καλαμών ψήφισαν συνολικά 5.687. Δυστυχώς, τα αποτελέσματα σε κάθε εκλογικό τμήμα δημοσιεύτηκαν ανά υποψήφιο και όχι ανά συνδυασμό και άρα δυσκολεύει η δυνατότητα εντοπισμού και σύγκρισης των διακυμάνσεων της

⁴⁵⁰ *Σημαία*, 21/2/1933.

⁴⁵¹ Μαρία Κ. Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: 1922-1940*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, 2005, σ. 223.

⁴⁵² *Σημαία*, 4/3/1933.

⁴⁵³ Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 1183.

δύναμης των κομμάτων ανά περιοχή. Επίσης έχουν αναδιαταχθεί τα εκλογικά τμήματα της πόλης με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο αριθμός από 9 σε 12. Ενδεικτικά, οι εκλογείς που ψήφισαν στο Η' εκλογικό τμήμα, το «τμήμα των προσφύγων», τώρα μοιράστηκαν σε δύο εκλογικά τμήματα, το ΙΑ' και το ΙΒ'. Επίσης, οι εκλογείς από την ενορία του Αγ. Γεωργίου, όπου ανήκουν οι προσφυγικοί συνοικισμοί του Αγίου Ιωάννη Αβραμιού και της Αγ. Τριάδας, μοιράστηκαν σε 3 εκλογικά τμήματα (ΣΤ', Ζ', Η').

Στην επαρχία Καλαμών η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις συγκέντρωσε το 60,19% των ψήφων, ενώ ο Εθνικός Συνασπισμός 38,21%. Παρόλο που οι υποψήφιοι του Λαϊκού κόμματος δεν προέρχονταν από τη μήτρα του (ο Ηλίας Μαυρομιχάλης είναι κονδυλικός, ενώ ο Ν. Κάρτσωνας φλέρταρε με διάφορους συνδυασμούς στο παρελθόν), συγκέντρωσαν πολύ υψηλά ποσοστά στην επαρχία Καλαμών και σχεδόν ισοψήφισαν: 5.877 ο πρώτος (δεν είχε θέσει υποψηφιότητα το 1932), 5.931 ψήφους ο δεύτερος στην επαρχία Καλαμών (έναντι 2.323 στις εκλογές του 1932), ενώ στην πόλη ο Ηλίας Μαυρομιχάλης συγκέντρωσε 3.494 ψήφους και ο Νικ. Κάρτσωνας 3.424 (έναντι 1.084 στις εκλογές του 1932). Ο Στ. Κωστόπουλος του βενιζελικού συνδυασμού συγκέντρωσε 3.890 ψήφους στην επαρχία Καλαμών (έναντι 2.276 το 1932) και 2.075 στην πόλη (έναντι 1.131 το 1932), ενώ ο Ι. Παπαφλέσσας 3.607 στην επαρχία (έναντι 2.276 στις εκλογές του 1932 με τον συνδυασμό των Λαϊκών) και 1.882 ψήφους στην πόλη της Καλαμάτας (με 1.348 ψήφους στις εκλογές του 1932).

Η αύξηση των ψήφων που εξασφάλισαν οι υποψήφιοι των Φιλελευθέρων, και κυρίως ο Σταύρος Κωστόπουλος, που ήταν ο βασικός του βενιζελικού συνδυασμού, οφείλεται στις ψήφους όσων είχαν ψηφίσει το 1932 άλλους βενιζελικούς συνδυασμούς, κυρίως του Αγροτο-εργατικού κόμματος. Ο έτερος υποψήφιος των Φιλελευθέρων ξεπέρασε τον αριθμό των ψήφων που είχε λάβει στις προηγούμενες (1.348), έχοντας έρθει πρώτος στο συνδυασμό του Λαϊκού κόμματος, προσελκύνοντας βενιζελικούς αλλά και συντηρητικούς υποψήφιους που ανήκαν στον τοπικό κύκλο οπαδών του. Εκτός των άλλων αποδεικνύεται ότι, παρά την ετερόκλητη προέλευση των υποψηφίων σε κάθε κομματικό συνδυασμό, η κομματική συσπείρωση ήταν υψηλή. Το άθροισμα βέβαια των βενιζελικών ψήφων των διαφορετικών κομμάτων το 1932 (4.348), σε επίπεδο επαρχίας, υπερβαίνει τον αριθμό των ψήφων που πήρε ο Συνασπισμός το 1933 (κατά 500 ψήφους περίπου), που σημαίνει ότι σημειώθηκε διαρροή προς τους Λαϊκούς, αν συνυπολογίσει κανείς ότι ο αριθμός των

ψηφισάντων από τις εκλογές του 1932 μειώθηκε κατά 250 περίπου.⁴⁵⁴ Τέλος, ο υποψήφιος του Ενιαίου Μετώπου Γ. Ζερμπίνος⁴⁵⁵ εξασφάλισε 196 ψήφους, ενώ ο Δ. Μπενάκης, ως ανεξάρτητος υποψήφιος, μόλις 22.

8. Εκλογές 9ης Ιουνίου 1935

Η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές του 1933 δεν κατάφερε να διατηρήσει την πολιτική και κοινοβουλευτική ομαλότητα ούτε να ελέγξει τα ακραία στοιχεία στο εσωτερικό της (Γ. Κονδύλης, Ι. Μεταξάς), που προετοίμαζαν την πλήρη πολιτική και στρατιωτική τους κατίσχυση υπονομεύοντας πλέον φανερά το πολίτευμα. Το αποτυχημένο κίνημα Πλαστήρα την επαύριο των εκλογών, η άγρια δολοφονική απόπειρα εναντίον του Βενιζέλου (6/6/1933) και τα εμπόδια που συνάντησε η δικαστική διαλεύκανσή της⁴⁵⁶ δηλητηρίασαν τις σχέσεις κυβέρνησης και αντιπολίτευσης, αναζωπυρώνοντας τα πολιτικά πάθη και το φανατισμό και από τις δύο πλευρές.

Ο φόβος των βενιζελικών για πλήρη έλεγχο του κρατικού και στρατιωτικού μηχανισμού από τους αντιπάλους, με συνέπεια την αδυναμία επανόδου τους στην εξουσία και την παλινόρθωση της μοναρχίας οδήγησε στην οργάνωση του αποτυχημένου τελικά αιματηρού κινήματος του Ν. Πλαστήρα την 1η Μαρτίου 1935, σε συνέργεια με τον Ελ. Βενιζέλο. Ο Γ. Κονδύλης στη συνέχεια προσπάθησε να εκμεταλλευτεί το γεγονός ότι ηγήθηκε της καταστολής του κινήματος, με στόχο να ενισχύσει το ρόλο του και τον κύκλο των αξιωματικών που τον περιέβαλαν και να εξασφαλίσει τη θέση τους μέσω της παλινόρθωσης της μοναρχίας. Οι εκτελέσεις, το κύμα διώξεων και ριζικών εκκαθαρίσεων στον στρατό και στον κρατικό μηχανισμό

⁴⁵⁴ Αν μελετηθούν τα αποτελέσματα των δύο εκλογικών τμημάτων (ΙΑ' και ΙΒ') στα οποία χωρίστηκε το Η' εκλογικό τμήμα της παραλίας, όπου κατοικεί υψηλό ποσοστό προσφυγικού πληθυσμού, θα συμπεράνει ότι ο Στ. Κωστόπουλος διατήρησε τον αριθμό των ψήφων του του 1932 εξασφαλίζοντας και τις ψήφους του Αγροτο-εργατικού κόμματος, ενώ αυτός που αύξησε από 89 σε 300 τους δικούς του σταυρούς προτίμησης σε αυτή την περιοχή είναι ο έτερος, αντιβενιζελικής προέλευσης, υποψήφιος Ι. Παπαφλέσσας, προσελκύοντας ψήφους και από τα δύο αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα.

⁴⁵⁵ Ο Γ. Ζερμπίνος ήταν σημαντικό συνδικαλιστικό στέλεχος, από τους πρώτους κομμουνιστές στην Καλαμάτα. Πρόεδρος των τσαγκαράδων, πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση από τις γραμμές του ΕΑΜ. Πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου μετά την απελευθέρωση, τουφεκίστηκε στην Αθήνα την άνοιξη του 1948 σε αντίποινα για το φόνο του υπουργού Δικαιοσύνης Χρ. Λαδά.

⁴⁵⁶ Αποδείχτηκε πως η απόπειρα είχε οργανωθεί από τον μεσσηνιακής καταγωγής Ιωάννη Πολυχρονόπουλο, διοικητή της Γενικής Ασφάλειας, προσωπική επιλογή του ίδιου του Π. Τσαλδάρη. Μαζί με τους υπόλοιπους κατηγορούμενους για τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του Ελευθερίου Βενιζέλου αθωώθηκε και αφέθηκε ελεύθερος. (Θάρρος, 30/3/1935, βλ. επίσης Gunnar Hering, ό.π., σ. 1236). Αμέσως μετά την αποφυλάκισή του, στις εκλογές του 1935, έθεσε υποψηφιότητα στην επαρχία Καλαμών με το συνδυασμό του Ι. Μεταξά. Στις εκλογές του 1936 υποστηρίζει δημόσια τον κονδυλοθεοτοκικό συνδυασμό και καταφέρεται κατά του Μεταξά.

πραγματοποιήθηκαν μέσα σε κλίμα απίστευτης εκδικητικότητας και φανατισμού. Ο δρόμος για την επιστροφή του Γεωργίου Β' είχε ανοίξει. Ένα μήνα περίπου πριν από τις εκλογές για την Ε' Εθνική Συνέλευση (Συντακτική) ο Ι. Μεταξάς ιδρύει την Ένωση Βασιλοφρόνων με πρόγραμμα την παλινόρθωση της μοναρχίας και σκοπό να παραγκωνίσει το Λαϊκό κόμμα υπερθεματίζοντας υπέρ του βασιλιά. Τελικά και ο ίδιος ο Τσαλδάρης σύρεται και αναγκάζεται να δεχτεί μετά τις εκλογές τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολίτευμα.

Στις εκλογές που διεξάγονται σε κλίμα τρομοκρατίας και διώξεων εναντίον βενιζελικών αλλά και κομμουνιστών απέχουν οι βενιζελικοί. Ως εκλογικό σύστημα ορίστηκε το πλειοψηφικό με ευρεία περιφέρεια, το νομό. Το γεγονός ότι ο αριθμός των ψηφισάντων σε σχέση με τις εκλογές του 1933 ήταν κατ' ελάχιστον μικρότερος (1.090.000 έναντι 1.146.000) δεν μπορεί να δικαιολογηθεί με βάση την αναμενόμενη εκλογική αποχή, και παραπέμπει στο διαβλητό του αποτελέσματος.⁴⁵⁷ Ειδικά στην επαρχία Καλαμών εμφανίζονται 800 περισσότεροι εκλογείς απ' ό,τι στις εκλογές του 1933 και στην πόλη 500 παραπάνω.

Η τοπική εφημερίδα *Θάρρος*, με φιλοβενιζελικό προσανατολισμό, 10 μέρες μετά την έκρηξη του κινήματος του Πλαστήρα παίρνει θέση καταγγελίας του, χαρακτηρίζοντας τους κινηματίες ως «άφρονες επαναστάτες», και προτάσσει ως προτεραιότητα τον πατριωτισμό ενάντια σε κάθε ιδιοτελές μικροπολιτικό συμφέρον. Βέβαια, στο πλαίσιο των συλλήψεων και διώξεων που ακολούθησαν το κίνημα του Μαρτίου, εντάσσεται και η σύλληψη του διευθυντή της, Ευάγγελου Δημητρακόπουλου⁴⁵⁸, ο οποίος στη συνέχεια αφέθηκε ελεύθερος. Το κλίμα αυτό δεν εμπόδισε να δημοσιευτεί στην ίδια εφημερίδα, δύο μέρες πριν από τις εκλογές, δήλωση προσφύγων της πόλης όπου τόνιζαν ότι παρέμεναν φιλοδημοκρατικοί και αντιμοναρχικοί και θεωρούσαν ότι είναι αρμοδιότεροι να κρίνουν ποιο είναι το ωφελιμότερο πολίτευμα, αφού οι ίδιοι είχαν πληγεί από τα δεινά της μοναρχίας.⁴⁵⁹

Στις εκλογές ο κυβερνητικός συνασπισμός (Τσαλδάρης- Κονδύλης) σε σύνολο 300 εδρών πήρε το 65,04% των ψήφων και εξέλεξε 287 βουλευτές (218 Λαϊκούς και 33 κονδυλικούς), η Ένωση Βασιλοφρόνων 14,8% και 7 βουλευτές, ενώ τις υπόλοιπες 6 έδρες κατέλαβε ο συνδυασμός του Φ. Δραγούμη στη Φλώρινα.

⁴⁵⁷ Νίκος Οικονόμου, «Εκλογές – Δημοψηφίσματα, Α. Πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», σ. 39. Ο Hering υποστηρίζει πως πολλοί ψηφοφόροι φοβήθηκαν να μην πάνε να ψηφίσουν μήπως τους θεωρήσουν βενιζελικούς και έριξαν στην κάλπη άκυρο ψηφοδέλτιο (τα άκυρα έφτασαν το ποσοστό του 5,6%, ενώ το 1933 ήταν 0,4%) (Gunnar Hering, ό.π., σ. 1237).

⁴⁵⁸ *Θάρρος*, 3/3/1935.

⁴⁵⁹ *Θάρρος*, 7/6/1935.

Επίσης το ΚΚΕ συγκέντρωσε υψηλά ποσοστά (9,59%) -το υψηλότερο στις εκλογές του Μεσοπολέμου- όπως και διάφοροι ανεξάρτητοι συνδυασμοί που προέρχονταν από ψηφοφόρους της δημοκρατικής παράταξης (7,05%), αλλά δεν κατάφεραν να εκλέξουν βουλευτές.⁴⁶⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο νομό Μεσσηνίας η σύνθεση του νεοσύστατου συνδυασμού της Ένωσης Βασιλοφρόνων του Ι. Μεταξά, όπου συναντάμε απροσδόκητες υποψηφιότητες: από τον Ιωάννη Παπαφλέσσα και τον Πausανία Λυκουρέζο⁴⁶¹ ως τον περιβόητο Ιωάννη Πολυχρονόπουλο,⁴⁶² και τον Σταύρο Τσικλητήρα από την Πυλία, που είχε εκλεγεί βουλευτής το 1932 με το Αγροτικό Κόμμα.⁴⁶³

Τελικά στη Μεσσηνία καταγράφηκαν 52.924 εκλογείς, που έδωσαν 31.865 ψήφους στους Λαϊκούς (60,21%), 20.288 στην Ένωση Βασιλοφρόνων του Ι. Μεταξά (38,33%)⁴⁶⁴ και 771 (1,46%) στο ΚΚΕ. Στην πόλη της Καλαμάτας ψήφισαν 6.185, ενώ τα άκυρα ψηφοδέλτια ήταν 212.⁴⁶⁵ Οι Λαϊκοί εξασφάλισαν 3.748 ψήφους (10.815 στην επαρχία Καλαμών), οι Βασιλόφρονες 1.965 (με 6.438 στην επαρχία) και το Ενιαίο Μέτωπο 254 (συνολικά 308 στην επαρχία). Εξελέγησαν και οι 13 υποψήφιοι του συνδυασμού του Λαϊκού κόμματος. Όσον αφορά τους πρόσφυγες, στο φύλλο της ημέρας των εκλογών του *Θάρρους* διαπιστώνεται ότι απείχαν.⁴⁶⁶

Μετεκλογικά, ενδιαφέρον παρουσιάζει δημοσίευμα της ίδιας τοπικής εφημερίδας, όπου παρατηρείται η «καταπληκτική αύξηση» των κομμουνιστικών ψήφων στο νομό μέσα σε δύο χρόνια και γι' αυτό η εφημερίδα προτείνει άμεσα μέτρα περιστολής των κομμουνιστών. Η αποχή των βενιζελικών δημιούργησε, ακόμα και σε

⁴⁶⁰ Νίκος Οικονόμου, «Εκλογές – Δημοψηφίσματα, Α. Πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», σ. 39.

⁴⁶¹ Ο πρώτος είχε θέσει υποψηφιότητα το 1933 με το συνδυασμό των Φιλελευθέρων και ο δεύτερος το 1932 με το συνδυασμό των Προοδευτικών του Καφαντάρη.

⁴⁶² Βλ. υποσημ. 459.

⁴⁶³ Η υποψηφιότητά του αυτή θα έχει μοιραία κατάληξη: το βράδυ των εκλογών ο Σταύρος Τσικλητήρας θα αυτοκτονήσει (*Θάρρος*, 11/6/1935). Βλ. επίσης την εισήγηση του Ηλία Μπιτσάνη στο Συνέδριο «Στάσεις και Επαναστάσεις: Ιδεολογικές αφετηρίες και εμπνευσμένοι πρωταγωνιστές - Από τις κατακτήσεις στις προσδοκίες και το όραμα», που οργανώθηκε στην Καλαμάτα στις 12-13/5/2017, στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και προοπτικές» του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών: Λούλης Τσικλητήρας, «Ο αγροτικός ηγέτης του Μεσοπολέμου με το τραγικό τέλος», 27/5/2017 <https://www.eleftheriaonline.gr/local/politismos/history/item/125298-loylis-tsiklitiras-o-agrotikos-igetis-tou-mesopolemou-me-to-tragiko-telos> (ανακτήθηκε: 16/2/2019).

⁴⁶⁴ Παρατηρούμε ότι οι Βασιλόφρονες στη Μεσσηνία πέτυχαν υπερδιπλάσιο ποσοστό του εθνικού μέσου όρου τους.

⁴⁶⁵ *Στατιστική των εκλογών της Εθνικής Συνελεύσεως της 9ης Ιουνίου 1935*, <https://pergamon.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/210548#contents>, σ. 29 (ανακτήθηκε: 5/9/2018).

⁴⁶⁶ *Θάρρος*, 9/6/1935.

τοπικό επίπεδο, ένα πολιτικό κενό για το οποίο εκδηλώνεται ανησυχία ποιος θα σπεύσει να το καλύψει.⁴⁶⁷ Άλλωστε, ακόμα και στην «ακρόπολι του αντιβενιζελισμού», υπάρχουν σημάδια κοινωνικής αναταραχής, οι εργατικές κινητοποιήσεις πυκνώνουν, ενώ οι μνήμες από την εξέγερση και την αιματηρή καταστολή των λιμενεργατών της πόλης τον Μάιο του 1934 είναι ακόμα νωπές.⁴⁶⁸

9. Εκλογές 26ης Ιανουαρίου 1936

Πρόκειται για τις τελευταίες εκλογές του Μεσοπολέμου, πριν από την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά. Έχει προηγηθεί η κατάργηση της Δημοκρατίας και η παλινόρθωση της Μοναρχίας που εκβίασε η δικτατορία του Γ. Κονδύλη ύστερα από πραξικόπημα βασιλοφρόνων αξιωματικών στις 10 Οκτωβρίου 1935. Η «κοσμογονία» του στρατηγού, όπως ο ίδιος είχε αποκαλέσει τη διακυβέρνησή του, περιλαμβάνει απηνείς διώξεις και εκτοπίσεις μεγάλης κλίμακας των «κουμουνιστοβενιζελικών» ώστε να εξασφαλιστεί η αποχή των δημοκρατικών στο δημοψήφισμα που «έπρεπε» να επικυρώσει την επιστροφή του βασιλιά.⁴⁶⁹

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, που διεξήχθη στις 3 Νοεμβρίου 1935, απροκάλυπτα νόθο, ενέκρινε σε ποσοστό 98% την επιστροφή του Γεωργίου Β', ενώ παρουσιάστηκε αριθμός εκλογέων αυξημένος κατά μισό εκατομμύριο σε σχέση με τις εκλογές του Ιουνίου.⁴⁷⁰ Ειδικά στο Δήμο Καλαμάτας εμφανίστηκαν να ψηφίζουν 8.297 εκλογείς, ενώ 5 μήνες πριν καταγράφηκαν 6.185⁴⁷¹ και το 1933 μόλις 5.687 (!)

Βέβαια, ακολούθησε η αναγνώριση του νέου πολιτεύματος από τους Φιλελεύθερους του Θεμιστοκλή Σοφούλη, ύστερα από παρέμβαση του Βενιζέλου, με αντάλλαγμα την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης και τη χορήγηση γενικής αμνηστίας, και στη συνέχεια η επιστροφή του Γεωργίου Β', ο οποίος παρουσιάστηκε ως «βασιλιάς όλων των Ελλήνων» εκδηλώνοντας διάθεση συμφιλίωσης όλων των πολιτικών μερίδων. Στο πλαίσιο αυτό που διαγραφόταν

⁴⁶⁷ *Θάρρος*, 14/6/1935.

⁴⁶⁸ Στις 9/5/1934. Δημήτριος Ν. Ζέρβας, *Το κίνημα της Καλαμάτας – Η σφαγή των λιμενεργατών το 1934*, Καλαμάτα 2009.

⁴⁶⁹ Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων», σ. 27. Ενδεικτικό στοιχείο για το κλίμα μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε το δημοψήφισμα είναι ο εκτοπισμός του Γ. Παπανδρέου και του Αλ. Παπαναστασίου λίγο πριν από τη διεξαγωγή του (Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 1246).

⁴⁷⁰ Κάθε ψηφοφόρος επιτρεπόταν να ψηφίσει σε όποιο εκλογικό τμήμα ήθελε με μόνη μια βεβαίωση της δημοτικής αρχής για την εγγραφή του στους εκλογικούς καταλόγους. Έτσι ομάδες βασιλοφρόνων, διαθέτοντας επαρκή αριθμό βεβαιώσεων, μπορούσαν να ψηφίσουν πολλές φορές χωρίς περιορισμό (Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 1246). Επίσης σημειώθηκαν πολλές ατασθαλίες και κατά τη διάρκεια της εκλογικής διαδικασίας.

⁴⁷¹ *Σημαία*, 4/11/1935.

ευοίωνο για την αποκατάσταση της πολιτικής ομαλότητας, προκηρύχθηκαν εκλογές για την Γ' Αναθεωρητική Βουλή.

Οι εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 διενεργήθηκαν με το αναλογικό εκλογικό σύστημα και συμμετείχαν όλα τα κόμματα. Και οι δύο παρατάξεις κατήλθαν στις εκλογές διασπασμένες, περισσότερο κατακερματισμένη όμως ήταν η αντιβενιζελική: Εκτός από το Λαϊκό κόμμα, συμμετείχαν στις εκλογές με αξιώσεις οι «αδιάλλακτοι» με το συνδυασμό της Γενικής Λαϊκής Ριζοσπαστικής Ένωσης, που περιλάμβανε το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του Γ. Κονδύλη, το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα του Ι. Θεοτόκη και άλλους πρώην Λαϊκούς ή Ελευθερόφρονες. Το κόμμα των Ελευθεροφρόνων κατήλθε μόνο του. Από την πλευρά του βενιζελισμού, εκτός από τους Φιλελεύθερους, πήρε μέρος στις εκλογές ο Δημοκρατικός Συνασπισμός (Προοδευτικοί, Αγροτοεργατικό κόμμα, Δημοκρατικό του Γ. Παπανδρέου και Αγροτικό Δημοκρατικό του Αλ. Μυλωνά). Ωστόσο το Κόμμα Φιλελευθέρων κατάφερε να διατηρήσει την πρωτοκαθεδρία στο χώρο. Συμμετείχαν επίσης το ΚΚΕ, το Αγροτικό Κόμμα του Ι. Σοφιανόπουλου και το νεοσύστατο Εθνικό Ενωτικό Κόμμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου.⁴⁷²

Η πόλη της Καλαμάτας κατά την προεκλογική περίοδο ζει σε ρυθμούς αντιβενιζελικούς και φιλομοναρχικούς. Εκτός από το Λαϊκό κόμμα, οι άλλοι δύο ηγέτες των αντιβενιζελικών κομμάτων, με πλούσια στρατιωτική και πολιτική δράση στην πρόσφατη ιστορία της χώρας, σπεύδουν να επισκεφτούν την πόλη και να μιλήσουν στους οπαδούς τους: ο Γ. Κονδύλης φτάνει στις 13/1 και ο Ι. Μεταξάς στις 20/1. Η εφημερίδα *Σημαία* προβάλλει τον κονδυλο-θεοτοκικό συνδυασμό⁴⁷³ και εξαίρει το ένδοξο παρελθόν του αρχηγού της.⁴⁷⁴ Στην ομιλία του στην πλατεία της πόλης ο Γ. Κονδύλης χαρακτηρίζει την κυβέρνηση Δεμερτζή «ανάπηρον διανοητικά» και την κατηγορεί για δουλοφροσύνη προς τον βενιζελισμό και τα ταραχοποιά στοιχεία. Από την πλευρά του ο Ι. Μεταξάς υποστηρίζει ότι ο βενιζελισμός θα καταπολεμηθεί «από πολιτικούς άνδρες με δύναμιν θελήσεως, γενναίους, τολμηρούς,

⁴⁷² Άλλοι ελάσσονες συνδυασμοί ήταν το Εθνικό Μεταρρυθμιστικό Κόμμα του Σωτήρη Γκοτζαμάνη, με πανελλαδική εκπροσώπηση, η Παλαιοδημοκρατική Ένωση Κρήτης και άλλοι ανεξάρτητοι συνδυασμοί, δημοκρατικοί ή συντηρητικοί.

⁴⁷³ *Σημαία*, 16/1/1936. Υποψήφιοι στο κονδυλικό κόμμα στη Μεσσηνία είναι πρώην βουλευτές και γερουσιαστές του Λαϊκού κόμματος όπως ο Αλέξανδρος Εμπειρικός-Κουμουνδούρος στη Μεσσήνη και ο Γ. Σχινάς στην επαρχία Καλαμών.

⁴⁷⁴ *Σημαία*, 14/1/1936.

αποφασιστικούς και δυναμένους να παραμερίζουν ανοήτους τύπους χάριν της ουσίας»,⁴⁷⁵ ως προϋδεασμό για τη δικτατορική «λύση» που ετοιμάζει.

Ο προεκλογικός ανταγωνισμός των δύο παρατάξεων αφορά και τη διεκδίκηση της προσφυγικής ψήφου, η οποία για άλλη μια φορά διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο για το αποτέλεσμα. Η *Σημαία*⁴⁷⁶ αναφέρει ότι στις 20/1 ομάδα Φιλελευθέρων μετέβη στον προσφυγικό συνοικισμό της Ανατολικής Παραλίας προκαλώντας τους πολιτικούς τους αντιπάλους και οι συμπλοκές απεφεύχθησαν ύστερα από την έγκαιρη παρέμβαση της Χωροφυλακής. Επίσης, την παραμονή των εκλογών η ίδια εφημερίδα πληροφορεί τους αναγνώστες της πως μέλη της Ειδικής Ασφάλειας κατάσχεςαν φωτογραφίες που κυκλοφορούσαν οι Φιλελεύθεροι όπου απεικονίζονταν μαζί ο Βασιλιάς και ο Βενιζέλος, με στόχο, όπως υποστηρίζει, να εκμεταλλευτούν οι Φιλελεύθεροι τα φιλοβασιλικά φρονήματα του μεσσηνιακού λαού.⁴⁷⁷ Και επειδή τα μέτρα αποκατάστασης έχουν αποτελεσμαθεί και το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων στους συνοικισμούς εξακολουθεί να ζει σε άθλιες συνθήκες, το ενδιαφέρον για τις συνθήκες διαβίωσής τους εξαντλείται στο ποια παράταξη ανταποκρίθηκε για να τους προμηθεύσει με πισσόχαρτο ώστε να προστατευθούν από τις καιρικές συνθήκες, μεσούντος του χειμώνα. Έτσι, παραμονές των εκλογών το *Θάρρος* αναφέρει ότι ο υποψήφιος βουλευτής των Φιλελευθέρων Δ. Κάβουρας έλαβε επιστολή από το Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως για παραλαβή 250 ρολών πισσόχαρτου για τις ανάγκες των ξύλινων παραγκών των προσφύγων ύστερα από ενέργειες του υποψηφίου των Φιλελευθέρων Στ. Κωστόπουλου.⁴⁷⁸ Το γεγονός αυτό διαψεύδει η *Σημαία* αποδίδοντας την αποστολή του πισσόχαρτου σε πρωτοβουλία και επιστολή που απέστειλε στις 12/10/35 ο δήμαρχος Χρήστος Κουμάντος, την οποία δημοσιεύει η εφημερίδα, όπως και την απάντηση του υπουργού Προνοίας και Αντιλήψεως Παναγιώτη Δεκάζου.

Βέβαια, λόγω της πυκνότητας των δημοσιευμάτων στο φιλοβενιζελικό *Θάρρος*, τα οποία ως επί το πλείστον είναι επιστολές με πρόσφυγα αποστολέα, στους προσφυγικούς συνοικισμούς της πόλης καταγράφεται ισχυρή κινητοποίηση υπέρ των Φιλελευθέρων. Η παραπάνω εφημερίδα λοιπόν παρουσιάζει τους πρόσφυγες να υποδέχονται με ενθουσιασμό τους υποψηφίους των Φιλελευθέρων και να δηλώνουν ότι, μη «λησμονώντας την τυραννίαν» που έζησαν την τελευταία τριετία, δεν θα

⁴⁷⁵ *Σημαία*, 21/1/1936.

⁴⁷⁶ *Σημαία*, 22/1/1936.

⁴⁷⁷ *Σημαία*, 25/1/1936.

⁴⁷⁸ *Θάρρος*, 24/1/1936.

αφήσουν ούτε μία ψήφο «να διαφύγη προς τους υβριστάς και σαρκαστάς της δυστυχίας των».⁴⁷⁹ Επίσης, δημοσιεύεται σε ειδικό πλαίσιο στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας, με υπογραφή «Επιτροπή προσφύγων», πρόσκληση προς τους πρόσφυγες για ψήφο υπέρ των Φιλελευθέρων με το αιτιολογικό ότι το 1933 έδωσαν τη νίκη στους αντιβενιζελικούς αλλά απογοητεύτηκαν από τη στάση τους. Μάλιστα, αναφέρει το χαρακτηρισμό «Τουρκοέλληνες» που χρησιμοποίησε για τους πρόσφυγες ομιλητής στη συγκέντρωση του κονδυλο-θεοτοκικού κόμματος την προηγούμενη των εκλογών στο «Τριανόν» ως στοιχείο αποκαλυπτικό για τις διαθέσεις των ομοφρόνων του απέναντί τους.

Το αποτέλεσμα των εκλογών πανελλαδικά έδωσε μια σχετική νίκη στους βενιζελικούς.⁴⁸⁰ Πρώτο κόμμα ήρθαν οι Φιλελεύθεροι με 37,26% των ψήφων και 126 από 300 βουλευτές. Ο Δημοκρατικός Συνασπισμός πήρε ένα 5,18% και εξέλεξε 11 βουλευτές, ενώ 3 βουλευτές εξέλεξε η Παλαιοδημοκρατική Ένωση Κρήτης και άλλον 1 οι Ανεξάρτητοι Δημοκρατικοί. Αθροιστικά δηλ. η βενιζελική παράταξη έλαβε το 44,07% των ψήφων και εξέλεξε 141 βουλευτές. Είναι φανερό η προτίμηση των ψηφοφόρων της βενιζελικής παράταξης στο Κόμμα των Φιλελευθέρων εις βάρος των μικρών κομμάτων του χώρου, τα οποία τα χρόνια αυτά αποδυναμώνονται βαθμιαία μέχρι την εξαφάνισή τους από την πολιτική σκηνή.⁴⁸¹

Οι Λαϊκοί έφτασαν στο 22,10% των ψήφων και εξέλεξαν 72 βουλευτές, η Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση 19,89% και κατέλαβε 60 έδρες, οι Ελευθερόφρονες του Ι. Μεταξά 3,94% και 7 έδρες και το Εθνικό Μεταρρυθμιστικό Κόμμα του Σωτ. Γκοτζαμάνη 1,40% και 4 έδρες. Αθροιστικά η αντιβενιζελική παράταξη έλαβε το 47,6% των ψήφων και εξέλεξε 143 βουλευτές. Επιπλέον, οι Αγροτικοί του Σοφιανόπουλου το 1,02% των ψήφων και 1 βουλευτή και το ΚΚΕ εξέλεξε 15 βουλευτές με 5,76% των ψήφων, καταλαμβάνοντας την τέταρτη θέση αλλά καταγράφοντας σημαντικές απώλειες σε σχέση με το 1935. Τελικά, οι δύο παρατάξεις εμφανίστηκαν ισοδύναμες στη Βουλή (143 έδρες οι Αντιβενιζελικοί και 141 οι Βενιζελικοί) και ρυθμιστής των εξελίξεων έγινε το ΚΚΕ.

⁴⁷⁹ *Θάρρος*, 22/1/1936.

⁴⁸⁰ *Σημεία*, 30/1/1936.

⁴⁸¹ Gunnar Hering, ό.π., σ. 1262. Ουσιαστικά η παραδοσιακή βενιζελική παράταξη δεν είναι πλέον ομοιογενής ιδεολογικά. Το 1936 έχει διαιρεθεί στους Φιλελεύθερους που υποστηρίζουν την παλινόρθωση της βασιλείας, και στη μερίδα των δημοκρατικών που εκφράζει ο Δημοκρατικός Συνασπισμός και υποστηρίζουν το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό σύστημα, ενάντια σε δικτατορικές και φασιστικές λύσεις. Έτσι οι Φιλελεύθεροι το 1936 μπορούσαν να αντλήσουν ψήφους και από το χώρο των βασιλοφρόνων. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, ό.π., σ. 186-187.

Στη Μεσσηνία ο συνδυασμός του Δημοκρατικού Συνασπισμού δεν πήρε μέρος, αλλά συμμετείχε το Αγροτικό Κόμμα. Επίσης στο συνδυασμό των Ελευθεροφρόνων έθεσε υποψηφιότητα και ο κινηματίας του 1923 Π. Γαργαλίδης. Στην επαρχία Καλαμών ψήφισαν 10.984 εκλογείς, ενώ στην πόλη της Καλαμάτας 6.321. Τα αποτελέσματα στην επαρχία Καλαμών έφεραν πρώτο το κονδυλικο-θεοτοκικό κόμμα με 3.916 ψήφους (35,65%), το Λαϊκό κόμμα ακολούθησε με 2.818 ψήφους (25,65%), οι Φιλελεύθεροι πήραν 2.427 (22,09%), οι Ελευθερόφρονες 1.218 (11,08%), οι Αγροτικοί 8, το Παλλαϊκό Μέτωπο 315 (2,86%), οι Αρχαιομαρξισταί 59, οι Ανεξάρτητοι του Περ. Ράλλη 13 και μεμονωμένοι 2.⁴⁸² Στην πόλη της Καλαμάτας οι Κονδυλικοί ήρθαν κι εδώ πρώτοι με 2.474 ψήφους (39,13%), αλλά οι Φιλελεύθεροι δεύτεροι με 1.502 ψήφους (23,76%), τρίτη δύναμη το Λαϊκό κόμμα με 1.377 (21,78%) και ακολούθησαν οι Ελευθερόφρονες με 506 (8%) και το Παλλαϊκό Μέτωπο με 239 ψήφους (3,78%). Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα σε επαρχία και πόλη, οι Φιλελεύθεροι στην πόλη διατηρούν ισχυρές δυνάμεις, ενώ είναι πιο αποδυναμωμένο το Λαϊκό κόμμα και οι Ελευθερόφρονες. Αντίθετα, το Παλλαϊκό Μέτωπο συγκεντρώνει στην πόλη τις περισσότερες ψήφους του.

Στα εκλογικά τμήματα που ψηφίζουν πρόσφυγες, κυρίως στο 13ο και στο 14ο της ενορίας Αναλήψεως, που περιλαμβάνουν τους δύο προσφυγικούς συνοικισμούς της Παραλίας, δεν είναι εύκολη και ασφαλής η σύγκριση με τα αποτελέσματα του 1932 οπότε είχαμε επίσης αναλογικό σύστημα, γιατί οι εκλογείς έχουν μοιραστεί σε δύο εκλογικά τμήματα και αθροιστικά εμφανίζονται να έχουν αυξηθεί περίπου κατά 100 από τις εκλογές του 1932.⁴⁸³ Χαρακτηριστικά στοιχεία όμως που μπορούν να αναφερθούν είναι ότι στα δύο αυτά εκλογικά τμήματα οι Φιλελεύθεροι παρέμειναν πρώτο κόμμα, ενώ στο 14ο της Δυτικής Παραλίας συγκέντρωσαν τις περισσότερες ψήφους από όλα τα εκλογικά τμήματα της πόλης. Ακολούθησε όμως από πολύ κοντά το κονδυλοθεοτοκικό κόμμα φέρνοντας το Λαϊκό στην τρίτη θέση, όπως και σε όλη τη Μεσσηνία αλλά και στην πόλη της Καλαμάτας.

Πάντως, συνολικά οι αντιβενιζελικοί συγκέντρωσαν 486 ψήφους έναντι 325 των Φιλελευθέρων. Το 1932 όλα τα βενιζελικά κόμματα έφτασαν στις 443 ψήφους, ενώ το Λαϊκό κόμμα είχε μόλις 281 ψήφους. Καταγράφεται έτσι ανατροπή συσχετισμών και διαρροή μέρους των ψηφοφόρων προς τα φιλομοναρχικά κόμματα

⁴⁸² Στατιστική των Βουλευτικών εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936. [⁴⁸³ Το 1932 ήταν 780 οι ψηφίσαντες, ενώ το 1936 στα δύο εκλογικά τμήματα αθροιστικά 883.](http://pergamos-old.lib.uoa.gr/dl/navigation?pid=col:elections_(ανακτήθηκε: 15/9/2018) και Σημαία, 27/1/1936.</p>
</div>
<div data-bbox=)

και κυρίως προς το κόμμα του Κονδύλη, χωρίς όμως να απολέσει το Κόμμα των Φιλελευθέρων το βασικό κορμό υποστήριξής του. Δεν μπορεί βέβαια να ανιχνευτεί σε ποιο βαθμό η διαρροή προς το φιλομοναρχισμό αφορά τον προσφυγικό πληθυσμό της περιοχής. Η αλήθεια είναι όμως ότι το αντιπροσφυγικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί κατά την προεκλογική περίοδο σε όλη τη χώρα από τους ακραίους φιλοβασιλικούς θα απέτρεψε τους πρόσφυγες από το να επιλέξουν τα κόμματά τους.

Στο νομό Μεσσηνίας εξελέγησαν 12 βουλευτές για τη βραχύβια Γ' Αναθεωρητική Βουλή: Από τη Γενική Ριζοσπαστική Λαϊκή Ένωση ο Γ. Σχινάς στην επαρχία Καλαμών και οι Ι. Λουρίδας, Αλ. Καλαντζάκος, Λ. Οικονομόπουλος, Κ. Σκιαδάς στον υπόλοιπο νομό. Επίσης οι Αν. Τσιρώνης και Ν. Κάρτσωνας από το Λαϊκό κόμμα, οι Στ. Κωστόπουλος, Περ. Μπούτος και Κ. Βουδούρης από τους Φιλελεύθερους και από τους Ελευθερόφρονες οι Ιω. Μεταξάς και Ν. Σπέντζας.

Στις εκλογές αυτές, παρ' ότι έχει μεσολαβήσει μια 25ετία σχεδόν μετά την Καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων, όχι μόνο υπερτονίστηκε η διάκριση ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες, αλλά και αναβίωσε με σφοδρότητα το αντιπροσφυγικό μίσος της εποχής του Διχασμού από το χώρο των ακραίων δυνάμεων του αντιβενιζελισμού και των βασιλοφρόνων, ρεύμα που βρήκε βέβαια, όπως απέδειξε το εκλογικό αποτέλεσμα, ισχυρή υποστήριξη στην ελληνική κοινωνία. Η εχθρική και ρατσιστική στάση που εκδηλώθηκε απέναντι στους Μικρασιάτες πρόσφυγες αυτή την περίοδο αντλούσε επιπλέον έμπνευση από τις ιδεολογικές αρχές και τις πρακτικές των φασιστικών καθεστώτων της εποχής.

Συγκεκριμένα, μετεκλογικά οργανώθηκε αντιπροσφυγική εκστρατεία, η οποία ενορχηστρώθηκε από τον Τύπο της πρωτεύουσας και κυρίως από την εφημερίδα *Ελληνικό Μέλλον*, όπου δημοσιεύτηκαν άρθρα αντιπροσφυγικού χαρακτήρα τα οποία αμφισβητούσαν την ελληνικότητα των προσφύγων και είχαν υβριστικό περιεχόμενο.⁴⁸⁴ Η εκστρατεία αυτή έλαβε μεγάλες διαστάσεις, μέχρι απειλές για οικονομικό μπουϊκοτάζ των προσφύγων από συλλόγους γηγενών που συγκροτήθηκαν γι' αυτό το σκοπό. Επίσης, όπως αναγνώρισε και η *Σημαία*,⁴⁸⁵ εξαπολύθηκε πογκρόμ εναντίον τους με αποκορύφωμα τα γεγονότα στον προσφυγικό συνοικισμό Ρήγας Φεραίος του Βόλου.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Μαρία Κ. Γιώτα, ό.π., σ. 230.

⁴⁸⁵ *Σημαία*, 10/2/1936.

⁴⁸⁶ Βλ. υποσημ. 240.

Η εφημερίδα δηλώνει με μετριοπάθεια ότι δεν συμερίζεται αυτές τις ενέργειες και τα δημοσιεύματα από «ομοφρόνους εφημερίδας» της πρωτεύουσας, τις θεωρεί πηγή εθνικού διχασμού, επίσης επικίνδυνες γιατί απειλούν την εθνική ενότητα και ευνοείται η δημιουργία παρακρατικών μηχανισμών με ανεξέλεγκτες εξουσίες και δράση.⁴⁸⁷ Υποστηρίζει ότι η βενιζελική προτίμηση των προσφύγων είναι θέμα πολιτικής συνείδησης, φέρνοντας ως αντιπαράδειγμα τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης που είναι στο σύνολό τους αντιβενιζελικοί.

Από την άλλη πλευρά, μέσω του *Θάρρους* πρόσφυγες της πόλης επώνυμα απαντούν σε υβριστικά δημοσιεύματα της τοπικής εφημερίδας *Μεσσηνία*, η οποία αναλαμβάνει να προωθήσει σε τοπικό επίπεδο την αντιπροσφυγική εκστρατεία. Τέσσερις μόλις μέρες μετά τις εκλογές, σε επιστολή του, πρόσφυγας ονόματι Γ. Παπαϊωάννου, κατ' εντολήν πολλών προσφύγων, όπως λέει, εξηγεί ότι οι πρόσφυγες ψηφίζουν τους Φιλελευθέρους ως το μικρότερο κακό, αφού δεν υβρίζουν, ούτε αμφισβητούν την ελληνικότητά τους.⁴⁸⁸ Νέο δημοσίευμα στο φύλλο της 1ης Φεβρουαρίου σχολιάζει την απάντηση της παραπάνω επιστολής στο βασικό άρθρο της *Μεσσηνίας*, όπου ο γράφων, εκτός των άλλων, σχολιάζει τη γλώσσα της εφημερίδας *Μεσσηνία*, κάνοντας λόγο για «βαρβαρισμούς που προκαλούν φρίκη σε κάθε ελληνομαθή». Επίσης, ο πολιτευτής των Φιλελευθέρων Δ. Κάβουρας υπογράφει άρθρο σε πρωτοσέλιδο του *Θάρρους* με τίτλο «Ο πόλεμος κατά των προσφύγων», όπου αναφέρεται σε δημοσιεύματα του αθηναϊκού Τύπου για αφαίρεση του εκλογικού δικαιώματος από τους πρόσφυγες, αλλά και σε σχετικά αντιπροσφυγικά δημοσιεύματα της *Μεσσηνίας* που προπαγανδίζουν την ίδια άποψη.⁴⁸⁹ Σε άρθρο ανυπόγραφο –γιατί όπως υποστηρίζει ο γράφων φοβάται μελλοντικές διώξεις από τους αντιβενιζελικούς- με τίτλο «Τι απαντούν οι πρόσφυγες»⁴⁹⁰ διεκτραγωδεύεται η πλήρης εγκατάλειψη των προσφύγων από τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις, υπενθυμίζεται η ευθύνη αυτής της παράταξης για τον ξεριζωμό τους, ότι μόνο η κυβέρνηση Δεμερτζή έδειξε ενδιαφέρον γι' αυτούς με την αποστολή πισσόχαρτου και ότι μπορούν να αναφέρονται στο βασιλιά Γεώργιο Β' γιατί είναι όλων των Ελλήνων. Λίγες μέρες μετά καταγράφεται αναταραχή μεταξύ των προσφύγων της πόλης και

⁴⁸⁷ *Σημαία*, 6, 7 /2/1936.

⁴⁸⁸ *Θάρρος*, 30/1/1936.

⁴⁸⁹ *Θάρρος*, 4/2/1936.

⁴⁹⁰ *Θάρρος*, 6/2/1936.

φόβος για απρόβλεπτες αντιδράσεις εκ μέρους τους λόγω των αντιπροσφυγικών δημοσιευμάτων που συνεχίζονται σε αθηναϊκές εφημερίδες.⁴⁹¹

---

⁴⁹¹ *Θάρρος*, 8/2/1936.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η άφιξη και η εγκατάσταση στην πόλη της Καλαμάτας μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή μερικών χιλιάδων Μικρασιατών προσφύγων μετέβαλλε τους ρυθμούς και τις πραγματικότητές της. Μετά τη ρευστότητα των τριών πρώτων χρόνων, κατά τη διάρκεια των οποίων καράβια πηγαиноέφερναν πρόσφυγες στο λιμάνι της, η μόνιμη πια εγκατάστασή τους στην πόλη μετέβαλε τα πληθυσμιακά δεδομένα, τους πολιτικούς συσχετισμούς, την κοινωνική σύνθεση των κατοίκων και τον πολεοδομικό της χάρτη.

Η συντριπτική πλειονότητά τους, όπως και αλλού, εγκαταστάθηκε από τις τοπικές αρχές στις παρυφές της πόλης, στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Παραλίας ή ανάμεσα στους εσωτερικούς μετανάστες που συνέρρεαν από την επαρχία στη δυτική πλευρά της Καλαμάτας, στις Ράχες. Στις περιοχές αυτές οικοδομήθηκαν τη δεκαετία του '30 και οι λίθινοι προσφυγικοί συνοικισμοί. Όπως στη Δυτική και Ανατολική Παραλία, έτσι και στα δυτικά του ποταμού Νέδοντα διαμορφώθηκε μια οικιστική περιοχή που βρισκόταν εκτός του σχεδίου πόλης και ήταν αχαρτογράφητη. Πρόκειται για τις περιοχές της φτώχειας και του μεροκάματου, της άναρχης δόμησης και της παράγκας. Η περιοχή αυτή στα τέλη της δεκαετίας του '20 και τη δεκαετία του '30 γνώρισε οικοδομική ανάπτυξη. Η εφημερίδα *Θάρρος*, σε έρευνα που πραγματοποίησε στις συνοικίες της πόλης, αναφέρεται σε ανέγερση πολυώροφων κτιρίων στην οδό Λεϊκών και στη χάραξη νέων δρόμων για να εξυπηρετηθούν οι κάτοικοι.⁴⁹² Βέβαια, η ένταξή τους στο σχέδιο πόλης θα αργήσει πολύ ακόμα, αναπαράγοντας και διαιωνίζοντας την οικοδόμηση αυθαίρετων κατασκευών και την κοινωνική ταυτότητα της περιοχής σχεδόν ως σήμερα.⁴⁹³

Ο προσφυγικός πληθυσμός, κοινωνικά και πολιτισμικά, συνιστά κατά τον Μεσοπόλεμο ένα ξένο σώμα για την πόλη. Πρόκειται για μια περιθωριοποιημένη μάζα η οποία αποτελεί αντικείμενο διαχείρισης ή εκμετάλλευσης – πολιτικής, κοινωνικής, εργασιακής. Στις τοπικές εφημερίδες τα βασικά θέματα που τους αφορούν και επανέρχονται τακτικά είναι η εκλογική τους συμπεριφορά και η πορεία

⁴⁹² *Θάρρος*, 1/9/1932.

⁴⁹³ *Θάρρος*, 26/6/1928. Στον Μεσοπόλεμο και μέχρι τη θεσμοθέτηση του Γ.Π.Δ. του 1986 ισχύει το Πολεοδομικό Σχέδιο του 1905. Σύμφωνα με τον Ηλία Μπιτσάνη, από το 1919 δημιουργείται η πρώτη γενιά αυθαίρετων, τα οποία σύμφωνα με καταγγελίες της *Σημιαίας* το 1927 είχαν φτάσει τα 1.000 και βρίσκονται στη Ράχη, πίσω από το Κάστρο και ανατολικά της πόλης μεταξύ Καλαμάτας και Γιαννιτσάνικων. (<https://www.eleftheriaonline.gr/local/politismos/history/item/89026-poleodomiki-ekseliksi-kalamatas-mesa-apo-mia-mageftiki-afigisi>).

της αποκατάστασης. Και τα δύο αξιοποιούνται κατά καιρούς για πολιτικές σκοπιμότητες. Χαρακτηριστικά, η παραγγελία και η αποστολή πισσόχαρτου αποτελεί για τον τοπικό Τύπο κατά την προεκλογική περίοδο την ασφαλέστερη και μοναδική απόδειξη του ενδιαφέροντος των υποψηφίων για τα προσφυγικά προβλήματα. Όπως φαίνεται, οι ηγέτες των προσφύγων διαπλέκονται με πολιτικούς της περιοχής και χρησιμοποιούν την επιρροή τους στον προσφυγικό πληθυσμό ως διαπραγματευτικό πλεονέκτημα για την προσωπική τους ανέλιξη. Διότι, ακόμα και σε μια πόλη της Παλαιάς Ελλάδας με δεδομένη την κυριαρχία της φιλοβασιλικής αντιβενιζελικής παράταξης, η προσφυγική ψήφος διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στο εκλογικό αποτέλεσμα.

Η πολιτική τους συμπεριφορά δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις από την αντίστοιχη των προσφύγων στην υπόλοιπη χώρα: από το 1932 δοκιμάζεται και εδώ η σχέση των προσφύγων με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και παρατηρείται διαρροή ψήφων προς άλλα κόμματα του βενιζελικού χώρου αλλά και το ΚΚΕ. Τελικά η ισχυρή πίεση που ασκείται από την αντιβενιζελική πλευρά εδώ στην Παλαιά Ελλάδα θα έχει ως αποτέλεσμα, στις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις του 1935 και 1936, μικρή μερίδα του προσφυγικού πληθυσμού να στραφεί σε φιλομοναρχικά κόμματα.

Η στάση των γηγενών απέναντί τους χαρακτηρίζεται το πρώτο διάστημα της άφιξής τους από ανάμεικτα αισθήματα αμηχανίας, συμπόνιας και φόβου για κοινωνική αναταραχή και διασάλευση της τάξης ή για τη μετάδοση ασθενειών, ενώ αργότερα παίρνει τη μορφή οικονομικού ανταγωνισμού, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη χρόνια διένεξη για τα προσφυγικά παραπήγματα της πλατείας Μαυρομιχάλη. Κατά καιρούς πάλι, ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες, φουντώνουν τα αντιπροσφυγικά αισθήματα, ως αντηχήσεις κυρίως του κλίματος που επικρατεί στην πρωτεύουσα. Περισσότερες πτυχές δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν στον τοπικό Τύπο, και κυρίως ο τρόπος και οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες διαμορφώνουν την κοινωνική τους ταυτότητα πέρα από την εθνοτική του πρόσφυγα.

Επιπλέον, οι αντιπαραθέσεις και οι συγκρούσεις που προέκυψαν σε τοπικό επίπεδο ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες σε μεγάλο βαθμό, κατά τη γνώμη μου, αποσιωπώνται, παραλείπονται ή υποβαθμίζονται στο δημόσιο λόγο όπως διαμορφώνεται από τον τοπικό Τύπο. Αυτό το κλίμα της κάλυψης και απόκρυψης των κοινωνικών αντιπαραθέσεων σχετίζεται και με τις πραγματικότητες μιας συντηρητικής επαρχιακής πόλης, όπου το στενό κοινωνικό πλαίσιο λειτουργεί αποτρεπτικά για την εκδήλωση και την ανάπτυξη των κοινωνικών συγκρούσεων. Το

κλίμα αυτό περιγράφεται εύστοχα στο *Θάρρος*, με άλλη αφορμή, με μια διαπίστωση όμως γενικής αξίας: «...Μετά τον πολιτικών σάλον μίας δεκαετίας, ο οποίος διήρεσεν ημάς τους Έλληνας εις δύο αντιμαχόμενα και αλληλομισούμενα στρατόπεδα, δεν πρέπει να συνεχισθούν εξίσου οξείς οι επί του οικονομικού επιπέδου σάλοι, όταν μάλιστα πρόκειται περί πόλεως ως τας Καλάμας, περί στενού δηλαδή περιβάλλοντος, εις ο οι παρομοίου είδους αγώνες αναγκαίως και αναποτρέπτως θα λάβουν τη μορφή προσωπικών αντεγκλήσεων».⁴⁹⁴

Αμυδρά εμφανίζεται η ένταξή τους στην εργατική τάξη της πόλης και η συμμετοχή τους στο εργατικό κίνημα της εποχής. Μάλιστα, στην εξέγερση των λιμενεργατών της πόλης τον Μάιο του 1934 το γεγονός ότι οι 3 από τους 6 νεκρούς είναι προσφυγικής καταγωγής δεν αναφέρεται στα σχετικά ρεπορτάζ του τοπικού Τύπου.

Η ενσωμάτωσή τους φαίνεται να ακολούθησε σε γενικές γραμμές παρόμοια πορεία με των προσφύγων από άλλες περιοχές της χώρας. Ήταν μια μακρά διαδικασία, η οποία δεν ολοκληρώθηκε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η διαφορά τους από το υπόλοιπο κοινωνικό σώμα της πόλης τονίζεται με κάθε ευκαιρία και επιβεβαιώνεται με την αναβίωση και στην πόλη της Καλαμάτας επιθετικών αντιπροσφυγικών αισθημάτων το 1936, μια δεκαπενταετία σχεδόν μετά την άφιξή τους.

Όπως και σε όλη την Ελλάδα, οι διαχωριστικές γραμμές με τον ντόπιο πληθυσμό άρχισαν να εξασθενούν από τη δεκαετία του '40 και κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ο ρόλος τους στις περιπέτειες της δεκαετίας του '40 στην πόλη είναι ένα από τα ερωτήματα που γεννήθηκαν κατά τη διάρκεια της παρούσας εργασίας και θα είχε ενδιαφέρον να ερευνηθεί.

Το προσφυγικό παρελθόν της πόλης μέχρι πρόσφατα δεν ήταν μέρος της επίσημης τοπικής ιστορίας. Και παρ' ότι η Καλαμάτα δεν αποτέλεσε προσφυγούπολη, η αναλογία των προσφύγων στο συνολικό πληθυσμό δεν είναι αμελητέα. Η παραπάνω άποψη επαληθεύεται από το γεγονός πως καμία μελέτη παλαιότερη ή επιστημονικό άρθρο δεν εντοπίστηκε για το θέμα αυτό πριν από την έκδοση των ΓΑΚ Μεσσηνίας, το 2008. Επίσης είναι αξιοσημείωτο το ότι και οι ίδιοι οι κάτοικοι με προσφυγική καταγωγή ανέδειξαν σχετικά πρόσφατα την προσφυγική μνήμη. Μετά τη

---

⁴⁹⁴ *Θάρρος*, 20/7/1927. Η υπογράμμιση δική μου.

μεταπολίτευση δεν εντοπίστηκε να λειτουργεί κάποιος προσφυγικός σύλλογος στην Καλαμάτα και οι υπάρχοντες σύλλογοι ιδρύθηκαν μόλις την τελευταία δεκαετία.

Το 2016 ανεγέρθηκε με πρωτοβουλία του Δήμου Μνημείο Μικρασιατών στο πλαίσιο ανάπλασης της περιοχής της Ανάληψης, ενώ ο Σύλλογος Μικρασιατών Καλαμάτας που ιδρύθηκε την ίδια χρονιά δηλώνει ότι έναυσμα για τη δημιουργία του αποτέλεσε η έκδοση των ΓΑΚ. Λίγα χρόνια πριν, το 2009, είχε ιδρυθεί η Ένωση Μικρασιατών Νομού Μεσσηνίας «Η Ιωνία».

Έτσι η προσφυγική ταυτότητα μεταπολεμικά στην πόλη φαίνεται ότι συγχωνεύτηκε με άλλες, κοινωνικές ή πολιτικές, ταυτότητες και η προσφυγική μνήμη διατηρούνταν μόνο μέσα από οικογενειακές ιστορίες ή περιοριζόταν στις προσφυγογειτονιές.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

1. ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΓΑΚ Μεσσηνίας: Αρχείο Πρωτοδικείου Καλαμάτας, Ευρετήρια αναγνωρισμένων σωματείων (1914-1990) (ΑΒΕ 277)

2. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

I. Εφημερίδες

Θάρρος (Καλαμάτα)

Σημαία (Καλαμάτα)

Ελεύθερον Βήμα (Αθήνα)

Παμπροσφυγική (Αθήνα)

Προσφυγικός κόσμος (Αθήνα)

II. Στατιστικά στοιχεία, πρακτικά της Βουλής, αυτοβιογραφίες

-Δανιηλίδης Πολύδωρος, *Ο Πολύδωρος θυμάται*, Αθήνα 1990

-Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926*, Αθήνα 1928

-Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19^{ης} Αυγούστου 1928, Αθήνα 1931

-Στατιστική των γερουσιαστικών εκλογών της 21^{ης} Απριλίου 1929, Αθήνα 1931

-Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25ης Σεπτεμβρίου 1932, Αθήνα 1933

-Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 5ης Μαρτίου 1933, Αθήνα 1933

-Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 9^{ης} Ιουνίου 1935, Αθήνα 1935

-Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936, Αθήνα 1938

-Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αθήνα 1923

-Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν της 15-16ης Μαΐου 1928*, Αθήνα 1935

- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 15-16ης Μαΐου 1928. IV. Τόπος γεννήσεως, θρησκεία και γλώσσα, υπηκοότης, Αθήνα 1935
- Βουλή των Ελλήνων, Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935, Αθήνα 1986
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως [1923-1925], 5 τόμοι, Αθήνα 1924-1927
- Κοινωνία των Εθνών, Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα - Γενεύη 1926, Αθήνα 1997
- Morgenthau Henry, Η αποστολή μου στην Αθήνα - Το έπος της εγκατάστασης, Αθήνα 1994
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία - Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας – Από το Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας της Νομαρχίας Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2009
- Σταθέα Μαρία, Ημερολόγιον της ζωής – Ευστράτιος Κισόγλου – 1922, Καλαμάτα 2009
- Το ΚΚΕ - Επίσημα Κείμενα, 1925-1928, Αθήνα 1965, 2τ

III. Διαδικτυακές Πηγές

- Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Φορείς, θεσμοί και μέτρα για την αποκατάσταση των προσφύγων», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, <http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5944> (ανακτήθηκε: 22/8/2018)
- Κατσάπης Κώστας, «Πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο», 2002, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5879> (ανακτήθηκε: 6/1/2019)
- Kritikos Georgios, «From Labour to National Ideals: Ending the War in Asia Minor — Controlling Communism in Greece», <https://www.mdpi.com/2075-4698/3/4/348> (ανακτήθηκε: 9/8/2018)
- Μιμίκου Μ.Α., Το πλημμυρικό καθεστώς στην Ελλάδα, ΕΜΠ, τομέας ΥΠΥΘΕ, <https://eclass.duth.gr/modules/document/file.php/TMB262/floods%20Greece.pdf> (ανακτήθηκε: 1/5/2019)

- Μπαλτάς Ανδρέας, «Ο σωματειακός αθλητισμός των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», περιοδικό *Lifo*, 9/12/2016, https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/124172/o-somateiakos-athlitis-mos-ton-prosfygon-stin-athina-kai-ston-peiraia (ανακτήθηκε: 10/9/2018)
- Μπιτσάνης Ηλίας, «Λούλης Τσικλητήρας: Ο αγροτικός ηγέτης του Μεσοπολέμου με το τραγικό τέλος», 27/5/2017, <https://www.eleftheriaonline.gr/local/politismos/history/item/125298-loylis-tsikliritas-o-agrotikos-igetis-tou-mesopolemou-me-to-tragiko-telos> (ανακτήθηκε: 16/2/2019)
- Μπιτσάνης Ηλίας, «Επί τάπητος: Η πλημμύρα του 1924, ο Νέδοντας και οι προτεραιότητες», 22/11/2017, <https://www.eleftheriaonline.gr/stiles/kalimera-kyrie-dimarxe/item/139570-epi-tapitos-i-plimmyra-tou-1924-o-nedontas-kai-oi-proteraiotites> (ανακτήθηκε: 1/5/2019)
- Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής, <https://library.parliament.gr/>

B. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα 1934
- Αναστασιάδου Ιφιγένεια, «Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (επιμ. Θάνου Βερέμη, Οδ. Δημητρακόπουλου), Αθήνα 1980
- Ανδριώτης Νίκος, «Ο βενιζελισμός και οι πρόσφυγες», *Στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και εξωτερική πολιτική – Οικονομία - Εκπαίδευση - Πολιτισμός*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, ΥΠΔΒΜΘ, Αθήνα 2010
- Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944
- Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1970, τ. 2
- Γιώτα Κ. Μαρία, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: 1922-1940*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, 2005
- Γκιζελή Δ. Βίκα, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα – Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο 11-12/4/1997, Εταιρεία Σπουδών και ΝΕ Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1999

- Γκιζελή Βίκα Δ., «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα 1992, τ. 9
- Clogg Richard, «Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990», Αθήνα 1995
- Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. 1
- Δαφνής Γρηγόριος, «Οι πρόσφυγες θαυμάσιο ανθρώπινο υλικό», *Ειδικό Αφιέρωμα 31: «Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα – Πενήντα χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο»*, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 992, 26/4/1973
- Ελεφάντης Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης – ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1999
- Ζέρβας Ν. Δημήτριος, *Το κίνημα της Καλαμάτας – Η σφαγή των λιμενεργατών το 1934*, Καλαμάτα 2009
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα 2008, τ. 2
- Hirschon Renée, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής – Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2006
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του αστικού χώρου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι. – Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, (επιμ. Χρήστου Χατζηιωσήφ), Αθήνα 2002, τ. Β1
- Καράβας Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα 1992, τ. 9
- Καράμπελας Νίκος, *Μεσσηνιακό Βιογραφικό Λεξικό - Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Καλαμάτα 1962
- Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», *Το 1922 και οι πρόσφυγες – Μια νέα ματιά*, (επιμ.-εισαγ. Αντώνη Λιάκου), Αθήνα 2011
- Κατσάπης Κώστας, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Πέρα από την Καταστροφή – Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (επιμ. Γ. Τζεδόπουλου), Αθήνα 2003
- Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», *Πέρα από την Καταστροφή – Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (επιμ. Γ. Τζεδόπουλου), Αθήνα 2003
- Κληρόπουλος Νάκος, *Καλαμάτα 1600 π.Χ.-2000 μ.Χ., Πρόσωπα και γεγονότα*, Καλαμάτα 2005
- Κοντογιώργη Έλσα, «Η αποκατάσταση 1922-1930», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλου), Αθήνα 2003, τ. 7

- Κουμάντος Χ. Παναγής, *Οι δήμαρχοι της Καλαμάτας (1834-1978)*, Καλαμάτα 2017
- Κουμάντος Χ. Παναγής, *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960)*, Καλαμάτα 1997
- Ladas S.P., *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932
- Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989
- Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993
- Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού Έθνους - Εφημερίδες και περιοδικά 1901-1959*, Αθήνα 1960, τ. 3
- Μάξιμος Σεραφείμ, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Αθήνα 1975
- Μαρκέτος Σπύρος, «Τα Νοεμβριανά», *Ιστορικά (Ελευθεροτυπίας)*, τχ. 57, Αθήνα 2000
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *1915, ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2016
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση: Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996
- Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή 1982
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Μεταξύ δύο πολέμων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλου), Αθήνα 2003, τ. 7
- Mavrogordatos D. Th., *Stillborn Republic. Social Coalitions and party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley 1983
- Mazower Mark, “The refugees, the economic crisis and the collapse of venizelic hegemony, 1929-1932”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα 1992, τ. 9
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία - Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Η Ντουάνα της Καλαμάτας 1830-1930*, ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, 2006
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία – Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Καλαμάτα, Οδοιπορικό σε δρόμους και πλατείες της πόλης μέσα από τεκμήρια δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων 1830-1940*, ΓΑΚ Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2010
- Μουρέλος Γιώργος, *Τα Νοεμβριανά του 1916*, Αθήνα 2007

- Μουσικό Σχολείο Καλαμάτας, *Το κλουβί και η φωλιά – Το Εθνικό Ορφανοτροφείο Αρρένων Καλαμάτας (EOAK)*, Καλαμάτα 2012
- Μπαχάρης Δημήτρης, «Π. Εκλογές – Δημοψηφίσματα: Το δημοψήφισμα για τη Δημοκρατία», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλου), Αθήνα 2003, τ. 7
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Οι εκλογές 1910-1920 – Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλου), Αθήνα 2003, τ. 6
- Οικονόμου Νίκος, «Εκλογές – Δημοψηφίσματα, Α. Πολιτικές συμπεριφορές στην περίοδο 1923-1936», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλου), Αθήνα 2003, τ. 7
- Οικονόμου Νίκος, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935 - Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2008, τ. 15
- Πάλλης Αλ. Αλέξανδρος, «Ελλάς – Προσφυγικόν ζήτημα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1934, τ. 1
- Παπαπαναγιώτου Αλέκος, *Το Μακεδονικό Ζήτημα και το Βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*, Αθήνα 1992
- Πολύζος Ι. Ν., «Η πολεοδομική διαμόρφωση με την προσφυγική πλημμυρίδα», *Ειδικό Αφιέρωμα 31: «Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα – Πενήντα χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο»*, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 992, 26/4/1973
- Πελαγίδης Ευστάθιος, «Η ανθρωπογεωγραφία του προσφυγικού ζητήματος», *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία – Από την τραγωδία στην εποποιία* (επιμέλεια: Ι. Κολιόπουλου, Ιακ. Μιχαηλίδη), Θεσ/νίκη 2009
- Pentzopoulos Dimitris, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, London 2002
- Ρηγίνος Μιχάλης, «Επαγγελματική αποκατάσταση προσφύγων», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα – Οι προσφυγολόγοι στην Ελλάδα*, *Επιστ. Συμπόσιο 11-12/4/1997*, Εταιρεία Σπουδών και ΝΕ Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1999
- Σαλβάνου Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης – Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα 2018
- Σκαλιδάκης Γιάννης, «Στοιχεία για τη συλλογική οργάνωση των προσφύγων στην πρωτεύουσα και τη σχέση τους με την πολιτική ζωή του Μεσοπολέμου», *εφημερίδα Αριστερά*, 21/2/2011

- Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία – Η ανθρωπογεωγραφία της Καταστροφής», *Το 1922 και οι πρόσφυγες – Μια νέα ματιά* (επιμ. – εισαγ. Αντ. Λιάκου), Αθήνα 2011
- Τσάκωνας Χρήστος, *Κοινωνιογραφικά στοιχεία της κομοπόλεως Νέας Μανωλάδας Νομού Ηλείας*, Νέα Μανωλάδα 1962
- Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, *Στέγασις αστών προσφύγων 1922. Το έργο της εξαιτίας 1952-1957*, Αθήνα 1957
- Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο – Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα* (επιμ. Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανού, Δ. Κουσουρή, Μ. Χαραλαμπίδη), Αθήνα 2017
- Χατζιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα 2003, τ. Β2
- Χατζιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές, και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα 2002, τ. Β2

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Προέλευση των προσφύγων του Δήμου Καλαμών (1928)

ΔΗΜΟΣ ΚΑΛΑΜΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ: 3.270	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ
Θράκη	331	164	167
Κων/πολη	507	244	263
Μ. Ασία	2.432	1.068	1.364
Πόντος	100	49	51
Ρωσία	17	10	7
Βουλγαρία	17	9	8

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Προέλευση των προσφύγων του Νομού Μεσσηνίας (1928)

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ: 4.606
Θράκη	522
Κων/πολη	629
Μ. Ασία	3.239
Πόντος	216

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της Απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδας (15-16/5/1928) – IV. Τόπος γεννήσεως, θρησκεία και γλώσσα, υπηκοότης*, Αθήνα 1935

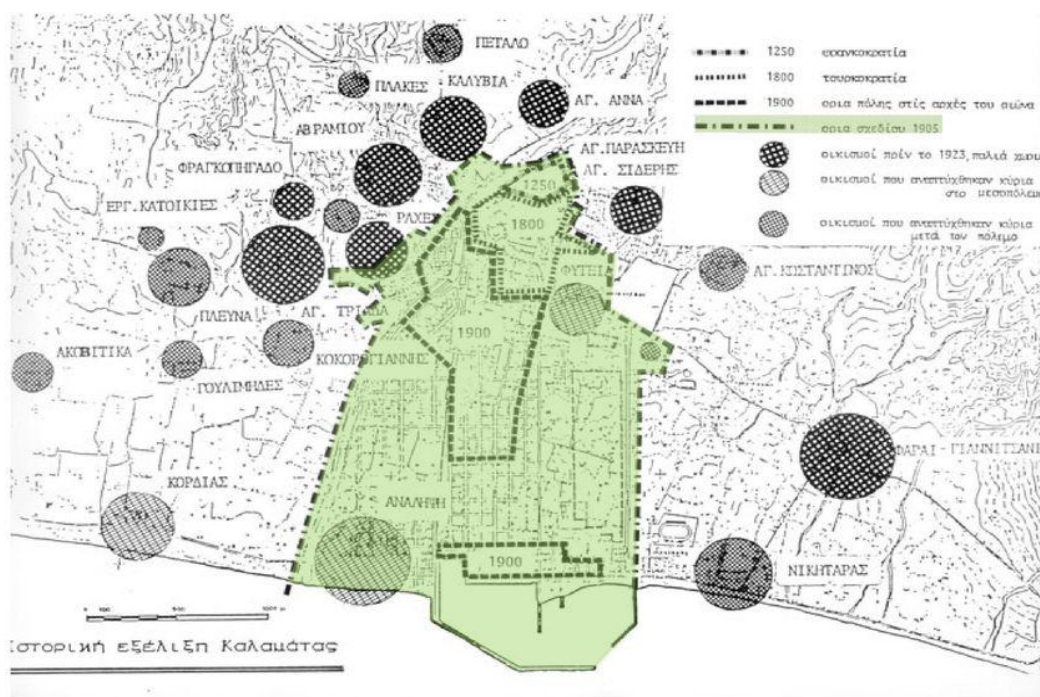
ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Η πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης της Καλαμάτας

	Σε απόλυτους αριθμούς	%
Γηγενείς	12.905	44,6
Πρόσφυγες	3.587	12,4
Μετανάστες	12.469	43,0
Σύνολο	28.961	

Πηγή: Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του αστικού χώρου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι. – Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 64.

Το σχέδιο πόλης της Καλαμάτας του 1905

Τα όρια του σχεδίου πόλης του 1905

Πηγή: Τ. Κόκαλη, Β. Κοντοπούλου, *Ο πολεοδομικός σχεδιασμός ως εργαλείο για την ανάπτυξη της πόλης – Η περίπτωση της Καλαμάτας*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τμήμα Πολεοδομίας-Χωροταξίας, Αθήνα 2013

**ΟΙ ΥΠΟΨΗΦΙΟΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ / ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΛΑΜΩΝ
ΣΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ⁴⁹⁵**

1926 (ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ)⁴⁹⁶

Λαϊκόν κόμμα: Αλεξ. Εμπειρικός-Κουμουνδούρος, Κων/νος Λυκουρέζος, Νικ. Καλαντζάκος, Γεώργιος Ηλ. Σχινάς, Αγγ. Μισυρλής, Παν. Αντωναρόπουλος, Π. Σιάκης, Γ. Σπηλιόπουλος, Αθ. Αιλιανός, Παν. Κριμπάς

Δημοκρατική Ένωσις: Κων/νος Γ. Βουδούρης, Ιω. Δ. Μπόντος

Κόμμα Ελευθεροφρόνων: Γεώργιος Καντιάνης, Τάκης Καραπαύλος, Κων/νος Κόκκινος, Νάσος Περρωτής, Εμμ. Φεσσάς, Διον. Ντολιόπουλος, Αναστ. Τσιρώνης, Περ. Μπούτος, Γ. Γρηγοριάδης, Π. Ν. Κανελλόπουλος

Κόμμα Εθνικοφρόνων Λαϊκών: Ι. Παπαφλέσσας, Φ. Μοσχούλας, Επαμ. Λυμπερόπουλος, Γ. Π. Παπαχελάς, Δ. Δρεκόλιας, Π. Αντ. Αμπαριώτης, Ι. Λουρίδας, Μιχ. Αιλιανός, Ι. Δ. Κακίσης, Γ. Κ. Νικολαΐδης

Ενιαίο Μέτωπο Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων: Πολ. Δανιηλίδης

Αγροτικόν Κόμμα της Ελλάδος: Γ. Τσόλκας, Ι. Καλλιφειδής, Περ. Οικονομόπουλος, Σταύρος ή Λούλης Τσικλητήρας, Γρ. Παπαχριστοφίλου, Ι. Παπαδόπουλος

Ένωσις Φιλελευθέρων: Παν. Μερλόπουλος, Β. Φωτόπουλος, Ανδρ. Κοκκέβης, Παν. Φλέσσας ή Παπαφλέσσας, Δ. Κανελλόπουλος, Μιχ. Βυζάς, Ι. Ταρσούλης, Γ. Ράλλης, Διον. Μπενάκης, Γ. Λουπινάς, Π. Δαγρές

Ανεξάρτητοι: Ηλ. Μαυρομιχάλης, Μιχ. Αιλιανός, Νικ. Στ. Κάρτσωνας, Π. Στυλιανόπουλος, Σπ. Κ. Πέτροβας, Κ. Β. Σταθόπουλος ή Οιγαλιώτης, Ανδρ. Ι. Κεφαλάς

1928 (ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΩΝ)

Κόμμα Φιλελευθέρων: Στ. Ι. Κωστόπουλος, Παν. Ι. Φλέσσας

Λαϊκόν κόμμα: Ι. Παπαφλέσσας, Γ. Ηλ. Σχινάς

Εθνικό Δημοκρατικό κόμμα (Γ. Κονδύλης): Ηλίας Π. Μαυρομιχάλης, Νικ. Σ. Κάρτσωνας

Συνδυασμός Βασιλοφρόνων: Κων. Π. Λυκουρέζος (ανεξάρτητος βασιλόφρων), Νάσος Α. Περρωτής (Προοδευτική Ένωσις)

Μεμονωμένοι υποψήφιοι: Διον. Εμμ. Μπενάκης (Προοδευτικός), Αν. Δ. Σαμπατάς (ανεξάρτητος βασιλόφρων), Διον. Γ. Ξυνοστάθης (κομμουνιστής), Γ. Θ. Πολυχρονόπουλος (ανεξάρτητος βασιλόφρων)

---

⁴⁹⁵ Με βάση τον εκάστοτε εκλογικό νόμο, άλλοτε εκλογική περιφέρεια είναι ο νομός άλλοτε η επαρχία.

ΓΕΡΟΥΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 1929 (ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ)

Φιλελεύθεροι: Ανδρ. Κοκκέβης, Παν. Φλέσσας ή Παπαφλέσσας, Δ. Κάβουρας, Αντ. Ζησιμόπουλος

Λαϊκοί: Γ. Σχινάς, Π. Αντωναρόπουλος, Περ. Μπούτος Γεωργ. Σπηλιόπουλος **Ανεξάρτητοι:** Π. Μερλόπουλος (Προοδευτικός), Χριστοδ. Δικαίος (Προοδευτικός), Φ. Μοσχούλας (ανεξάρτητος βασιλόφρων), Π. Σάκκης (ανεξάρτητος βασιλόφρων)

1932 (ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ)

Φιλελεύθεροι: Στ. Κωστόπουλος, Ν. Περρωτής, Π. Στυλιανόπουλος, Λυκ. Λαντζούνης, Ι. Ταρσούλης, Νικ. Ζησιμόπουλος, Θεοδ. Κοκκέβης, Ι. Λουρίδας, Ι. Μπούτης, Δ. Οικονόμου

Λαϊκοί: Αλεξ. Κουμουνδούρος-Εμπειρικός, Π. Κανελλόπουλος, Παν. Καραπαύλος, Ν. Κάρτσωνας, Περ. Μπούτος, Διον. Ντολιόπουλος, Ι. Παπαφλέσσας, Περ. Ράλλης, Νικ. Σπέντζας, Αν. Τσιρώνης

Προοδευτικοί (Τρίτη Κατάσταση): Δημ. Δρεκόλλιας, Θ. Κριμπάς, Πασ. Λυκουρέζος, Δ. Μερλόπουλος, Φώτιος Μοσχούλας, Λεων. Μπόμπολας, Μεν. Πιπιλής, Παν. Σαλμάς, Κων. Σκιαδάς, Β. Τσαπόγας

Αγροτικό Κόμμα: Λούλης Τσικλητήρας, Λ. Οικονομόπουλος, Κων/νος Γκονόπουλος, Γ. Δέδες, Γ. Ευταξόπουλος, Γ. Μπουλαλάς, Περ. Οικονομόπουλος, Δημ. Παπανικολόπουλος, Δημ. Τζάνες, Παν. Χριστόπουλος

Εργατικό-Αγροτικό κόμμα: Κων/νος Βουδούρης, Π. Δαγρές, Π. Νικολόπουλος, Ι. Σκλήρης, Δημ. Χαρπίλας, Διον. Μαρκόπουλος, Χρ. Κόντος, Χρ. Μιχαλακέας, Θ. Δερεχάνης

Ενιαίο Μέτωπο Εργατών-Αγροτών: Τάσης Κουλαμπάς, Πολ. Δανηλίδης

1933 (ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΩΝ)

Ηνωμένη Αντιπολίτευσις: Νικ Κάρτσωνας, Ηλ Μαυρομιχάλης

Εθνικός Συνασπισμός: Στ. Κωστόπουλος, Ι. Παπαφλέσσας

Ενιαίο Μέτωπο: Γ. Ζερμπίνος

Ανεξάρτητοι: Διον. Μπενάκης, Παν. Φλέσσας

1935 (ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ)

Λαϊκοί: Αλεξ. Εμπειρικός-Κουμουνδούρος, Αλ. Καλαντζάκος, Π. Καραπαύλος, Νικ. Κάρτσωνας, Γ. Κριμπάς, Ι. Λουρίδας, Ηλ. Μαυρομιχάλης, Φ. Μοσχούλας, Δ. Ντολιόπουλος, Περ. Ράλλης, Γ. Σχοινάς, Αν. Τσιρώνης, Εμμ. Φεσσάς

Ένωσις Βασιλοφρόνων: Δ. Δρεκόλιας, Ι. Κακίσης, Πaus. Λυκουρέζος, Λ. Οικονομόπουλος (Αγροτικός), Ι. Παπαφλέσσας, Ευστ. Πέτροβας, Δ. Περωτής, Ι. Πολυχρονόπουλος, Νικ. Σπέντζας, Κ. Σπηλιόπουλος, Στ. Τσικλητήρας

Ενιαίο Μέτωπο: Σωτ. Κανελλόπουλος, Γ. Μπάμπουρης

1936 (ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ)

Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωσις (κονδυλοθεοτοκικός συνδυασμός): Αλ. Καλαντζάκος, Λ. Οικονομόπουλος, Κων. Σκιαδάς, Ι. Λουρίδας, Γ. Σχινάς, Αλ. Εμπειρικός Κουμουνδούρος, Λυκ. Λαντζούνης, Δ. Περωτής, Β. Παπαϊωάννου ή Παπασταματίου, Π. Καραπαύλος, Αν. Σαμπατάς, Γ. Δέδες, Λ. Μπόμπολας

Λαϊκό κόμμα: Αν. Τσιρώνης, Νικ. Κάρτσωνας, Ηλίας Μαυρομιχάλης, Ηλ. Εφέσιος, Δ. Τσαούσης, Δ. Ντολιόπουλος, Γ. Γρηγοριάδης, Γ. Κριμπάς, Εμμ. Φεσσάς, Γ. Παπαδόγιαννης, Τ. Δεληγιάννης, Ι. Ρενιέρης, Αθ. Σαραντάκης

Ελευθερόφρονες: Ι. Μεταξάς, Ν. Σπέντζας, Ι. Κακίσης, Δ. Δρεκόλιας, Ν. Κουρεμπανάς, Ευστ. Πέτροβας, Πaus. Λυκουρέζος, Χρ. Ζαρηφόπουλος, Ανδρ. Κωνσταντόπουλος, Π. Ιππόλυτος, Ι. Παπαφλέσσας, Π. Σάκκης, Π. Γαργαλίδης

Φιλελεύθεροι: Περ. Μπούτος, Στ. Κωστόπουλος, Κων/νος Βουδούρης, Δ. Μερλόπουλος, Δ. Κάβουρας, Ι. Μπούτης, Ανδρ. Κοκκέβης, Νάσος Περωτής, Παν. Φλέσσας, Δ. Σταυριανόπουλος, Ι. Ταρσούλης, Β. Τσαπόγας, Ηλ. Κούκης

Παλλαϊκό Μέτωπο: Αν. Κουλαμπάς Στ. Διακουμογιαννόπουλος, Θ. Κορμάς, Γ. Ξενάκης, Χρ. Κουβελιώτης

Κομμουνιστικό Αρχαιομαρξιστικό Κόμμα: Ι. Βασιλαδιώτης, Ευάγγ. Σταθάκος

Ανεξάρτητος Αγροτικός Συνδυασμός: Γ. Μπουλαλάς, Γ. Λουπινάς, Ν. Δούρος, Γ. Καλογερόπουλος, Αθ. Κανελλόπουλος ή Κανελλάκος, Λ. Λυμπερόπουλος

Ανεξάρτητοι: Περ. Ράλλης, Μεν. Πιπιλής, Ν. Τορολόπουλος, Δ. Κυρριλόπουλος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να παρουσιάσει τις μορφές και την εξέλιξη που είχε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (1922-1936) η κοινωνική και η πολιτική ενσωμάτωση των προσφύγων που έφτασαν το 1922 και εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας. Χωρίς να αποτελεί μια τυπική προσφυγούπολη, η προσφυγική παρουσία, με τη διόλου αμελητέα αναλογία του 12,4% στον συνολικό πληθυσμό, επηρέασε την πληθυσμιακή, κοινωνική και πολεοδομική εξέλιξη της πόλης.

Η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων που έφταναν από τον Σεπτέμβριο του 1922 και ως το 1925 στο λιμάνι της Καλαμάτας επέλεξαν να παραμείνουν στην πόλη, και έτσι αντιμετωπίστηκαν από τους φορείς της αποκατάστασης ως «αστοί». Στην εργασία παρουσιάζεται αναλυτικά, μέσα από τα αλληπάλληλα δημοσιεύματα των δύο μεγαλύτερων τοπικών εφημερίδων, του *Θάρρους* και της *Σημαίας*, η περιπέτεια της αποκατάστασής τους, που αφορά κυρίως την επίλυση του στεγαστικού προβλήματος. Διερευνώνται οι δυσκολίες της υποδοχής και της περίθαλψης το πρώτο διάστημα της άφιξης των προσφύγων, αλλά και της συνύπαρξης με τους γηγενείς στη συνέχεια, οι οποίες κάποτε παίρνουν τη μορφή αντιπαράθεσης στον οικονομικό τομέα. Η δική τους «φωνή» αντηχεί αμυδρά μέσα από τις παρεμβάσεις τους στον τοπικό Τύπο και τη δραστηριότητα των προσφυγικών συλλόγων. Επίσης η παρουσίαση της επαγγελματικής τους απασχόλησης φωτίζει πλευρές της κοινωνικής τους ταυτότητας.

Όμως είναι ο χώρος της πολιτικής όπου η παρουσία των προσφύγων επηρεάζει τις πραγματικότητες της Καλαμάτας, μιας πόλης της Παλαιάς Ελλάδας με παγιωμένη φιλοβασιλική, αντιβενιζελική πλειοψηφία. Χωρίς να ανατρέπεται αυτή η πλειοψηφία, με την προσφυγική ψήφο απειλείται. Στις εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του '20 οι πρόσφυγες της Καλαμάτας υποστηρίζουν σταθερά το Κόμμα των Φιλελευθέρων, αλλά όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα από τις εκλογές του 1932 και εξής σημειώνεται διαρροή ψήφων προς άλλα βενιζελογενή ψηφοδέλτια και την Αριστερά. Στην εργασία παρουσιάζονται διεξοδικά οι πολιτικοί συσχετισμοί σε γενικό και σε τοπικό επίπεδο και οι διακυμάνσεις της προσφυγικής ψήφου σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις του Μεσοπολέμου στην πόλη.